

195
P
БАБАШ ИСМАИЛОВ

✓
КУНХОЖАНЫНГ
ОМИРИ
ҲАМЬ
ТВОРЧЕСТВОСЫ

КАРАКАЛПАК МАМЛЕКЕТ БАСПАСЫ
НОКИС — 1961

811/001
и 95

ОЗБЕКСТАН ССР ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНИНГ
КАРАКАЛПАҚСТАН ФИЛИАЛЫ

ТАРИХ, ТИЛ ҲАМ АДЕБИЯТ ИНСТИТУТИ

БАБАШ ИСМАИЛОВ

КУНХОЖАНИНГ
ОМИРИ ҲАМ
ТВОРЧЕСТВОСЫ

20028

х р о ж

х р ж

ошис

РЕСПУБЛИКАНСКИЙ
ДЕТСКИЙ БИБЛИОТЕКА

г. Нукус

22792

КАРАКАЛПАК МАМЛЕКЕТ БАСПАСЫ
НОКИС-1961

1. КРИС

СССР Жоғарғы Советининг «Советлер Союзының халқларына ундеуінде» корсетилгеннейдей-ақ «Уллы Октябрь революциясы минеткенлерди жеңимпаз социалистлик қурылыс жолына алып шықты, олардың қудретли доретушилик кушлерин иске қосты.»¹

Уллы Октябрь революциясы алып берген азатлық, улкен праволар меней кенг мүмкиншилликлер арқалы озининг творчестволық кушлерин корилмеген дәрежеде рауажандырған қарақалпақ халқы Совет власты жылларында озининг экономикалық хамь мәдени турмысының барлық тарауында ажайып табысларға еристи.

Революцияға шекемги Қарақалпақстанда халқтың куш-уқыбының байлауда болғанлығы, халқ талантларының осе алмай тушыққаны, тек уллы Октябрядинг ғана еркин рауажлануға жол ашқаны еки даурде жасаған еки улкен қарақалпақ шайрының—XIX асир қарақалпақ адабиятының енг улкен уакили Бердақ Қарғабай улының (1828—1900) хамь қарақалпақ совет адабиятының белгиди уакили халқ шайры Аббаз Дәбьыловтың қосықларынан келтирилетуғын томендеги узиндилерде кута образлы турде корсетилген. Озининг «Болған емес» деген қосығында:

«Сызғы болдым, саз болдым,
Уним шықлады аз болдым,
Палапан емес, газ болдым,
Қонарға қол болған емес...
...Гул болдым, гул жайнамадым.

¹ «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, № 225 (7224), 11-октябрь, 1967-жыл.

Ойшы болдым, ойламадым,
Булбил болдым, сайрамадым,
Хадисе аз болған емес¹ деп жазған ұдлы шайыр

Бердақ, буган себеп етип «тастай тунекте жабыққанлығын,² озине заманлас жамнеттеги аур хамь азаплы омирди, еркин пкирлердинг қудалануын айтады. Сонынменен бирге шаир озинен бурынғы хамь озине заманлас Кунхожа, Ажинияз сияқлы шаирлардын-да бахытсыз, қайғылы омирде откенлигин корсетеди.³ Ал, бзинг социалистлик заманымыздынг жыршысы Аббаз Давылов Удлы Октябрь берген бахытты, қарақалпақ халқынынг кенг рауажлануына жол ашқандығын, революция косеми удлы Ленинге халқ алғысын хамь миннетдарлығын билдире отырып, озининг «Мавзолей» деген қосығында блай дейди:

«Қаранғыдан атырып енг таңымды,
Ашып едннг қуырғылған жағымды,
Мумкин болса берер еднн жанымды,
Азатлыққа алып шыққан косемим,
Қарақалпақ едик азгантай ұлттан,
Азатты коп корген жуан жудырықтан,
Азат етип сондай тунглик, қудлықтан,
Қуаныш, бахытты берген косемим.»⁴

Революцияға шекем тутас ел ямаса халқ спатында хеш кимге белгили болмаған Қарақалпақстан хазир рауажланған алдынғы санаатына хамь алдынғы қатар техниканен курааланған аудхожалығына, мазмуны бойынша социалистлик, формасы бойынша миллетлик маданиятына не советлик республикалардынг бри.

Совет Қарақалпақстанынинг Совет власти жылларында қаншелли тез патпенен оскенлигине мна бир гана фактти келтирейик:

«Вестник воспитания» деген журналдынг 1906—жылғы есаппа қарап шамалауы бойынша, сол уақта жургинзлген мектеп қурылысынынг патименен Орта Азия халқларынинг арасында сауатсызлықты сапластыру үшін енг кем дегенде 4600 жыл керек болған.⁵ Бул шамалау, жо-

¹ Бердақ, «Тангламалы шармалары», ҚҚМБ, Нокис, 1956 жыл, 26—бет.

² Бул-да сонда, 26—бет.

³ Бул-да сонда, 30—бет.

⁴ «Қарақалпақ поэзиясынынг антологиясы», ҚҚМБ, Нокис, 1956 жыл, 162—бет.

⁵ В. М. Канрян, «Дружба народов СССР — источник могущества советского государства», «Знание» баспасы, 1957—жыл, 29—бет.

қарыда айтқанымыздай-ақ, Орта Азия халқларынынг ишинде-де халқтынг сауатлылығы жонинен артта қалған қарақалпақ халқы үшін асресе тиисли еди. Елимизде халқты бундай сауатсызлықта ұслап келген системанынг Октябрь революциясы тарепинен қулатылуы, социалистлик қурылыслар натижесинде бул шамалаудынг мундары фантазиялық мундарда қысқарды. «1939-жылдынг озинде-ақ Совет властинынг 22-иши жылында Қарақалпақстанда сауатсызлық тикарынан сапластырылды».¹ Қарақалпақстан—ғалаба сауатлылар республикасына айналды. Революцияға шекемги Қарақалпақстанда сауатлы адамды табу қандай қйын болған болса, хазир керисинше, сауатсыз адамды табу сондай қйын. Қарақалпақ халқы маданиятынг барлық тарауында улкен табысларға еристи, республикада улкен мадени революция иске асты, қарақалпақ халқынынг рухи кушлери корилмеген дарежеде гулланди, Удлы Октябрден туылған қарақалпақ совет адабияты, бурынғы адабияттай тек поэзиядан гана емес, ал сонынменен бирге прозадан-да, драматургиядан-да, адабият критикасынан-да ибарат коп тараулы адабият болып рауажланди, Удлы рус халқынынг хамь басқа-да туысқан халқлардынг жардемменен, рус совет вимпазларынынг тиккелей қатнасыменен Қарақалпақстанынинг тарихында бринши рет илими макемелер пайда болып, жоқары квалификациялы илими кадрлары осип жетисти, илим—қарақалпақ совет маданиятынинг, халқ турмысынынг улкен бир болегине айналды, қарақалпақ халқынынг турмысында Октябрь революциясы алып келген жаңалықтынг бреуи спатында 30-жылларда дореген жас театр искусствасы-да хазир Путькилсоюзлық данғқа не бола баслады.

Совет власти жылларында қарақалпақ халқынынг жаңга социалистлик маданияты дореп хамь рауажланып гана қоймай, онынг революцияға шекемги неше асирлер дауамында, байлар хамь феодаллар, руханилар, сыртқы басып алушылар езуи астында дореген, халқтынг қайғылары менен аур турмысын суретлеген, халқтынг азатлық, бахыт халқындағы арзу-арманларын енг жақсы традициялары менен тлеклерин, гуреслери менен қахарманлықларын баян еткен маданият мираслары-да жаңга омир-

¹ «Торжество ленинской национальной политики» деген мақала, «Правда Востока» газетасы, 27-январь, 1957-жыл, № 21 (10081).

ге не болды. Қарақалпақ халқының бай аузекі творчествосының, қарақалпақ классик поэзиясының, шғармалары қарақалпақ совет адабиятының шғармалары менен бірге республикамыздың баслауш, жеті жыллық ҳамь орта мектептерінде, орта ҳамь жоқары оқу орындарында адабият тарихы курсы спатында арнаулы фаль болып оқытылмақта. Сонынгменен бірге олар қарақалпақ совет адабиятының улкен дереклеринен бреун болып есапланады.

«Пролетариат маданияты,—деген еди Владимир Ильич Ленин 1920-жлы 2—октябрыде Путкиссоюзлық Коммунистлик жаслар Союзының съездинде сойлеген созинде,—ғайыптан болған нарсе емес, озлерин пролетариат маданиятының қанигесимиз деп айтатуғын адамлардың ойлап шғарғаны емес... Пролетариат маданияты адамзаттың капиталистлик жамнеттинг, помещиклик жамнеттинг, чиновниклик жамнеттинг езунде жасаған уақытлардағы дореткен блим хорланының нзамлы рауажлануы болуы тиис»¹.

Владимир Ильич Ленин усылайынша откендеги мадени мираслардың жанга пролетарлық маданиятты жасау ҳамь рауажландырудағы зор аҳметин айтуменен бірге еле буннан бурынғы 1913-жылғы «Миллет маселеси бойыша критикалық заметкалар» деген шинетинде капитализм тусында, улума қарама-қарсы класслар омир сурген жамнетлерде бир уақыттың озинде минеткешлердинде, езушилердинде маллерин тентдей баян ететуғын бирден— бир маданият болмайтуғынлығын ашып берип ҳамь усыған байланыслы откендеги мирастан қалай файдаланудың жолын корсетип блай деп жазған еди: «Хазирги замандағы ҳарбир миллетте еки миллет бар... ҳарбир миллетлик маданиятта еки милли маданият бар...»² «Харбир миллет маданиятында рауажланбаған болса-да, демократиялық ҳамь социалистлик маданияттың элементлери бар, ойткени, ҳарбир миллетте минеткеш ҳамь эксплуатацияланушы масса бар, бул массаның турмыс жағдайлары, созсиз демократиялық ҳамь социалистлик идеологияны туғызады. Брақ ҳарбир миллетте буржуазиялық (ал кошшилигинде болса черносотенлик ҳамь клерикаллық)

маданият-та бар, оның устине ел тек «элемент» туринде ғана емес, ал **устемшилик етуши** маданият туринде барады... биз ҳарбир миллет маданиятынан тек демократиялық ҳамь социалистлик элементлери ғана аламыз, алғанда-да оларды ҳарбир миллеттин буржуазиялық маданиятына, буржуазиялық миллетшилигине тек ғана ҳамь созсиз қарама-қарсы қою ушын аламыз.¹ В. И. Лениннің бир миллет ишиндеги еки турли миллет, бир миллет маданияты ишиндеги еки турли маданияты ҳаққындағы бул данышпанлық талиматында откендеги мадени мирасқа жалпыламай емес, ал, критикалық қатнас жасау зарурлиги ескертилуменен бірге, бзинг жанга пролетарлық маданиятымыздың дереклерининг бреун болып есапланатуғын откендеги прогрессив маданияттың улкен сияси—жамнетлик аҳмети-де ашып корсетилген.

Сонлықтан-да мадени мирасларға, соның ишинде революцияға шекемги аузекі халқ творчествасының ҳамь жазба адабият уккиллерининг шғармаларын пропагандалауға, басып шғаруға, изертлеуге, сақлауға Совет властының бринши кунлеринен баслап-ақ улкен кеул болгенлиги толық табиғи ҳамь тусиникли нарсе.

Марксизм—ленинизм «Харбир миллет, мейли улкен болсын, кишкене болсын, тек соның озине ғана тиисли ҳамь басқа миллетлерде ушыраспайтуғын спатлық өзгешеликлерине, озь спецификасына не, бул өзгешеликлер ҳарбир халқтың жержузилик маданият ғазинесине қосатуғын, оны толықтыратуғын ҳамь байытатуғын улеси болып есапланады»², деп қарайды.

Солай етип, откендеги адеби мираслар жержузилик маданияттың жалпы ғазинесине улеслер қосқан ҳамь қосып отырған елимиздеги барлық халқлардың усы улеслерининг бир болеги болуы және олардың озине таян өзгешеликлерининг тикарғы коринислеринен бреун болуы жағынан-да улкен аҳметке не. Сонлықтан-да, 1948-жлы совет музыкасы ғайраткерлерининг ВКП(б) Орайлық Комитетинде откерилген совещанисинде А. А. Ждановтың айтқанындай-ақ «большевиклер... барлық халқлардың, барлық даурлердинг мадени мирасларын, оннан совет жамнетининг минеткешлерин.

¹ Ленин, «О культуре и искусстве». «Искусство» Мамлекетлик Саспасы, Москва, 1959-жыл, 287—бет.

² В. И. Ленин, Сочинения, Том XX, 4-изд. Госполитиздат, 16—бет.

¹ В. И. Ленин, Сочинения, Том XX, 4-изд. 8—бет.

² «Большевик» журналы, 1948-жыл, № 7—2 бет, И. В. Сталинның Фикциялык делегациясыменен гурризини.

минетте, илимде ҳамь маданиятта рухландыратуғын болеклерич сайлап алу ушын критикалық козбнен озлестиремиз».

Адеби мираслардың бул улкен ахметли рольерин турмысқа асыруда адебиат илимининг тутатуғын орны кута улкен. «Искусство тарихы деген қандай қымыл тарау,—деген еди Ленин А. В. Луначарскийге, — онда коммунист ушын не деген жұмыс бар».¹

Мие усы ахметине байланысы, басқа туысқан республикалардағы болғаны сияқты Қарақалпақстандағы мадени революцияда-да адебиат илимининг дореу ҳамь рауажлану процесси кута улкен орын тутты.

Қарақалпақстанда халқтың аузеки бай творчествосын, адебиат шғармаларын изертлеу, уйрену иси шын манисинде Октябрь революциясынан кейн ғана басланды, буларды изертлейтуғын, бақалайтуғын адебиат критикасы менен адебиат илимининг озлери-де Уллы Октябрь революциясынан кейн, Коммунистлик партияның миллетлик сиясатының жеңгиси, революциядан қайта туылған қарақалпақ халқының социалистлик экономикасы менен мадениятының гуллеп рауажлануы туғызған жағдайлар менен қойған талапларының натижеси болып Совет власты жылларында рус совет илимпазларының жардеми ҳамь тиккелей қатнасуыменен дореди.

Дурыс, революцияға шекем-де рус ҳамь басқа-да туысқан халқлардың алдыңғы қатарлы адамлары қарақалпақ халқының аузеки творчествосының байлығына қығушылықпенен қарап, жоқары бақа берди. Мсалы, еле откен асирдинг қырқыншы жылларында атақты қазақ илимпазы Чохан Валиханов: «Қарақалпақлар сахрадағы бринши шаирлар ҳамь қосықшылар болып есаплананды»—деп жазған еди.²

Революцияға шекем қарақалпақ тлин бринши изертлеуши болып есапланатуғын, XX асирдинг басында қарақалпақ арасында болып, қарақалпақ аузеки халқ творчествосының бирқанша улгилерин жазып алған адамлардың гейпаларын бастырған рус илимпазы И. А. Беляев-та: «Этнограф Чохан Валиханов қарақалпақларды

сахрадағы бринши шаирлар деп ҳамь қосықшылар деп дурыс айтқан екен» деп жазады.¹

Брақ алдыңғы қатар адамлар арасында қарақалпақ халқының поэтикалық талантын усылайша танытқан аузеки халқ творчествосы байлықлары халқ шаирларының шғармалары Октябрь революциясына шекем дерлик илимге белгисиз болып, сондай-ақ қонғы халқлардың арасына, хаттеки қарақалпақ минеткешлерининг жеңг массасына-да аз таралып келди. Хиуа ханлары, жергиликли амелдарлар және руханилар халқтың тлегин билдиретуғын шғармалар менен шаирларды қудалап келди. Буған откендеги қарақалпақ шаирларының омиринен кута коп-леп мсал келтиру мүмкин: озининг атақты «Посқан ел» поэмасында қарақалпақ халқының ата журты Туркстанды таслап кетуине ел ишиндеги байлары менен бийлердинг, молла—ишанлардың-да улкен себепши болғанлығын, олардың сатқынлығы менен зулымлығын ашкаралағаны ушын ҳамь халқ мапин жырлағаны ушын классик шаир Жиен жрау Тағай уллы устем топарлар тарепинен кушли қудалауға ушрайды. Шаирдың бул аур ауқалға байланысы журек сезимлери оның» Хош болың дослар» толғауында кута тасирли турде баян стилген.²

Хақиқатты айтқаны, жарлылардың мапин жырлағаны ушын, шаир Кунхожаның омири-де омир бойы азап-ақыретте, қйыншылықта отти.

Бул азапты Кунхожа жасаған XIX асирдинг еңг улкен шаиры Бердақ-та басқа қарақалпақ шаирлары-да корди.

Халқ мапин жырлаған шаирлардың азап-ақыретте жасауы революцияға шекемги даурде адеби мирасларға жасалған қатнастың характерин кута айқын корсетип турады.

¹ «Протоколы заседания и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока» вып. 3. Ашхабад. 1917-жыл 39—бет.

² ОзССР Илимлер Академиясы, Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеу институтының фонды, қолжазба, ф. 75, № 1120, 222—227 бетлер.

(Қарақалпақстан Комплексли илим изертлеу институты (қисқартып турде ҚҚКИИ) яласе ҚККНИИ — бул хазирги ОзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының Тарих, Тил, адебиат институты).

¹ Цитата Б. Мейлахтың «Ленин о культуре и искусстве» деген жинаққа жазған ерис соловпен алынды. Госиздат «Искусство», 1956, Москва, 9—бет.

² Ч. Ч. Валиханов, Сочинения, изд. Русского географического общества, отд. этнографии 1904 г. Петербург, XXIX том 192-бет.

Дурыс, Қарақалпақстан территориясының бір бөлігі тиккелей Россия қол астына қарап, Аму дарья бойында дузилгеннен кейін Россияның хукиметлик топарлары арасында жангадан қосылған улкени уйрену маселеси дода лана баслады. коп отпей илими экспедиция — да жберилди¹. Буның устине Россияның территориясы спатында Қарақалпақстан рус илимининг изертлеу объектинен орын ала баслады. Сондай-ақ қарақалпақ жерине хызметке келип ислеген айрым рус адамлары-да улкени уйренуменен шугыллана баслады. Мне усы жагдайларға байланыслы революцияға шекем-де қарақалпақ аузеки халқ творчествосының гейпара улгилери жазып алынып, бастырылып шгарылды. Мсалы, 1875-жылы Петербуртта Н. Қаразин тарапынен қарақалпақлар арасынан жазып алынған хаяллар патшалығы хаққындағы ертект² 1901-жыл А. Росикова тарапынен Торткулде жазып алынған ертектл³, 1902-жылы Ташкентте фольклорист Абубакир Диваев тарапынен «Алпамыс» эпосының Жиенмурат жрау Бекмухамед улынан жазып алынған варианты,⁴ басылды, сондай-ақ Н. Остроумовтың «Туркстан крайының жергиликли халқларының нақыл хамь мақаллары» деген ктабына,⁵ профессор Березинининг «Турк хрестоматиясы» деген ктабына-да⁶ бірқанша қарақалпақ нақыл — мақаллары кирген. Буларға қоса Петербург университетининг студенти И. А. Беляевтинг қарақалпақ тлин изертлеу бойынша материаллар топлау мақсетинде қарақалпақлар арасында болып, бірқанша легенда, ертектл менен дастаңларды, соның ишинде қарақалпақ «Шежире»син жазып алғанлығын хамь оның базыбреулерин 1917-жылы Ашхабадта дағазалан-

¹ Т. А. Жданко, «Очерки исторической этнографии каракалпаков», из-дво АНСССР Москва, 1950 г. Ленинград, 4—бет.

² «Древняя и новая Россия», 1875 г. 2—том.

³ Журнал «Научное обозрение», Санкт—Петербург, 1901, № 10.

⁴ Сборник материалов для статистики..., Сырдарьинск. обл. на 1902 г. Ташкент, 1902, 1—40 бетлер.

⁵ М. Нурмухамедов, «Қарақалпақ совет адабиятының рауаж-лауына рус адабиятының тасири» деген минети, ҚКМБ, Нокис, 1956-жыл, 9—бет.

⁶ Н. Дауқараев, «Қарақалпақ адабияты тарихының очерклері», докторлик диссертациясының қолжазбасы, ОзССР Илимлер Академиясының баспасына 1957 жылы таярланған варианты 7—бет, Комил. илим изертлеу институтының фонды

ғанлығын айту мумкин.¹ Қарақалпақ аузеки халқ творчествосының шгармаларын жазып алуға Қарақалпақстан жери Россияға қосылмастан бурынлары-да гейпара харекетлер болған. 1740—41-жылларда Муравин хамь Гладышевлер Сыр дарьяның томенги жағасындағы қарақалпақлардан бирли-ярым фольклорлық хамь этнографиялық материаллар, П. Рычков сол шамаларда бірқанша ертектл менен легендалар жазып алған, откен асирдинг 40-жылларында Чохан Валиханов-та айрым фольклорлық материаллар жазып алған.²

Жазып алу, қысқартылған турде, гейуақта русша жай аудармасы менен қосып дағазалаудан ибарат болған, бул жұмыслардың мугдары, усы айтып отылгениндей-ақ оғада аз болды. Оның устине бул дағазаланған нарселердинг хешқайсысы-да халқтың қарақалпақ адабиятын уйрену маппине хызмет ете алған жоқ, олар оқушылардың қолына жетпеди-де. Усы ислердинг озинде тек аузеки халқ творчествосының айрым дус келген улгилери ғана озь ишине алды. Қарақалпақ классик шаирларының шгармалары улума қол тигизусиз қалды. Дурыс, жоқарыда айтылған, А. Беляевтинг жазып алған хамь дағазалаған «Шежире»си Бердақтың белгилги «Шежире» поэмасының бир болкми болған, брақ Беляев кимнен жазып алғанлығын айтпаған. Бердақтың аты корсетилмеген.³ Буннан басқа «адебиет тарихы изертлеушилердинг тлек етуи бойынша, Бердақтың озь шгармаларын хамь блетугын созлери жазып алу мақсетименен Бердақ шаир 1900 жыллардың туз айларында Аму-дарья отделининг начальниги арқалы Торткул қаласына шақыртылады. Брақ оған бара алмай, Нокистен кейн қайтып кетеди»⁴, буған сол уақытта 73 жасқа келген шаирдың коллексиалиги хамь науқаслығы себеп болады. Солай етип, қарақалпақ классик шаирлары шгармаларының революцияға шекем хешқандай фор-

¹ «Протоколы заседаний сообщення членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока», «вып. 34 Ашхабад, 1917 г.

² М. Нурмухамедовтың жоқарыдағы минети, 8—бет.

³ И. Сагитов, «Бердақтың творчествосы» деген минети, ҚКМБ, Нокис, 1958-жыл, 8—бет.

⁴ Анибетов, «Бердақтың омирбаяны туралы мағлұматлар», Бердақтың «Тайғалмалы шгармаларының толық жинағы», ҚКМБ, Нокис, 1956-жыл, 412 бет.

мада-да изертлеу объектинен киргизилмегенлигин көрсөтүшү керек.

Революцияга шектеги изертлеу объектисине тек кара-калпак аузеки халк творчествосы кирди дегенде-де мнаны ескертү керек: тек айрым улгилерди, онын устине дус келгени бойынша хамь узинди туринде жазып алу және дагазалзудан ибарат ислер каракалпак аузеки халк творчествосы хаққинда-да бир тутас тусиник беруге путкиллаей уқыпсыз еди.

Революцияга шектеги изертлеушилердинг жумысларындагы каракалпак адебияты хаққиндагы мағлуматлар қандай колемде болуына қарамастан, улкен илими, мадени ахмиетке ие болғанлыгын атап корсетуменен бирге, ол изертлеушилердинг «каракалпаклар арасында узақ уақыт турып, онын тлин, адет—урпин теренг уйренип жазған емеслиги, олардынг қалынг минеткеш пу-хараларменен байланысы аз болғанлыгы, олардынг ко-бирек байланысқаны жоқары қатламнынг адамлары... болғанлыгы» онынг устине каракалпаклардынг озь апа тлине ылайықлы жазуынынг болмағанлыгы, революция-га шектеги изертлеушилердинг материалларында фонетикалык хамь синтаксислик хателиклердинг гезлесуине себепши болғанлыгы» хаққиндагы филология илимле-рининг докторы Н. Дауқараевтынг ескертуйининг¹ кута орынлы екенлигин-де айтып оту керек. Бул жағдайлар, созсыз, жоқарыда санап келтирилген оғада аз бандагы фольклор улгилерининг-де идеологиялык және тил жа-гынан белгили дарежеде устем класстынг мапине қарата озгериске ушырауына акелип соққан. Буған, месал режун-де сонг белгили совет фольклористи болған Абубакир Ахметжанович Дибаетынг 1902-жлы Ташкентте басты-рып шарған «Алпамыс» эпосынынг кейинги қатарларын келтирудинг озь-ақ жеткиликли. Эпостынг кейини томен-деги қатарларменен аяқланады:

«... Алма басы жасыл сова
Хандиктинг коллинде жақсы,
Давьдан саплы зохри пшақ,
Беглердинг беллинде жақсы,
Патшанынг хызметини куда хызметини.

¹ Н. Дауқараев, Каракалпак фольклоры жонинде изертдеулер» «Қызыл Каракалпакстан» газетасы, № 30, (1964) 13-февраль, 1948-жыл.

Хызметини қылғаным жақсы.
«Алпамыс»-ты жаздырушым
Жлемураттынг тлинде жақсы...»¹

Солай етип, революцияга шекте арнаулы адебият илими блай турсын, каракалпак адебиятыннынг маселе-лерини шын манисинде, системалы хамь хақиқат илими мақсетте хамь илими дарежеде уйрену, бақалау болма-ғаны сияқлы, онынг осуине, сақлануына хамь халк ара-сына таралып пропагандалануына хешқандай мамлекет-лик қызу болған жоқ.

Адеби мираслардынг бирден — бир сақлаушысы-да, пропагандисти-де халқтынг озь, халқтынг ишинен жет-тисин шыққан халк шаирлары, жрау — бақсылары болды. Халк хамь халқтынг бул уакиллери халклық фольклор шармаларын және классик шаирлардынг енг жақсы шармаларын улкен қызушылықпенен уйренип, ядлап хамь оларды теренг мухаббатпенен, итиятлық-пенен сақлады, оларға котерингиликпенен бақа берди.

Сондай-ақ революцияга шектеги каракалпак адебия-ты, туысқан халклардынг адебият уакиллери хаққинда классик шаирлардынг шармаларында коплеген бақалы пкирлерди-де табу мумкин. Месалы: Бердақ Қарғабай улынынг XIX асирдеги каракалпак шаирлары Кунхожа Ажининг хаққиндагы², XIV асирдеги азербайжан шайы-ры Физули, XV асирдеги озбек шайыры Алишер Науаи, XVIII асирдеги туркмен шайыры Мақтымқулы хаққин-дагы пкирлеринг³, XIX асирдеги белгили каракалпак шаир-лары Отеш Алшынбай улы⁴ хамь Омар Сугиримбет улы-нынг⁵ Бердақ хаққиндагы пкирлери, Кунхожаныннг озь қосықларында Мақтымқулынынг атын жи и қоллануы⁶ хамь тағы басқалар олардынг адебият хаққиндагы ба-қалары хамь критикалык пкирлери болып есапланады. Сондай-ақ классик шаирлардынг аузеки халк творчест-

¹ Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области на 1902, 40—бет.

² Бердақ, «Тангланалы шармалары», ҚҚМБ, 1956-жыл. Нокис, 18—19 хамь 30—бетлер.

³ Усы ктапта—53—бет.

⁴ Отеш «Танглаулы қосықлары», ҚҚМБ, Нокис — Чимбай, 1948-жыл.

⁵ Омар Сугиримбет улы «Танглаулы қосықлар топلامы», ҚҚМБ, Нокис, 1948-жыл. Мойнақ, 10—бет.

⁶ Кунхожа, «Танглаулы қосықлар топلامы», ҚҚМБ, Нокис, 1949-жыл. 33—54—56; 64—бетлер.

восынан кеңірек түрде пайдалануы да олардың әдебиет-ақпараттық жағындағы пікірлерінің ажралмас үлкен бөлігі.

Албетте, халқтың хамы халқ шайрларының әдебиет-қа болған қозғарасын ашуда айқын мсал болып хызмет ететугын, бзінг уақтымызда дореген қарақалпақ әдебиет илимининг рауажлануында, табыссыз ислеуінде шешуші рольдерден брейин ойнаған бул фактлар әдебиет критикасы да, әдебиет илими де емес еди.

Қарақалпақ әдебиаты халқындағы илим жоқарыда айтылғандай-ақ тек Совет власты жылларында ғана, Коммунисттик партия менен Совет хукиметининг СССР халқларының мәдениатын хартареплеме гулендиру халқындағы миллетлик сиясаттың тиккелей натижеси болып дореди.

Қарақалпақ совет әдебиат илимининг дорейи хамы осуинде рус совет илимпазларының тиккелей қатнасы хамы әдебиат бойынша жергиликли илимпазларды тарбиялаудағы жардеми үлкен роль ойнады. Рус илимпазлары СССР Илимлер Академиясының хабаршы — ағзасы С. Э. Малов, профессор А. Соколов, профессор Н. А. Баскаков хамы басқалар еле 1927 — 1928-жыллардан баслап Қарақалпақстанда бирқанша фольклорлық тарихи-этнографиялық хамы лингвистикалық экспедициялар шолкеместире баслады. Усы экспедицияларда откендеги әдебиат халқында коп ғана бақалы материаллар жиналу менен бирге, сонг белгили әдебиатшылар болып жетискен, бул экспедициялардан сонг да әдеби мирасларды жинауда коп хызмет ислеген бирқанша жолдаслар даслепки илим изертлеу жумысының шыгуларын алды.

Қарақалпақ совет әдебиат илими тарауындағы жумыстың рауажлануында республикада баспасоздың туылуы хамы рауажлануы үлкен әҳмиетке ие болды. 1924-жылдың 5 — декабринен (сонг 1925 — жылдан баслап «Еркин қарақалпақ» деп аталған) қарақалпақ тлиндеги хамы қарақалпақ тарихындағы бриши газета «Бриши адым» газетасы¹ (хазирги «Совет Қарақалпақстаны» газетасы), 1931-жыл 10 — марттан баслап «Жас Ленинши» газетасы,² усы жылдың 5 — майынан баслап «Со-

1 Н. Қари-Ниязов, «Очерки истории культуры Советского Узбекистана», изд. АН СССР, Москва, 1955 г., стр. 337.

2 «Қызл Қарақалпақстан» газетасы, № 60 (1309), 14 март, 1936-жыл.

ветская Қарақалпакия» газетасы,¹ 1932-жылдың 2 — шоллинен баслап «Минет әдебиаты»² (хазирги «Амударья») журналы шға баслады. Бул баспасозь органлары откендеги әдеби мираслардың улгилерин, сондай-ақ олар халқындағы мақалаларды дағазалауменен бирге, откендеги әдеби мираслардың жанга мәдениатты жасаудағы тутқан роли халқындағы ленинлик қағиданы халқ арасында тусиндируши де, сойтип бул иске массаны шолкеместиреуши де болды.

Қарақалпақ халқының откендеги әдеби мирасларын жинау, сондай-ақ изертлеу иси айрықша совет жазушыларының Путкил союзлық бриши съездинен кейн қызғынлы қолға алынды. Съездеги улы М. Горькийдинг фольклорымызда жинангыз, оннан уйренингиз, оны исленгиз. Ол бизге, Союздың шайрларына хамы прозаиклерине коп нарселер береди. Биз откендегини қаншелли жақсы билсек, хазирги озимиз доретип отырған истинг улы әҳмиегин тағы да ангсат тағы да тереңг түрде хамы шадлықпенен тусиенемиз.³ деген шақырығын тек илими хызметкерлер ғана емес, республиканың барлық игтеллигенциясы — жазушылар, баспасозь хызметкерлери, мугаллимдер хамы студентлер қызғынлы қутлықлап, исленен жуап береди.

Совет жазушыларының Путкилсоюзлық бриши съездинен кейинги откен дәурдинг ишинде қарақалпақ әузеки хамы халқ творчествосының барлық түрлерининг улгилери, сонынг ишинде отызлаған дастанлар, Жиен жрау Тағай, улы, Қушхожа, Ажинияз Қосыбай улы, Бердақ Қарғабай улы, Отеш Ашынбай улы, Омар Сутиримбет улы сияқлы классик шайрлардың, откендеги қарақалпақ әдебиатының рауажлануына улес қосқан Сарыбай, Аннакул, Гулмурат, Слық Тоқпан улы, Құлмурат Қурбаналы улы хамы басқа да белгили шайрлардың шғармалары халқ аузынан жазып алынды. Бул материаллардың копшилиги газета, журнал бетлеринде, әдебиат бойынша оқу ктаплары менен хрестоматияларда дағазаланғанлығына тоқтап отырмағанның озинде, коп

1 Газета «Советский Каракалпакия» 5 — мая 1936 г.

2 М. Нурмухамедов, «Қарақалпақстанда әдеби журнал», «Жас Ленинши» 15 — ноябрь, 1955, № 91 (2616).

3 М. Горький «О литературе» Литературно-критические статьи из-во «Советский писатель», Москва, 1955 г., 764 стр.

санда арнаулы топтамларда, озы алдыларына ктап болып, антология, шаирлардын шгармаларынын топтамлары туринде басып шгарылды, олардын айрымлары рус, озбек хамь басқа-да туысқан халқлардын тиллеринде-де аударылып кенг белгили болды. Ал, «Қырқ қыз» эпосы болса, путкил жержузиллик адебияттын енг хасыл шгармаларынан бреуи спатында бзинг уллы Союзымыздан сыртта-да кенген белгили. Буған мсал етип Франциянын атақлы коммунист жазушысы, парахатшылык ушын гурестинг атақлы гайраткери Луи Арагоннын 1955-жлы «Совет адебиятлары» деген ктабында бул эпосқа кута жоқары баға берилгенлигин айтудынг озиак жеткиликли. Луи Арагон «Қырқ қыз»дынг геройларын атақлы «Ролланд ҳаққында жыр» эпосынынг геройлары менен салыстырады, қахарманлык эпосея деп атайды.

Жумақлап айтқанда, Уллы Октябрь революциясынынг жеңгиси Коммунистлик партиянынг дауышпанлык миллет сиясаты қарақалпақ халқынынг революцияға шекемги системалы изертленбей, уйренилмей киятырған хамь жоғалуға бет алған адеби мيرасларынынг ажайып байлықларын сақлап қалды, оған жанға омир берди, оған кенг данғ алып берди, туысқан халқлар арасында Уллы Октябрден қайта туылған қарақалпақ халқын, белгили озбек совет шайыры Фафур Гулам айтқандай-ақ, «қосықшылар, атақлы қыссаханлар, ширин созли шайрлар ели»¹ спатында танытты.

ҮҚарақалпақ халқынынг бул мадени мирасларынынг составын-да XVIII—XIX асир хамь XX асирдинг басындағы атақлы қарақалпақ шайрлары — Жиен жрау Тагай улы, Кунхожа Ибрайым улы, Ажиния Қосыбай улы, Бердақ Қарғабай улы, Отеш шайр, Гулмурат шайр, Омар Сугиримбет улы хамь басқаларынынг творчествосынэн ибарат классик поэзия кута улкен орынды иелейди. Бул шайрлардынг творчествосы арқалы қарақалпақ адебияты жанға басқышқа котерилип, ондағы реалистлик бағдар айқынласты хамь адебияттынг тикарғы суретлеу методы спатында қалиплести, адебияттағы класслык гурес, демократиялык патриотизм мотивлери кушейди хамь откирлести, қарақалпақ турмысыннг озинде келип шыққаны сияқлы қарақалпақ адебиятында-да класслык жиклену айрықша айқынласты, халқ-

¹ «Қыл Қарақалпақстан» газетасы, № 21 (7020), 27 — январь, 1957-жыл.

лык адебият пенен халққа жат адебияттынг арасы буған шекемги адебиятпенен салыстырғанда анығырақ ашыла баслады, қарақалпақ адебиятынынг бир тутас миллетлик адебият болып қалиплесу процесси жузь берди, адебияттынг социаллык-жамиятлик аҳмиети жоқары дәрежеге котерилди. Бул шайрлар революцияға шекемги Қарақалпақстаннынг барлык мадени турмысында улкен роль ойнады. Жалпы қарангылык, сауатсызлык қаппап турған қарақалпақ халқында баспасозьде, мадени макемелер-де болмаған сол откен заманда булардынг барлығынынг хызметин усы шайрлар атқарды, олар халқтынг аузеки бай творчествосын, музыка мадениатын сақлаушылар, халқ арасында буларды хамь қонгсы халқлардынг адебиятын, хат, мадениатын таратушылар, улума алғанда, халқтынг мадени жақтан осуине озы мүмкиншиликлери дәрежесинде бирден-бир тасир етушилер болды.

Тағы бир улкен нарсе —бул шайрлардынг шгармаларында откен асирдеги қарақалпақ турмысыннг реаль хамь конкрет тарихи шынлығы, усы турмыс келтирип шгарған халқтынг енг прогрессив идеялары жамленген. Бул жағынан қарақалпақ классик шайрлары шгармаларынынг оғада улкен тарихи, блим беру және тарбиялык аҳмиети бар.

СССР Илимлер Академиясыннг хабаршы — агзасы, ОзССР Илимлер Академиясыннг хурметли академиги С.П. Толстов қарақалпақ классик шайрлары туралы блай дейди:

«XVIII асирдинг ахирындағы хамь XIX асирдинг бринши ярымындағы қарақалпақ халқынынг Хиуа ханларынынг аулымлык езушилигине қарсы қатанг гуреси бул гуреслердинг корнекли идеологлары болған Жиен жрау, Кунхожа хамь асресе Бердақ (1827 — 1900) сияқлы ажайып халқ шайрларын майданға келтирди, бул шайрлар озлерининг қосықларында хамь поэмаларында езуши ханларды хамь олардынг малайлары болып кеткен, қарақалпақ ярым феодалларын, руханиларды ашкаралады, ол шайрлар милли азатлык гуресининг қахарманларын жырлады, халқтынг мунгын айтты хамь бирлесуге шақырды...»¹

¹ С. П. Толстов, «Великая победа ленинско-сталинской национальной политики» деген мақаласы, журнал «Советская этнография» изд. АН СССР Москва-Ленинград, 1950 г. № 1 стр. 7 — 8.

Екинши бир қарақалпақ тарихын изертлеуші белгилі илимпаз, профессор П. П. Иванов-та қарақалпақ классик шаирлары шғармаларының қарақалпақ халқының тарихын жасауда үлкен ахметке не болатуғынын корсетеді.¹

Қарақалпақ классик шаирларының шғармаларын изертлеу және уйрену бүгінгі күнги әдеби практикамызда да зарурли не болып отыр. Законлы түрде жингелесетуғын мсаллардың брейин келтирейик: 1946-жлы июнь айында болып откен қарақалпақ совет жазушыларының төртинши пленумы «Бзинг жазушыларымыз қарақалпақ әдебиятының классиклери болған Бердақтан, Кунхожадан, Ажинияздан, сондай-ақ Аялберген Мусаветан коркем образлы етип жазуға уйрену керек»— деп корсетеді.² Ал, усы пленумның озинде додаланған «Хазирги уақтагы қарақалпақ поэзиясы туралы» докладта да рус әдебиятынан және туысқан халқлар әдебиятынан уйренуменен бир қатарда, классиклерден уйрену қарақалпақ совет поэзиясын рауажландырудың енг тикарғы дереклеринен бри етип корсетиледи.³ Бул жағдай тап усы пленумның жумысына арналып берилген газета редакциялық мақаласында да атап корсетилип, классиклерди пропагандалау жазушылардың алдына үлкен сияси ахметли уазипалардан бри етип қойылады.

Қарақалпақстан совет жазушылары Союзының 1939-жлы болып откен екннши съездинде қарақалпақ совет поэзиясы туралы додаланған докладта откендеги әдебиятқа үлкен орын берилуи, 1954-жлы Бердақ творчествосы ҳамь қарақалпақ классик әдебиятының маселелерин арнаулы түрде додаланған республикалық илими конференция отжерилуи ҳамь тагы басқа илажлар — қарақалпақ классик поэзиясының күнделикли әдеби практикада ойнап отырған үлкен ролинен дерек береди.

¹ «Советское Востоковедение» изд. АН СССР. Москва—Ленинград. III ктап 1945-жыл; «Новые данные о каракалпаках» деген мақаласын қараңғыз.

² «Қыл Қарақалпақстан» газетасы, 12—июнь, 1946-жыл. № 115 (4279).

³ «Қыл Қарақалпақстан» газетасы, 28—июнь, 1946—жыл. № 126 (4290). Қарақалпақ совет әдебияты тагы да рауажлансын» деген мақала.

2. КУНХОЖА — ҚАРАҚАЛПАҚ КЛАССИК ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КОРНЕКЛИ УАКИЛИ

Жиен жрау Тағай улы, Кунхожа, Ажинияз Қосыбай улы, Бердақ Қарғабай улы, Омар Сугиримбет улы ҳамь басқа да солар сияқлы шаирлардың шғармаларынан ибарат болған революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты ҳақиқатында да классик әдебият, усы классик әдебиятты дүзетуғын жоқарыдагы шайырлардың енг жақсы шығармалары ҳақиқатында да классик шғармалар болып есапланады. Ойткени бул топардагы шаирлардың творчествосына, класслық искусствоны характерлейтуғын».. бзинг күнлеримизде де озь ахметтин сақлап киятырған алдыңғы идеяларды жырлау, реалистлик бағдар, жоқары идеялылық, үлкен жамнетлик хызмет, апуайылық ҳамь анықлық, образлардың тусиниклиги, жоқары дәрежеде жетилскен коркемлик сияқлы енг жақсы белгилер»¹ таңь болып, олар қарақалпақ халқының мәдени рауажлануының белгилерин бир даурин дүзди.

Маркслик-ленинлик эстетиканың үлкен теоретиклерининг бри А. В. Луначарский (1875—1933) коркем онер классиклерине томендегише анықлама береди:

«Енг апуайы формула мнадай болады: классиклер деп озь даурининг идеяларын, яғни сол даурдеги көпшилик класстың басшылық нормаларын барынша дальме — даль түрде, сонынменен бирге бирқанша күшли баяндайтуғын художниклер аталады. Шында да, егер биз усындай художниклердинг доретпелерин қандай болмасын, бир музейге жинасақ, бзинг көз алдымызда классикалық искусстволардың барлық линиясы, яғни

¹ «Большая советская энциклопедия». 2-нши басылуи, 21 том, 382 — бет.

барлық адамзат мәдениеттары толқындарының дизбек линиясы турады»¹.

Мне усы қозғарастан таллау жасағанымызла, жоқарыда аты аталған XVIII—XIX—асир қарақалпақ шаирларының озь шғармаларында қарақалпақ халқының аур турмысы, социаллық теңсізлик, халқтың милли және социаллық еркинлик ушын гуреслери, турмыслық тлеклери ҳамь арманлары тикарында келип шыққан ҳамь олар жасаған замандагы минеткеш халқ массасының, демек кошшилик класстың маплерин баян еткен идеяларды жырлаганлығын коремиз. Бул шаирлардың шғармалары, соныңменен бирге, олардың бул турмыс фактларын ҳамь даур идеяларын реалы турде барынша дальме — даль баян еткешликлерин айқын корсетип турады. Екинши жағынан, халқ турмысының реалы картинасын жасау, озь даурлерининг жоқары идеяларын котерип шғу арқалы олардың шғармалары басқа халқлардың классик шғармаларыменен-де уилес бола отырып, жоқарыда А. В. Луначарский айтқан «барлық адамзат мәдениетлары толқындарының дизбек линиясы»на барын ушдасады, рус А. С. Пушкин, Н. В. Фоголь, Н. А. Некрасовлардың, украин И. Франко, Т. Г. Шевченколардың, англичан В. Шекспир, Ч. Диккенстердинг, немес В. Гете, Ф. Шиллердинг, озбек А. Науайы, қазақ Абай, И. Алтынсарин ҳамь басқа-да халқлардың және олардың басқа-да шаир, жазушыларының, бай аузеки халқ творчестволарының ажайып шғармаларынан ибарат «классикалық искусстволардың барлық линиясы»ның бир болетин дузеди.

Мне, усы ахмиетине байланыслы законлы турде бул революцияга шекемги қарақалпақ шаирларының² тутас

¹ А. В. Луначарский, «Статья о литературе», Гослитиздат, Москва, 1957 г. 100 стр.

² Адетте әдебиет илиминде революцияга шекемги қарақалпақ әдебиетин «XVIII—XIX асир қарақалпақ әдебиеті» деп атау дәстүрі болып келген. Шында, бул атама революцияга шекемги қарақалпақ әдебиетин даур жағынан озь ишине ала алмайды. Ойткен, бул әдебиеттин үлкен бир болетин курайтуғын Омар Суғримбет улы (1879—1922), Алиякул (1860—1916), Тоқпан улы Сдық (1857—1917) ҳамь басқалардың бир болек шғармалары XX асирдинг басларында доред. Буган қосымша әдебиетин К. Алимбетовтың «XX асирдеги қарақалпақ әдебиеті туралы» («Жас Ленинші» газетасы, 10—ноябрь, 1956-жыл) деген мақаласындагы фактлар-да, асиресе, оның Аппберген Мусаев, Садық Нурымбетовлардың революцияга шекемги шғармаларын XX асир әдебиетине қосып уйреку ҳақрындагы шери дықатқа ылайық.

творчествосы әдебиетшыларымыз, сондай-ақ тилини, тарихшыларымыз тәрәпинен орайлық баспа созьде-де, арнаулы сияси-әдеби документлерде-де, оқу программалары менен оқу ктаптарында-да қарақалпақ классик әдебиеті спатында, ал бул шаирлар озлери айрым созь болған жерлерде классик шаир ямаса қарақалпақ классик әдебиетінің уакилери спатында бақаланып журь.¹

Ҳаммеге белгилн болғаны сияқлы әдебиет сози конкрет коркем әдебиет манисинде қолланылғанының озинде-де озь ишине тек поэзияны ғана емес, соныңменен бирге прозаны-да; драматургияны-да бирлестиреди. Тағы-да белгилн бир халқтың жалпы әдебиетин созь еткенде, жазба әдебиетпенен бирге аузеки творчествосын-да (фольклорын-да) оның әдебиетінің составына киргизип созь ету мүмкин.

Ал, қарақалпақ классик әдебиеті тек поэзиядан ғана ибарат болды. Оның барлық уакиллери шғармаларын поэзияда доретти. Егер қарақалпақ аузеки халқ творчествосында ертеклер, легендалар, ҳартурли турмыс — салт жырлары, айтыс турлериндеги проза ҳамь драма элементлери болған болса, XVIII—XIX асир ҳамь XX асирдинг басларындагы қарақалпақ әдебиеті тутасыменен поэзиядан турады. Адетте қарақалпақ фольклорының эпослар сияқлы үлкен шғармаларындагы қара созь араласып келу дәстүрининг-де¹ революцияга шекемги қарақалпақ шаирларының поэма, роман сияқлы үлкен шғармаларында сақланбай, бундай шғармалардың-да тутас қосықпенен жазылғанлығын коремиз. Мсалы: Жиен жраудың «Посқан ел» поэмасы, Бердақтың «Айдос би» «Ерназар би» поэмалары ҳамь «Ахмақ

¹ «Қыл Озбекстан» газетасы, 24—январь, 1957-жыл, № 21 (9668). «Қарақалпақстандық иши дусларга сузимиз» деген мақаланы, тарих илимлерининг кандидаты Р. Қосбергеновтың «Положение каракалпакского населения в Хиуазском ханстве в конце XIX нач. XX в.» деген диссертациялық жұмысын (203-бет), тарих илимлерининг кандидаты С. Камаловтың, «Қарақалпақлардың XIX асирдеги Хиуа ханлыгына қарсы халқ азатлық гуреслери» деген минетин (ҚКМБ, Нокис, 1953-жыл, 8-бет), А. Шамуратовтың «Қарақалпақская советская литература» деген мақаласын («Бюллетень Академии Наук УзССР», № 9—10, 1945-жыл, 27-бет), И. Сағитовтың «Бердақтың творчествосы» деген минетин (ҚКМБ, Нокис, 1958-жыл, 22-бет), «Қарақалпақская классическая литература» деген мақаласын («Правда Востока» газетасы, 23—сентябрь, 1956-жыл, № 225 (9561)) ҳамь басқаларды қаранғыз.

патша» романы җ, т. б. Соңлыктан биз революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятына оның табиятын анық корсетип туратуғын қарақалпақ классик поэзиясы деген атаманы, ал бул даурдинг корнекли шаирларына қарақалпақ классик поэзиясының уакиллери деген атаманы қоллануды мақул деп есаплаймыз. Бул жерде айта кететуғын бир нәрсе-бул атаманы қоллану басқа әдебиет шыларымыз тәрешинен-де ҳешқандай қарсыллыққа ушырасқан жоқ.¹

Қунхожа Ибраһым улы усы қарақалпақ классик поэзиясының оғада корнекли уәкли болып есапланады. Қунхожа озининг творчествосы менен қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиет спатында қалпылесуине² ҳамь рауажлануына, жалпы қарақалпақ халқының сана-сезимининг, рухи омирининг осуине улкен улес қоса отырып, көплеген қарақалпақ классик шаирларының устазы, қарақалпақ халқының басқа-да қонғы жасаған туысқан халқлардың суйикли шаиры спатында улкен шаирлық дантқа және халқ дүрметине ие болды. Қунхожа озининг барлық омири, барлық творчествосы, барлық таскелери ҳамь арманлары бойынша минеткеш халқпенен тғыз байланысқан ҳақиқат халқ шайыры, ози жасаған даурдеги жамнетлик турмыстынг енг характерли шылықларын коре алған ҳамь суретлей алған улкен реалист, халқтынг ақылдары, озь творчествосыменен халқтынг, елдинг мунгын мунглап, жрын жырлаған жалынлы демократ және патриот болып есапланады. Оның творчествосының характерлеуши белгилери-де шаирдың жасаған заманының тасирименен орын алған ҳарьқандай кемшилик яки

¹ Мсалы, усы жумыстынг авторы бул атаманы «Бердақтынг шаирлық дантқы» («Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 18 — декабрь, 1957-жыл, № 250 (7249)), «Қарақалпақская классическая поэзия» («Советская Каракалпакия» газетасы, 11 — май, 1958-жыл) деген мақалаларында, СССР Илимлер академиясының Этнография институтына материал есабында тапсырылған «Культурная жизнь каракалпакон» деген жумысында (1957-жыл) қолланды.

² Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиет болып қалпылесу жоллары туралы биз «Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиетлик характери» деген арнаулы мақалада тоқтадық, қиранғыз: «Аму дарья журналы» № 3, 1959 жыл, усы журналдың гезектеги санында усы мақаланы додалауға жазылған мақалалардың ҳаммесинде бул мақаланынг тикарғы режелерининг барлығы тутасымнен тастықланды — (И. Б.).

шекленулерге қарамастан мие усы халқшылық, демократиялық, патриотлық мотивлер менен прогрессив реалистлик бағдар болды.

Толық правоһы турде, халқ алдындағы хыаметин, озининг барлық творчестволық омирин халқ мапин жырлауға арнағанлығын тусине отырып, Қунхожанынг ози-де «Қунхожа боп атым кешти...», Қунхожа атағым қалды кейнимде», «Атым менинг халққа малим...»³ деп жазып, озин қарақалпақ халқының улкен шайыры спатында атады.

Қарақалпақ классик шаирлары, соның ишинде атақлы Бердақ шаир оны улкен устаз шаир спатында тилге алады. Мсалы, Бердақ озининг «Омирим» деген қосығында Қунхожа туралы:

«Айтш созлерим тынглатып,
Кемис жерлерин ҳамь онглатып,
Бир ярым ай бирге жатып,
Ҳазь етин откен омирим»⁴

деп жазып, оған устаз спатында қатнас жасайды. Бердақтынг жақын урулас ағайинлеринен бреуининг берген тағы бир мағлуматы бойынша «Қунхожа олгенде Бердақ қатты қапа болып» Маған Қунхожадай болмақ қайда — деп айтқан екен»⁵ Егерде Бердақтынг туылған уақыты 1827 — жыл менен Қунхожанынг қайтыс болған уақытын (1880 — жыл) есаппап қарайтуғын болсақ, бул Бердақтынг 53 жаслар дағы көп атақлы шармаларын жазған уақытларындағы айтқан сози. Бул созлерден Бердақтынг озининг заманлас устаз шайырының творчествосына болған қаншели жоқары баҳасының ҳамь терең дүрметининг жатырғанлығын айтыру қиын емес.

Тағы бир белгилі қарақалпақ классик шаиры Отеш Алшыбай улының (1828—1902) атақлы «Бердаққа жуап» қосығының қарақалпақ классик поэзиясының тарихында тутатуғын оғада улкен роли ҳаммеге малим. Мие усы қосықты қолжазба дереклерининг корсетуи бойынша Отеш шаир Қунхожанынг тапсырмасыменен жазған. Бул

¹ Қунхожа, Танглаулы қосықлар толамы, ҚҚМБ, Нокис, 1949-жыл, 26—28, 53—бетлер.

² Бердақ, Танглаулы шармалары, ҚҚМБ, Нокис 1956-жыл, 18—19 —бетлер.

³ 1956-жылғы тарих-этнографиялық экспедиция материаллары, Қарақалпақстан Комплексли илим — зертлеу институтының фонды, А. Торесатинг қолжазбасы, 50—бет.

туралы қосықты буннан жгирма бес жыллар бұрын жинаған С. Мауленов ҳамь Ш. Хожаниязовлар мидай ескертү қалдырған: «Бул қосық Матекке ишан дегеннинг мешитинен тауып алынды. Кунхожа қартайған уақытта бул қосықты Бердаққа қарсы жаз деп Отешке тапсырған қу-сайды».¹ Бул жағдай Кунхожаның Бердақ сияқты, Отеш шаирға-да улкен устаз болғанлығынан айқын гуалық берип турады. Отеш шаир озининг «Дуниядан кетти»² деген қосығында Жиен жраудан берги барлық атақлы қарақалпақ шаирларына биографиялық характеристика бере келип, Кунхожаны» шаирлықта созлери кута жоқары еди, заманның жағдайын дурыс корсетти» деп бақалайды, оның олимине байланыслы халқтың аур қайғысы менен шаирлардың шакиртлик қатнастарын томендегише суретлейди:

«... Халқ жлады сорлы Хожа олгенде,
Намазине халқ қалмай жиналды,
Қарақалпақ қазан-да қиналды,
Табытын шакирти қалмай айналды,
Арманменен Кунхожа отти дуньидан...»

Кунхожаның «табытын қалмай айналған» шакиртлерининг қатарына Бердақ, Отешлерменен бирге³ Омар Сугиримбет улы, Аннакул, Сарыбай сияқты шаирларды-да киргизуге болады. Революцияға шекемги халқық—демократиялық бағдардағы қарақалпақ адабиятының белгили уакиллери болған бул шаирлар-да бир жағынан Кунхожаның жерлеселери, еккинш жағынан рухи шакиртлери спатында шаирдың демократиялық, реалистлик традициясын дауам еттирди және қушлы рауажландырды.

Қарақалпақ совет шайыры Аяпберген Мусаевтың белгили «Тарип» қосығындағы:

«Мир Алишер, Жиреншеге тақабил,
Атақлы шаирлар қарақалпақта»⁴

деп терең мақтанышпенен айтқан шаирларының бреун Кунхожа болып есапланады. Ойткени, Кунхожа Аяпбер-

¹ Қарақалпақстан Комплекси илим—изертлеу институтының фонды қолжазба, У—32, 52—бет.

² Қосықтың толық тексти мархум А. Бегимовтың үй архивнде (И. Б.).

³ Аяпберген Мусаев, Танграмалы қосықлар, ҚКМБ, 1956 — жыл, 37—бет.

ген Мусаевтың еңг суйикли шаирларының бреун болған, ол Кунхожаның қосықларын халқ арасында оқып жүрген»¹. Ажинияз, Кунхожа, Бердақ шаирлардың шармаларын ядқа оқитугын болған».²

Улма Кунхожаны Жиреншеге тенгеу Аяпберген Мусаевқа шекемде бар дәстүр болған. Мсалы, Бердақ шаирлығының еңг дәстүрли басланған жылларында озин (дурысырағы озининг болжақ шаирлық идеалын) танытыру мақсетинде ози туралы:

«... Жиреншедей созге шебер,
Кунхожа деп қарағайсаң»³

деп жазған еди. Усылайынша Бердақ Кунхожаны қарақалпақ қазак, қырғыз халқларының аузекли творчестволарында халқ даналығының символы болып есапланатығын Жиреншеменен тенг қатар қояды, сол арқалы оны да-на шаир спатында жоқары бақалайды. Буннан Кунхожаның атақлы қарақалпақ шаирлары тарапынен шаирлық данықтың жоқары критериясы етип усланғанлығы коринип тур.

Бзинг заманластарымыз, белгили қарақалпақ совет халқ шаирлары Аббаз Дабылов пенен Садық Нурымбетовлар-да қарақалпақ классик поэзиясының, соның ишинде Кунхожаның бай традицияларын шебер дауам еттирип, рауажландырушылар болып есапланады. Сондықтан олардың Кунхожаны улкен созь шебери, устаз шаир спатында жин—жин тилге алуы жуда табиғи нарсе. Мсалы, озь шармаларында А. Дабылов ҳақиқатшыл шаир Кунхожаның аур тардири, брақ олмес творчествосын айтса,⁴ С. Нурымбетов озининг «Бердақ шаир» поэмасында Кунхожаның улкен устаз шаир спатындағы образын жасайды.⁵ Белгили қарақалпақ совет жазушысы Ж. Ай-

¹ Автордың 1956-жылғы адаби экспедиция уақтындағы қолжазбаларынан.

² Н. Дауқараев, Аяпберген Мусаевтың олгенше 3 — жыл толу мунасибетименен жасатан доклад тезислери, Рукопись, 9 — том 12—бет.

³ Бердақтың 1958—жыл Т. Абдимуратов тарапынен жиналған қосықларынан, Қарақалпақстан Комплекси илим—изертлеу институтының фонды, қолжазба, 25—бет.

⁴ А. Дабылов, «Жентислер йошм», қосықлар топламы, ҚКМБ, Нокис, 1946—жыл, 13—бет.

⁵ «Адаби альманах», № 10—11. Нокис, 1952-жыл, 106—107. бетлер.

мурзаевтың «Бердақ пьесасында Кунхожа Бердақтың ұстазы, халқтың ақылғой хамь сүйікті адамы спатында болып есапланады.¹

Белгілі совет илимпазлары-да Кунхожаны кориекли классик шаир спатында жоқары бақалайды. Мсалы, откен темада айтылғанындай-ақ СССР Илимлер Академиясының хабаршы—ағзасы профессор С. П. Толстов Кунхожаны қарақалпақ халқының Хиуа ханларының езушилигине қарсы гуресиннің идеологларынан бри болған ажайып шаир, деп корсетеди.² Тағы бир шығысты изертлеуши атақлы совет илимпазы З. Э. Бертельс қарақалпақлар туралы» откен даурде бундай халқ барден кута аз сандағы қанигелі адамлар билген бул халқ адамзат мадениятына кута хамь оғада бақалы улес қосты» деп корсете отырып усы улести жасаған басқа қарақалпақ шаирлары менен бирге Кунхожаны-да жоқары бақалаған.³

Қарақалпақ халқы озиннің енг атақлы, енг сүйікті шаирлары туралы туысқан халқларға айтқанда-да туысқан халқлар қарақалпақ халқының ажайып перзентлери туралы айтқанда-да бул хурметлі димде, албетте, Кунхожаның аты-да муқаббатпенен аталады. Бул-да Кунхожаның улкен шаирлық данғының, халқ алдындағы хызметиннің гуасы болып есапланады.

Мсалы, Ташкент қаласында 1957—жлы болып откен қарақалпақ адебияты хамь искуствосы декадасы ашылу мунасибетименен жазған қутлықлауында туысқан озбек халқының уакыллери—озбек искуствосы хамь адебиятының гайраткерлери Кунхожаны қарақалпақ халқының ажайып перзентлериннің бреун спатында хурметпенен тилге алған болса,⁴ Озбекстанның 15 жылдық тойы мунасибетименен туысқан озбек халқына қарақалпақ халқының атынан жазылған хатта Кунхожа, Бердақпенен бирге «заманның хақиқат жырларын жырлаған» халқ жырышы спатында тилге алынады.⁵

Кунхожа—хақиқат халқ жырышы хамь халқ азаматы спатында бундай теренг хурметпенен жоқары бақаға хамь атақ—абройға толық мунасиб еди.

¹ «Амударья» журналы, № 3, 1958-жыл.

² «Советская этнография» журналы, № 1, 1950 г. стр. 8.

³ «Амударья» журналы, № 2, 1958-жыл, 75 бет.

⁴ «Қызыл Озбекстан» газетасы, № 21. (9668) 24-январь, 1957-жыл.

⁵ «Қарақалпақстан адебияты хамь искуствосы» журналы, № 6, 1939—жыл, 8—бет.

3. КУНХОЖА ТВОРЧЕСТВОСЫН ИЗЕРТЛЕУДИНГ ХАЗИРГИ ЖАҒДАҒЫ

Кунхожа—творчествосы оғада аз изертленген шаирлардың бреун. Тек усы жумыс ғана шаирдың творчествосын арнаулы изертлеу бойынша енг даслелки адым болып есапланады. Бул, албетте, Кунхожаның творчествосын изертлеу бойынша усы жумысқа шекем хешпарсе исленбеда дстен созь емес. Откен бапта корсетилгениндей-ақ Кунхожа творчествосына адебиятшыларымыз және тарихшыларымыз, басқа-да қанигелеримиз тараппенен берилген жоқары бақалар, — созсиэ шаирдың творчествосын азлы—копли изертлеу тикарында айтылған пикирлер болып есапланады.

Кунхожаның шығармаларын жинау 30-жылдардың басларынан-ақ қолға алынды. Барлық қарақалпақ шаирларының шығармаларын жинауға болғаны сияқты, бул иске-де қозғау салған нарселер— рус совет илимпазларының тикхелей қатнасы және жардемименен Қарақалпақстан территориясында шолкемлестирілген адеби-лингвистикалық және тарихи—этнографиялық экспедициялар, Қарақалпақстанда бриши илими макемениң —1931-жлы Қарақалпақстан Комплекси илим—изертлеу институтының ашылуы болды. Бриши мартебе Кунхожаның шығармаларын жазып алғанлар — Садирбай Мауленов және Шамшет Хожаниязовлар болды. Олар Қарақалпақстанның арқа районларында, асресе, Мойнақ, Тахтакопир районларының территорияларында адамлардың аузынан жазып алу, қол жазбалардан (олардың озлериннің атауы бойынша «қысса ктап») кошпирин алу жолыменен Кунхожаның қосықларын жинай баслады.

Кунхожаның тикарғы шығармаларының жиналуы ту-

ралы бзінг қолымызда бар гейпара мағлұматларға тоқтап отейік:

Оның «Козим», «Жарымадым», «Жайлауым», «Арманда» деген қосықтарын 1930—жлы Тахтакопир районының 8—аулы Крупская атындағы колхозда турушы Шаралатдин Закир улының қысса ктабынан сол С. Мауленов пенен Ш. Хожаниязовлар жазып алады.¹ «Берман қара» деген қосығы 1937-жлы Тахтакопир районының Кок шоқат деген жеріндегі Сайымбет Сейтек улының қолжазба қыссасынан 1937-жлы,² «Балам олгенде», «Менинг куним», «Қзыл кум», деген қосықтарын Узын қайыр атауында турушы Есен Алланазар улы дегеннің аузынан 1936—жлы,³ «Бай баласы» деген қосық 1936-жлы,⁴ «Олим» деген қосығы 1937-жлы⁵ Тахтакопир районының екінші аулында тұрған колхозшы Даулетияр Қурбан улының аузынан, «Менинг балам», «Сазан ау», «Ақ қамыс» деген қосықтары 1935-жлы Мойнақ районының Қара терең аулында жасаған Алибек Есенқұл улының қол жазба қыссасынан 1935-жлы,⁶ «Козим» деген қосығы⁷ 1936-жлы Тахтакопир районының 8—аулындағы Муйтен боғет деген жерде жасаған Худайберген Пирназар улының аузынан,⁸ «Орақшылар» қосығы 1936-жлы Мойнақ районының Ақбеткей аулындағы балықшы Сулайман Құлмыр уының аузынан⁹ «Шоанлар» қосығы 1936 жлы Тахтакопир районында жасаған дара минеткеш хожалық Бекберген Есентай улының аузынан,¹⁰ «Умытпаспан» қосығы 1936 жлы Мойнақ району Қара терең атауындағы Алибек Есенқұл улының аузынан¹¹ «Неге керек» қосығы 1937-жлы Мойнақ районының Ақбеткей аулында жасаған дара хожалық Нурман деген ғаррының аузынан¹² жа-

зып алынған. Шаирдың Тахтакопир районындағы Даулетияр Қурбан улынан жазып алынған «Бай баласы» қосығы Мойнақ районының 11-аулында тұрған Пиржан балықшы дегеннің аузынан-да жазып алынған. Сондай-ақ Пиржан балықшы Қунхожаның «Сок санар», «Не болдым» деген қосықтарын-да жаздырған.¹ Даулетияр Қурбан улының аузынан жоқарыда көрсетілгендерден басқа Қунхожаның «Басты хор айлер», «Жау торғай», «Азулы» деген қосықтары-да жазып алынған.² Жоқарыда көрсетілгендей-ақ Қунхожаның «Балам олгенде», «Менинг куним», «Қзыл кум» қосықтарын жаздырған Есен Алланазар улы-да, «Неге керек?» қосығын жаздырған Нурман ғарры-да Қунхожа шғармаларын жақсы білетуғын адамлар болған. Жазып алушылардың сол 1935—1937-жылдарда жазып, қалдырып кеткен мағлұматтарына қарағанда бұл адамлар, сондай-ақ Даулетияр Қурбан улы-да Тахтакопир, Мойнақ районларының территорияларында, Арал теңізінің жағалауындағы атауларда кошип—қонып мақан еткен адамлар болса керек. Олар озлери көрсеткен адреслердің хәр жы хәр турли болуы усыны көрсетеді.³ Жоқарыда хәрқайсысы озы тусында келтирилгенлерден басқа жинаушыларға Есен Алланазар улы 1936 — жлы май айында шаирдың «Менинг балам», «Сазан ау», «Ақ қамыс», «Берман қара», «Маған керек»,⁴ «Ушқан қус», «Олген балық», «Арба», «Қаратас» деген қосықтарын жаздырған.⁵ Нурман ғарры Қунхожаның «Сағиндым», «Жан анам қалды кейнимде» дейтуғын қосықтарын білетуғын болған хамь «...бул қосықларды әуелде қыссалардан.. (қолжазбалардан деп тусину керек—И. Б.) уйрендим» деп жинаушыларға жаздырған,⁶ тлекке қарсы қосықларды биз хазирше хешбир фондтан таба алмадық.

Қунхожа қосықтарын жақсы білетуғынлардың брейун спатында Алимбет Бекберген улы-да атап көрсету мум-

1 ҚККИИ-ның қолжазба фонды, С—23, № 1080, 7—бет.

2 ҚККИИ-ның қолжазба фонды, № 1096, 4—бет.

3 Бул-да сонда, 8—бет.

4 ҚККИИ-ның қолжазба фонды, № 1096, 14—бет.

5 Бул-да сонда, 28—бет.

6 Бул-да сонда, 58—бет.

7 Қунхожаның бул атпенен жазылған қосығы екеу: бріншисе «Жарық дунья көрмей болдым арманда» деп басыланады хамь 11 буыны қосықпенен жазылған, екіншисе «Жарқырайсанг тунгы жантыг.» деп басыланады. Бул жердегі сонгысы.

8 ҚККИИ-ның қолжазба фонды, № 1096, 59—бет.

9 ҚККИИ-ның қолжазба фонды, № 1096, 59—бет.

10 Бул-да сонда, 83—бет.

11 Бул-да сонда, 87—бет.

12 Бул-да сонда, 90—бет.

1 Бул-да сонда, 96—бет.

2 ҚККИИ-ның қолжазба фонды, Ф—75, № 1120.

3 ҚККИИ-ның фондындағы № 1080, 1096, 1120-шы қолжазбаларда берілген мағлұматларды қарангы.

4 Бул қосық бұрын Бердақтың топтамаларына киргизиліп келди. Шында, жинаушылардың бұрынғы тупь цуска материалдары бойынша Қунхожаның. Сонгы жылдарда Бердақ топтамаларын баспаға таптырған айрым жолдаслар устартты қарап Бердақ шғармаларының арасына қосып жберген.

5 ҚККИИ-ның фонды, қолжазба, Ф—75, 595-бет.

6 Бул-да сонда, 576 —бет.

кни. Алимбет—жазып алушылардың (Ш. Хожаниязов), қалдырған мағлұматы бойынша Тахтақолыр районының 2—аул «Таза нур» колхозының адамы болған, ал, әкесі Бекберген—шаир адам болып, 1891—жылы қайтыс болған. Алимбет Қунхожаның «Көрерсенг», «Сертиздан» қосықтарын жаздырған. Бұл қосықты ол әкесінен үйренген.¹ Бұл жерде, әдебиет ізертлеушілеріміздің дыққатына ескерте кететұғын бір нәрсе біз Қазақ ССР Илимдер Академиясы Орайлық Илим библиотекасының фондында деп көрсеткен № 853-папкадағы қарақалпақ классик шаирларына тиіс ел материалдар бұрын Қарақалпақстан кемплексін илим-ізертлеу институтының фондында болған материалдардың бір кішкене бөлегі болуға тиіс ел хамь бұл материалдар ол библиотекаға С. Бекназаров тәртіппен тапсырылған. Материалдың қалған тикарғы бөлегі (шамаменен бес жүз беттей, ойткени, бары 500-нши беттен аржағы) хазір Нокисте-де, Алма-атада-да жоқ. Оның үстине С. Бекназаровтың хамь классик шаирлардың шғармаларын тикарғы жинаушылар болған Ш. Хожаниязов хамь С. Мауленовлардың Қарақалпақстан Комплексін илим-ізертлеу институтының фондындағы почерклерін салыстырып қарап пікір жургизгенде, Алма-ата библиотекасындағы почерк сонғы екеуиники Усы қолжазбаның ишиндегі Қунхожаның Айтымбет Серке улының аузынан 1938-жыл 5-январь күні жазып алынған «Жирма бесте» деген қосығының кейинде Ш. Хожаниязовтың аты көрсетілген-де. Тағы бір жағдай Н. Дауқараевтың минетлеринде, классиклердин шғармалары бар қолжазба спатында жин-жин келтирилетуғын «фонд № 217» деген қолжазба-да хазір хеш жерде жоқ. Улы Уатандарлық урыстан бұрынғы жылларда қарақалпақ классик шаирларының, соның ишинде Қунхожаның-да шғармаларын жинауға тиккелей қатнасқан әдебиетшілар Қ. Алимбетов пенен О. Кожуровлардың 1939—1940 жылларда «Қарақалпақ әдебиаты хамь искусствосы» журналында дағазаланған № 4 (37), № 5 (38), № 6 (39) № 1 (40)», № 2 (41)» «Қарақалпақ әдебиатының турлери» деген мақаласында-да Қунхожаның хазір хешбір библиотеканың қолжазба фондында жоқ «Науайы, Фирдауси героилары ушырасатуғын «қо-

¹ Қазақ Илимдер Академиясы Орайлық Илим библиотекасының фонды, № 853, 113—114—бетлер.

сықлары еске алынады. Бұл жағдайлардың бари жиналып Қунхожаның С. Мауленов және Ш. Хожаниязовлар тәртіппен еле 1937 жылларға шекем жазып алынған қосықтары-да бизге толық жетпей журген болуы керек деген зақонлы гуманды келтирил шғарады. Буны С. Мауленов, Ш. Хожаниязовлардың жазып алуларынан кейн жургизілген экспедициялардың материаллары-да белгилі дәрежеде тастықлайды.

Мсаллар келтирейик:

1939-жлы май—июнь айларында откерилген әдеби экспедиция уақтында Қ. Алимбетов хамь О. Кожуровлар Қонрат районындағы Абдуайт Абдуллаев деген ксиден Қунхожаның «Кел-кел Хожа, озинге кел...»¹ деп басланатуғын қосынын жазып алған. Мазмушына қарағанда қосықтың жазып алынған тексти толық емес. 1954-жлы откерилген әдеби экспедиция уақтында Мойнақ районының 6—аулсовети Калинин атындағы колхозда турушы 81 жасар Аби улы Наубет деген ғаррыдан «Бишара кеулим қыл талап...» деп басланатуғын қосық жазып алынды² Мазмуны бойынша тарихи және автобиографиялық улкен мағлұмат беруи керек бұл қосықтың-да тексти толық емес. 1956-жлы Мойнақ, Кегейли, Чимбай районларының территориясында ОзССР Илимдер Академиясы сол уақтағы Қарақалпақстан экономика хамь мәдениет институтының тарих бөлими менен СССР Илимдер Академиясы Хорезм экспедициясының этнография отряды бирлесип откерген тарих-этнография экспедициясы дауамында Чимбай районында узинди туринде Қунхожаның «Сен хожамсанг, мен қулынгман...» деп басланатуғын қосығы хамь оған тусиник жазып алынды.³ Бир белгилеп отетұғын нәрсе автобиографиялық характерге не бұл қосықтың тексти басқа жерлерден-де тап усылайынша биреше мартебе жазып алынған хамь ондағы шаирдың омирине тиіс ел мағлұматлар басқа информаторлар, соның ишинде, шаирдың жақын аулатлары, усы жұмыс авторының шаирды жақсы блетуғын оның ауластары, жақын аулатларыменен жекке сойлесу уақтында алған мағлұматларға толық сайкес келеди. Бұл қосықта оның баласыз болғанлығы, қзының соқыр болып қалып,

¹ ҚҚКНИ-ның фонды, А—36, 84—85—бетлер.

² ҚҚКНИ-ның фонды, 1954-жылғы әдеби экспедицияның материаллары, Г. Есемуратовтың қолжазбасы, 16-бет.

³ ҚҚКНИ-ның фонды, А. Тореевтың қолжазбасы, 14—бет.

соған көз тлеп Хожамет Яссауидың аулнесьме барғанлығы созь етиледі. Усы 1956-жлы Мойнақ районының екінші бір тарапында ис алып барған тарихи-этнография отряды Смет Абдирасулиев деген ғаррыдан узинди туринде Кунхожаның қолжазбаларында жоқ тағы бір қосымға жазып алды.¹ Смет Абдирасулиев Кунхожаның Айхожа деген инисининг шаулығы, ол жаздырған қосықты Кунхожа баласы олгенде шғарған. Бул Кунхожаның турмысында болған факт хамь бул ҳаққында оның «Балам олгенде» деп аталатуғын қосымға-да, баласының ҳалсызлығын, аурулығын айтатуғын «Менинг балам» деп аталатуғын қосымға-да бар.

Жоқарыда аталған 1956-жлы Мойнақ, Кегейли, Чимбай районларының территорияларында откерилген тарихи-этнография экспедициясы дауринде табылған шаирдың жекке омирине тиисли гейпара мағуламатларменен бирге тағы бір кишкене² қута қыққ материал бар.³ Бул Кунхожаның хан «Менинг он—еки мушемди мақта» дегендеги айтқан қосымған узинди. Узинди ханның шаш—сақалы, кози аяғы туралы айтылған орындар ғана бар. Бзингше, қосық бурын сол он еки мушенинг барни созь етуеуғын толық текстке не болған болуға тиисли. Бул мағлуматты берген Есенгельдиев Усақ, ҳазир Чимбай районында, ози Кунхожаның уруынан — қалқаман. Усы экспедиция дауринде Чимбай районының территориясында Кенгес тухым мал совхозында жасайтуғын 87 жасар ғарры (уруы қолдаулы-қурама) Бектурды Серекеев мнадай қыққ мағлумат береді: «Айдос (қадимги Айдосби) еки иниси олтиргенде, Бегистинг, Мыржықтың (Айдос бидинг ози олтирген инилери) ҳаилларына Кунхожа жлау уйреткен екен...»⁴. Брақ, буның тексти жоқ.

1955-жлы Шоманай, Хожели районның хамь Туркменстан ССР-ның Гоне-Ургенч районның территориясында Қарақалпақстан экономика хамь мәдениет институты тарапынен откерилген адеби-тарихи экспедиция уақтында Кунхожаның «Қазының итине шғарған қосымға» табылды, оның қазақ ақымы, Шерниязбенен айтысы

¹ ҚҚКНИ-ның фонды. «Материалы историко-этнографического экспедиционного отряда 1956 г. рук. Шалеев У. Х.»

² ҚҚКНИ-ның фонды, Х. Есбергеновтың қолжазбасы, № 19 запись, 26—бет.

³ ҚҚКНИ-ның фонды, жоқарыдағы Х. Есбергеновтың қолжазбасы, запись 19, 23—бет.

нан узинди жазып алынды.¹ Дурсырағы бул айтыс емес, ал Шернияздың бир тойда жырлауына жасы улкен шаир спатында Кунхожадан сораған рұхсатына жуап. Буны тусивниклерименен бирге жаздырған Шоманай районның сол уақтағы Киров атындағы колхозында турушы Дөшекен ғарры Нурымбетов деген ки.

1957-жлы Тахтакопир, Қараозек, Кенгес районларының территориясында откерилген комплексли адеби-тарихи-лингвистикалық экспедиция Кунхожа творчествосының қазақ ақынларыменен байланысы бойынша тағы да қосымша материаллар берди: Қара—озек районының орайында турушы Огепберген Есенғазиевтың (милети-қазақ) берген мағлуматы бойынша Кунхожа қазақ ақыны Кудери ақынменен айтысқан; Есенғазиев экспедиция қатнасушыларына Кунхожаның «Аллияр тақыр ханымыз...» деп басланатуғын қазақша жазылған қосымға-да жаздырған.² Усы Есенғазиевтың айтуы бойынша Кунхожа қазақша басқа-да көп қосықлар жазған.³ Сонгы экспедициялар дауринде табылған бул мағлуматлар-да ҳақиқатлыққа тура келетуғын фактлар. Бирли-ярым қысқа далилдер келтирейик: усы жұмыстың авторының ози Мойнақ районның Қазақ дарья участкасында туратуғын Кунхожаның жақын аулатларынан бреун Емберген деген кименен сойлесип қарағанда ол Кунхожаның кете Шернияз деген қазақ ақыныменен айтысының болғанылығы, бул айтысты ол еле бала уақытларда Жумабай деген қазақ жраудың Қазақ дарьяға келип айтып жургенлиги, Кунхожаның Шерниязды излеп-не я баспаналап-па, қулласы Шернияз жаққа—Қазақстан жерине барып жургенлиги ҳаққында айтып берди. Қарақалпақстан Комплексли илим-изертлеу институты библиотекасының фондында сақланатуғын бир қолжазбада бурын адебиятшыларымыз елестирмей журген Кунхожаның атына жазылған еки қосық бар: бреун Кунхожаның Улбике деген қазақ қыз ақынменен айтысы деп корсетиледи-де, екншиси «Насият» деген қосық болып, бул Кунхожаның озы

¹ ҚҚКНИ-ның фонды, 1955-жылғы экспедиция материаллары, А. Каримовтың жазбасы, 3—4 бетлер.

² ҚҚКНИ-ның фонды, 1957-жылғы экспедиция материаллары, А. Пахрадиновтың қолжазбасы, запись № 19, 45, 46—бетлер.

³ Усы экспедиция материаллары, А. Каримовтың қолжазбасы, 58—бет.

қосығы спатында көрсетіледі.¹ Бұның кейінгісі уақылы қосық, брақ мазмун шғармайтуғын узинди туринде. Қосықты 1946-жылы жазып алған С. Бекназаровтың сол қолжазбаның өзінде қалдырған ескертуі бойынша: «... изи кута коп екен... брақ қолжазба жойтылғанлықтан—информатор изин айта алмаған». «Насият» деген қосық-та Улбікеменен айтыста қазақша қосық құрылысыменен («... Айтайын бир насихат қулағың сал»—3—4—4-11), ал «Айтыс» қосығы қазақ тліне кеңі қолдануменен жазылған. Оның устине Улбіке болса экспедиция материалларындағы Кунхожа айтысқан белгилі Кудери ақын менен-де айтысқан қыз ақын. Кудери менен Улбікениң айтысы еле өткен асирде рус ізертлеушілері тәрәпинен дағазаланған-да еді.²

Мне усындай жәрдемші материаллар Кунхожаның қазақ ақындары Шернияз, Кудерименен айтыстарының шыннан-да болуы мүмкін деген жумаққа алып келеді. Бул шәкрлер болсын, сондай-ақ Улбіке болсын жасаған даурлері бойынша-да, жерлері бойыншада Кунхожа менен ушраса алуы мүмкін болған. Кудери-де, Улбіке-де XIX—асирде жасаған хамь айтысқа коп қатнасқан ақындардан,³ белгилі қазақ әдебиятшысы Е. Исмаиловтың тастықлауы бойынша «Кудери туби Туркестан, Сыр бойынан болып, Арқаға барып сингискен хожа».⁴ Улбіке-Сыр бойынан.⁵ Оанның Улбіке менен айтысында Кудери хожаның:

«... Танымасанг Улбіке тағы алақай,
Қарақалпақ, қазаққа бир хожангын.»⁶

деп айтқан сөзи-де дыққатқа ылайық нәрсе. Кунхожа бабаның усы заманның адамы хамь Сырбойында, Туркестанда болған. Сонлықтан оның Улбікеменен-де Кудериме-

¹ Қолжазба № 1061, С-42, 45—72-бетлер.

² «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири Джунгарской степи», собранные В. В. Радловым, часть III, киргизское наречие, Санкт-Петербург, 1870 г., стр. 34—38.

³ С. Мухамедов «Қазақтың XVII—XIX—асирдегі әдебиятының тарихына» очерктері, 1—бөлім, ҚазОғыз, Алма-Ата, 1942—жыл, 173 бет.

⁴ Қазақ ССР Ғылым Академиясы Орайлық Илмий библиотека-сының фонды, Айтыс, XIX—XX—асирдегі қазақтың белгилі ақындарының айтыс «өлеңдері» деген қолжазба Д—19, 580—бет.

⁵ Бул-да сонда, 623—бет.

⁶ Қазақ ССР Ғылым Академиясы Орайлық Илмий библиотека-сының фонды, «Кудери хожаменен Улбікениң айтысы», деген қолжазба, № 251, 8—бет.

нен-де ушрасуы, сол уақыттағы шаирлық—ақынлық салтының тартиби бойынша айтысқа тусуы мүмкін нәрсе. Беағилі болғанындай-ақ қарақалпақ классик шаиры Ажинияз-да Шерниязды үлкен шаир спатында тилге алады.

«...Кем емеспен қамл тилге Шернияздал...»¹

дейди ол қазақ ақыны қыз Менгешпенен айтысқанда.

Демек, Шернияз өткен асирде-ақ қарақалпақтар арасында аты малім қазақ ақындарынан бри болған. Сонлықтан оның Кунхожаменен ушрасуы-да, басқа-да творчестволық қатнасқа тусуы-де толық мүмкін жағдай. Тлекке қарсы, Кунхожаның Кудери ақынменен, Шерниязбенен айтыстарының текстин табу хазирше мүмкін болмады.

Шаирдың творчествосын ізертлеу жұмысының екінші бөлегі болып есапланатуғын-оның шғармаларын басып шғару иси хазирше басланғыш жағдайында.

Енг бринші мәртебе дағазаланған Кунхожаның белгилі «Кун қайда» қосығы. Ол 1938—жылы Ш. Хожаниязов хамь С. Мауленовлардың жазып алуында «Адеби альманах»-та басылып шықты.² Сол жылы адеби журналда шаирдың «Туйе екенсенг» қосығы «Туйе» деген атпенен басылды.³ Буннан сонг оның «Жайлауым», «Умытпаспан», «Туйе екенсенг», «Орақшылар», «Шопанлар», «Байбаласы», «Жарымадым», «Не болдым», «Ел менен» деген белгилі қосықтары «Қарақалпақ халқ творчествосы» деген ктапта дағазаланды.⁴ Тап усы жылы Кунхожаның «Орақшылар», «Шопанлар», «Умытпаспан», деген қосықтары бринші мәртебе рус тліне аударылды.⁵ Шаирдың «Елменен» қосығы екінші мәртебе Уллы Уатандарлық урыс жылларында революцияға шехемги қарақалпақ әдебиятының енг кушли патриотлық шғармаларының бреун спатында «Қырқ қыз» эпосы, Бердақтың «Халқушың», «Амангелди», «Ерназар би», Жиен жраудың «Посқан ел», Ажинияздың «Бозатау» шғармаларыме-

¹ Ажинияз Қосыбай ұлы, Танглаулы қосықтар топламы, ҚКМБ, Нокис—1949 жыл, 50—бет.

² «Адеби альманах». Бринші ктап, ҚКМБ, Торткул—1938—жыл, 62—63—бетлер.

³ «Женгис хуазы» журналы, № 4, 1938—жыл 65—66—бетлер.

⁴ «Қарақалпақ халқ творчествосы» ҚКМБ, Торткул—1940—жыл, 31—40—бетлер.

⁵ «Возрожденный народ», альманах каракалпакской литературы, ККПосиздат, Торткул—1940 г., 18—24 стр.

нен бирге «Халқ батырлары» деген топламға кирди.¹ 1941-жылларда басып чыгарылган «Елменен», «Туйе екенсенг», «Умь, наспан», «Неге керек», «Кун қайда?», «Бай баласы», «Орақшылар», «Шопанлар», сияқты қосықтары V—VII класслардың «Уатан адебияты» хрестоматияларына крип киятыр. 1952 жыллардан басып чыгарылган орта мектептеринин V — VII — класслардағы адеби оқу курсына қосымша онын «Ақ қамыс» қосығы да кирди. Шаирдың тикарғы қосықтары, бринши мәртебе 1952—жлы шыққан қарақалпақ адебиятынын тарихи курсы бойынша 9-класслардың хрестоматиясына, бринши мәртебе 1954-жлы шыққан 8-класслардың хрестоматиясына да кирди ҳамь қазир-де онын шғармалары сол 9-класслардың адебият хрестоматиясында, дағазаланьп киятыр. 1956-жлы бринши мәртебе шыққан «Қарақалпақ поэзиясынын антологиясы» на шаирдың «Жайлауым», «Орақшылар», «Туйе екенсенг», «Елменен», «Қамыс», (дурьсы «Ақ қамыс» болуы керек еди—И. Б.). «Неге керек?», «Не болдым?» қосықтары киргизилди.² Бул қосықлар сондай-ақ 1959-жлы озбек тлинде шыққан «Қарақалпақ поэзиясынын антологиясы» на да кирди. Бул Кунхожа шғармаларынын озбек тлинне бринши аударылуы болып есапланады.

Кунхожанын қосықлары озь алдына ктап болып бринши мәртебе 1949-жлы Қарақалпақ Мамлекетлик баспасы тарепинен «Таяглаулы қосықлар топламы» туринде басылып шықты. Бул топламға шаирдың бурьп «Қарақалпақ халқ творчествосы» атлы топламда дағазаланған қосықлары менен бирге жангадан бринши мәртебе «Сазан ау», «Ақ қамыс», «Берман қара», «Олген балық», «Арба», «Менин куним», «Қызыл кум», «Ярым хош енди», «Менин балам», «Сок саяар», «Қаратас», «Олим»; «Арьманда», «Ким блер», «Ешким бар»; «Кунхожа»; «Коринбес», «Бараалмас», «Жетимнин ҳақын жеп қойма» деген қосықлары болып, барлығы 30 қосық кирди. Бул қосықларда жоқарыда крип откенимиздей 30-жыллардың басында орталарында жиналған шғармалар.

¹ «Халқ батырлары». II—болим, ҚҚМБ, 1943—жыл.

² «Қарақалпақ поэзиясынын антологиясы», Нокис, 1956-жыл, 62—69—бетлер.

³ Бзингше ктапты басыпа таярлаушылар бул қосықтын атын «Кунхожа» деп қате қойған. Шында бул дереклер бойынша анықланғанда «Қашан керермен», «Болар-ма екен» деген еки қосық болуы тиис—И. Б.).

Озбекстн ССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан Комплексли Илим Изертлеу институты библиотекасынын Қазақстан Илимлер академиясы Срайлық илими библиотекасынын фондында бар қолжазбаларды, яғни Кунхожа шғармаларын жинаушылардың сол уақытлардағы қолжазбаларын уйренип қарау бринши гезекте Кунхожа шғармаларынын жиналғанларынын озининг коп белегинин дағазаланбай жургенлигин, екншиден, айрым адебиятшылардың устиртин қатнас жасауынан Кунхожанын айрым шғармаларынын басқа шаир атына откериленлигин, сондай-ақ елеули-елеули текстологиялық кемшиликлерди, Кунхожанын жарық кермей киятырған шғармаларынын коп болғандығын керсетти. Ис жузинде бул шғармалар Кунхожанын творчествосы ушында, жалпы откендеги қарақалпақ адебиятынын тарихы ушында улкен әмнетке не. Олар шаирдың «Ойда», «Басты хор айлер»,¹ «Жау торғай», «Азулы», «Заман», «Изимбет», «Донгыз қабақ», «Ушқан қус», «Қайтып кел», «Козим», (... «Жарқырайсанг тунги жанған...» деп басланатуғын турп), «Балам олгенде», «Келли», «Суға кетти», «Коринбес», «Қобыз», «Ким единг?»² «Жгирма бесте», «Корерсенг», «Сергиздан», «Малым барда», деген қосықлары.

Кунхожа қосықларынын 1960-жылғы басып шғарылған қосықлар топламында бул кемисликлердинг барлығы мүмкин болғандыша толықтырылды.³

Кунхожа шғармаларын жинаушы С. Мауленов ҳамь Ш. Хожаниязовлардың туль қолжазбасы бойынша Бердақ шаирдың шғармалары спатында дағазаланьп журген «Маған керек», «Жаз келерме?» (қолжазбада «Керек маған», «Яз келер-ме?»), «Тойда» қосықларынын ҳақиқат авторы да Кунхожа. Айрым жолдаслар илими дереклермен ислеу маселесине жентил қарап, қате турде бул қосықлардың авторы Бердақ деп озгертип жазып жберген.⁴ Бундай жағдай тағы бир басқа қолжазбаменен тастикланады. Бул Бердақтын лирикалық қосықларынын 1939-жлы басыпа таярланған топламынын машинкаға басты-

¹ ҚҚКНИ-нын фонды, қолжазба Ф 75, ҳартурли бетлеринде.

² ҚҚКНИ-нын фонды, қолжазба, С—23, № 1096, ҳартурли бетлерде.

³ Кунхожа Ибраим улым, «Қосықлар», Нокис — 1960 — жыл ҚҚМБ.

⁴ ҚҚКНИ-нын фонд, қолжазба № 1080, С—23, ҳартурли бетлерде.

рылған қолжазбасы. Бұнда Бердақ қосықтарының дзминн («мазмунын») аузыш дурыс турде дзминге «Жаз келер-ме?», «Маған керек», қосықларын киргизбеген. Ал кейиннен екннши бреу бул еки қосықты, сондай-ақ Кунхожанын «Козим» («Жарық дунья кормей болдым арыманда»... деп басланатуғын турн), «Ушқан құс», «Ақ қамыс» қосықларын да автордың атын сзып таслап, Бердақтың атын жазып жберген,¹ қосықлардың кейинндеги жинаушылардың ескертулерине-де ҳеш итибар бермеген. Ҳақиқатында туль қолжазбадағы сияқты, усы машинотиписьтинг озинде-де аты аталған қосықлардың қайдан, кимнен жазып, алынғанлығын айрым ескерткен.

Тағы бир ескертетуғын нарсе Ф — 75 ҳамь С — 23 № 1080-ннн қолжазбалардың ишинде Бердақтың қосықлары-да, Кунхожанын қосықлары-да бар, олардың екеуинде жинаған бир адамлар, яғни С. Мауленов пенен Ш. Хожаниязов. Олар адамлардың аузынан жазып алуы ямаса қысса даптерлерден коширип алуы бойынша озь уақтында ҳарь қосықтың авторын шатастырмай жазып қалдырған. Ал, Бердақтың топламын 1940-жлы баспаға таярлауға қатнасқан айрым жолдаслар устирттин қарап Кунхожанын айрым қосықларын Бердақтың атына откерип жберген. Ал, Бердақ шғармаларын баспаға таярлау, изертлеу исименен шугыланған, қарақалпақ адабияты бойынша сабақтылар, программалар жазған, хрестоматиялар дузген жолдаслар, сонннн ишинде усы жұмыс авторынның озинде даслепки изертлеушнлердинг изименен кетип қалған. «Жаз келер-ме?» «Маған керек» қосықларының қате турде болсын. Бердақтың атыменен ктап оқушылар арасына таралып кету-де бурын жберилген қатени дузетуди иркип келди. Бул жберилген қате Кунхожа шғармаларынның 1960-жылғы басылуында дузетилди.

«Тойда», «Жаз келер-ме?» «Маған керек», «Козим» қосықларын ҳақиқат озь авторына беру— онын авторынның творчествосына берилетуғын илими баҳаны тағы-да толықтырады. Бул қосықларды законлы авторына алып беру Бердақ творчествосынның удлы аҳмиетине ҳешқандай-да зиян келтирмейди. Сол сияқты бул қосықларды биз Кунхожағада онын данықын улкейту ушын алып бер-

¹ ҚҚКНИ-нынн фонды қолжазба № 1080, С—23, ҳартурли бетлерде.

меймиз, Кунхожа бул қосықларсыз-ақ улкен шаир. Бул илажды биз илими ҳақиқат ушын ислеймиз.

Туль қолжазбадағы малуматтыннг устине текстологиялық жұмыс жургизип қарайтуғын болсақ-та бул қосықларға Кунхожанын авторлығы коп нарселерменен тастықланды. «Козим» қосығын алайық:

Бул қосық жазушылар С. Мауленов, Ш. Хожаниязов тарапынен шаирдың «Жарымадым», «Арьманда» қосықларыменен бирге Шарапатдин Закир улы дегеннинг қысса ктабынан жазып алынған.¹ Қосықта шаир козиннинг соқыр болып қалғанлығын айта келип:

—«Козим кормес, мени гаплетлер басты,
Откердим азапта жетпис бес дасты...»²

деп жазады. Бердақтың 1940—жылғы топламына кирген туринде—де даль усындай.³

Бизге Кунхожанын қартайғанда, 80—жасқа шғып олгени-де, сондай-ақ Бердақтың козден қалмағаны-да, 73—жаста қайтыс болғаны-да малым. Мие усыған қарамастан Бердақ шғармаларынның 1950—жылғы басласын таярлаган жолдаслар-да бул қосықты Бердақтың топламына киргизген ҳамь текстти Бердақтың жасына тенгеу ушын 75 дегенди 71 деп озь бетлеринше озгерткен:

«Откердим азапта жетпис бир дасты...»⁴

«Жаз келер-ме», «Маған керек», «Тойда», «қосықларынынн қай қайсысында-да Кунхожанын поэтикалық почеркин тастықлайтуғын белгилер табылады-да, керисинше бикарлайтуғын ҳешқандай белги жоқ.

Откендеги бир шаирдың қосығын екннши бир шаирдың топламына блип болсын, билмей болсын, қулласы надурыс турде киргизип жберу тек бизде ғана ушырасқан жағдай емес. Мсалы: Туркмен классик шаиры Мақтымқулыннн 1926—жлы басылып шыққан топламына екннши бир туркмен классик шаиры Шабенденинн «Гоззалим» деген қосығы крип кеткен,⁵ ал рус шаиры А. Полежаев-

¹ ҚҚКНИ-нынн фонды, қолжазба № 1080, С—23, 7—бет.

² ҚҚКНИ-нынн фонды, қолжазба № 1080, С—23, 6—бет.

³ Бердақ Толық жинақ, 1940—жыл, 132—бет.

⁴ Бердақ Таңлаулы шғармаларынның толық жинағы, ҚҚМБ Нокис—1950—жыл, 89—бет.

⁵ Б. А. Гарриев «Мақтымқулы ве онынн натапшылығы» 1943—жыл, Ашгабат, 22—бет.

тың «Ожесточенный» деген қосығының бір үлкен үзіндісі «И дышет все в созданны любовью» деген атпен озы алдына қосық туриде екінші бір рус шайры А. Н. Плещеевтің қосықлар топламына (Библиотека поэта, малая серия, Ленинград, 1957 г.) крип кеткен.¹ Бул еки жағдайда-да қателік дүзетиліп, аты аталған қосықлар олардың хақиқат авторларына алып берілген. Барлық әдебиат илиминдеги бул дәстүрь бизде-де булжытпай қолланылуға тиісли.

✓ Кунхожа шғармаларының аудармалары хақында-да бир—еки созь айтып кету орынлы. Жоқарыда корсеткенн-миздей-ақ рус тлине оның тек «Орақшылар», «Шопанлар» (аударушы В. Стрельченко), «Умытпаспан» (аударушы С. Бассин) қосықлары ғана аударылған ҳамь усы аудармалардың ози-де 1940-жлы «Возрожденный народ» атлы оғада аз тиражлы алыманахта шғуыменен қалып кетти. Солай етип қарақалпақ классик әдебиатының енг үлкен уакиллеринен болып есапланатуғын бул шайрдың творчествосы туысқан халқлардың ктап оқушыларының-да, әдебиатшы, илимпазларының-да дыққатына усынылмай киятыр.

Қарақалпақ классик поэзиясы туралы туысқан халқлар ктап оқушыларына-да, әдебиатшыларына-да хақиқат толық тусиник пайда ету үшін бул кемшилкти сапластыру, тез уақыт ишинде Кунхожа шғармаларының басқа туысқан халқлар тлине аударылуына, бришши гезекте рус тлинде басылып шғуына ерису зарурь. Шайрдың ҳазирги бар азғана аудармаларының сапасы-да жақсы емес; оларда Кунхожа шғармаларының коркемлик өзгешеликтери, «Шопанлар», «Орақшылар», «Умытпаспан» қосықларына тань болған милли және даурлик колорит сақлабаған. Аудармалар Кунхожаның ықшам, жупкер, тасирли қосықларының аудармасынан коре уйқасқа тусирилген подстрочникке уқсайды. Коп орындарда оригинальдағы мазмун томенлетилип, өзгертилип жберилген. Мсалы:

«Ийинде кунлик шапаны,
Пақалга тырналыл саны,
Барқуала қиқилип жаны
Атықла журь орақшылар»²

деген кунлеттинг аудармасын қарангыз:

¹ Журнал «Вопросы литературы» 1958—жыл, № 1, стр. 225.

² Кунхожа, Таңлаулы қосықлар топламы. ҚҚМБ. Нокис. 1949—жыл, 19—бет.

«Жаркий ветер вдул халаг (?),
Ноги голые спешат,
И колючки их навят,
День и ночь вдул жнецы...»³

Бул жерде гап аудармадағы мазмунның азлығында, оригинальға аз сайкес келуінде ғана емес, ал суретленип отырған уақыттың, адамлардың енг характерли бир картинасын ашып берип турған «Ийинде кунлик шапаны» деген дизбектинг путкиллей тусип қалғанында-да болып тур. «Умытпаспан» қосығының аудармасында-да мнадай қатарлар бар:

«...И в подумал в этот час:
На троих хан—глупее нас...»⁴

Ал, бунның қарқалтақшасы мнадай:

«Мен ойладым сол уақытта:
Хан ақылсыз деп тахта...»⁵

Солай етип аудармадағы қатарды толтыру және уйқас үшін «глупый» дегеннің орнына «глупее» деп алынған созь—қосықтың отхирлигин путкиллей кемитип тур.

✓ Кунхожа хақында дәслепки пкирлер айту 1939—1940—жылларда басланды. Бул Кунхожа шғармаларының баспа созде дағазалана баслануыменен келип шықты. Буған шекем баспасозде Кунхожа туралы оның дағазаланған бирли—ярым қосығының алдына берилген «XIX—асирдинг бас гезинде жасаған шайр» деген тусиниктен басқа ҳешнарсени ушратпаймыз. Кунхожаның 1939—жылларға шекем илими—әдеби жамиятшилкке үлкен шайр спатында белгили болмай киятырғандығын мна бир жай, факттен-ақ коруге болады: 1939—жлы январь айында болып откен ҚҚАССР интеллигенциясының бриши съездинде шғып сойлеген созинде әдебиатшы Қ. Аимбетов: «Ажинияздан басқа Кунхожа, Мамбетиния, Қулмурат, тағы-да басқа бирнеше шайрлар болған...»⁶ деп корсетеди ҳамь олардың творчествосын изертлеуге шақырады.

¹ «Возрожденный народ», Турткуль, 1949 г. 18—стр.

² Бул-да сонда, 24—бет.

³ Кунхожа, Таңлаулы қосықлар топламы, ҚҚМБ, Нокис—1949—жыл, 15—бет.

⁴ «Қыял Қарақалпақстан» газетасы, 3—январь 1939—жыл.

Дурыс, буннан бұрын-да Кунхожаның аты аталатынын жұмыстар бар. Мсалы профессор А. А. Соколов ози басшылық еткен 1934—жылғы этнографиялық—лингвистикалық экспедиция дәуринде 14 шаирды анықлағандығын айта келип, солардың ишинде Кунхожаны-да атайды, буларды, «...қазирги тарих архивине талсырылатуғын қарақалпақ феодал хамь сауда капиталистлик жамият-шилгининг класслық маалерин баян етушилер...» деп корсетеди. Ал, екениши бир орында ол Кунхожаны «XIX—асирдинг 70-жылларындағы феодал шаиры»¹ деп атайды. Бул пкир Кунхожа творчествосын надурыс характерлейтуғын, шаирдың шғармаларын теренг нзертлемеуден келип шыққан қате пкир екенлигин далилдеп отыруға-да қазир мутажлық жоқ.

Кунхожа творчествосын, оның революцияға шекемги қарақалпақ адебиятының тарихындағы улкен орнын илими жақтан дурыс бақалау жолындағы даслепки хәрекетлерди Н. Дауқараев, О. Кожуров хамь Қ. Алимбетов жолдаслардың жалпы қарақалпақ адебиятының маселелерине арналған 1939—40 жыллардағы жұмыстарында коремиз: Н. Дауқараев 1939—жлы қарақалпақ совет жазушыларының екениши съездинде жасаған докладында қысқаша Кунхожаның «Кун қайда», «Шопанлар», «Орақшылар», «Умытпаспан», «Елменен», «Нере керек?» сияқлы белгиле қосықларына улума хамь қысқаша анализ жасайды, усылар тикарында «Кунхожа озининг қосықларында халқтың басындағы қайғыны, азапты, езушилкти жырлаған, патшаларға, аталық-билерге—езушилерге налет айтқан шаир» деп жумақ жасайды.² Докладшының екениши жумағы: «Кунхожа омирининг ахыргы кунлеринде қайғыға, уайымға, жлауға, дуньядан тунгилуге салынады, пессимистликке туседи. Қудайға жалбарынады...»³ деген пкир. Шаирдың омири ҳаққында Н. Дауқараев «Кунхожа XIX—асирдинг басында омир сурген адам «дегеннен басқа мағлумат бермейди. Ол шаирдың шын аты Жиенмурат, ал Кунхожа адеби лақабы болса керек» деген шамалауды айтады. Кунхожаның аты ҳаққында барлық адебиятшыларда-да тақрарланып келген,

¹ Фонд КҚКНИИ—рукопись, С—59, стр.—18.

² «Қарақалпақ адебияты хамь искусствосы» журналы. № 3. (36) 1939—жыл, 50—53—бет.

³ Бул-да сонда, 53—бет.

⁴ Бул-да сонда, 50—бет.

ал ҳақиқатында дурыслыққа сайкес келмейтуғын бул пкирде тап усы шамалаудан басланып кетсе керек.

Содай етип, Кунхожаның минеткеш халқтың шаиры, откендеги қарақалпақ адебиятының улкен бир уакили спатындағы бақасы бринши мартабе, Н. Дауқараевтың усы докладында берилген. Ал, Н. Дауқараевтың Кунхожаны путкиллей пессимист спатында бақалауы шаир творчествосындағы айрым қарама қарсылықлар менен оның дереклерин теренг анализ жасамаудан келип шыққан бир жақды пкир бодып есапланады. Н. Дауқараевтың бул доклады (гейпара тезислери озгертилип, толықтырылып) «Қарақалпақ поэзиясы» деген атпенен «Дружба народов» альманахында-да басылып шықты. Бул мақаласында ол Бердақ, Ажинияз, Кунхожаларды феодализм жыршысы деп атаушылықты қатты қаралайды.¹ «...Кунхожа халқ қайғысы менен аур турмысының жыршысы болды. Ол ҳақиқатты ашық пкир айтып, ел басқарушыларды айыплады»² деп корсетеди. Н. Дауқараевтың усы мақаласындағы—Бердақ, Ажинияз-бенен бирге Кунхожа қарақалпақ поэзиясының тикарын салушы болды³ деген пкири, бзинше, усы маселеде қазир-де дурыс пкир болып есапланады.

Қ. Алимбетов пенен О. Кожуровтың «Қарақалпақ адебиятының турлери» деген мақаласында бринши мартабе шаирдың шғармалары және экспедиция материаллары тикарында Кунхожаның омирине тиисли гейпара мағлуматлар, сондай-ақ Кунхожа творчествосының Н. Дауқараев созы етеген екениши бир аҳмиетли тарепи—қосық қурылысы маселеси созы етиледі.⁴ Мақалада Кунхожаның «... қай жылы туылғаны, қай жылы олгени малим емес. Брақ халқ аузындағы созлерге қарап 1799 — 1800 жылы туылған деп шамалауға болады. Буны басқа бир материаллар-да дурыслайды...»⁵ деп корсетиледи. Мақала авторларының айтуы бойынша Кунхожа «... сексен жасларында, шамадан 1880—жыллары... олген»⁶ 30-жылларға

¹ «Дружба народов», альманах, книга 3, 1939 г. Москва, 316—бет.

² Сонда, 318—бет.

³ Сонда, 319—бет.

⁴ «Қарақалпақ адебияты хамь искусствосы» журналы, № 2 (41) 1940—жыл, 50—55—бетлер.

⁵ Бул-да сонда, 50—бет.

⁶ Бул-да сонда, 51—бет.

тисли басқа деректерде де халқ аузындағы сөздерге, информаторлардың мағлұматтарына қарай Қунхожаны 1799—жылы туылып, 1880—жылы қайтыс болған деп тастықлау гезлеседи. Тлөкке қарсы, сол жыллардағы жинаушыларға хамь ізертлеушілерге Қунхожаны 1799—1880 жылларда жасады деп тастықлауға тикар болған халқ аузындағы сөздер, информаторлардың мағлұматлары, К. Аймбетов пенен О. Қожуров көрсеткен басқа бир материаллар хешбир қолжазбада сақланбаған. Сра, олар информаторларменен сөйлесип отырған уақыттың озинде таллау жасап Қунхожаның туылған, қайтыс болған жылы анықлап алғанда, сөздердинг озин жазбай қалдырып кеткен болса керек.

Қунхожа халқында буннан сонғы «Қарақалпақ халқ творчествосы» топламында, белгилі тарихшы П. П. Иванов пенен А. С. Морозованың минетинде,¹ П. П. Ивановтың «Қарақалпақи» деген мақаласында,² сондай-ақ әдебиет хрестоматияларында берилген мағлұматларда да тикарынан алғанда Н. Дауқараев О. Қожуров, Қ. Аймбетов берген мағлұматлар тақарланады.

1948—жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында әдебиетші С. Бекмуратовтың «Қарақалпақ әдебиетінің мектеби қимниң атрапында болды деген маселеге»³, жазушы Х. Сейтовтың «Қарақалпақ әдебиетінің мектеби Бердақтың атрапында болды»⁴ атлы мақалалары басылып шықты.

Еки мақаланы да газета редакциясы «пикир алысу ретинде» дағазалаған.

Қунхожа творчествосын ізертлеуге хешқандай жангалық та, улес те қоспаған бул еки мақала да Қунхожа творчествосы әдеур сөз етиледі хамь бир—брине уқсас, соның менен бирге бир—брине қарама—қарсы қателерге жол қойылады. С. Бекмуратов революцияға шекемги қарақалпақ әдебиетинде әдебиет мектеби Қунхожаның атрапында болды деп тастықлайды хамь озининг бул пикирин

¹ П. П. Иванов, А. С. Морозова «Қарақалпақи» рукопись, 1941—1944 г. Ленинград—Ташкент, ҚККИИ-ның фонды, 9 (С 526) 11—20, 61—62.

² «Советская этнография», IV, 1940 г. М. Л., из-во АН СССР, стр. 42.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 10-февраль 1948—жыл, № 28.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 14 май 1948—жыл, № 94 (4770).

далиллеу үшін басқа шаирлардың хызметин томенлетудинг есабынан Қунхожаға тиисли болмаған (улды шаир болу үшін Қунхожа зару-де емес) хызметтерди жазады; ал, Х. Сейтов-та «Қарақалпақ әдебиетінің мектеби Бердақтың атрапында болды, деген озь пикириң далиллеу үшін тап усы методты қолланады, қаттеки, «Қунхожа... шын мағанада классик-те емес» деген жумаққа да келеди. Еки мақалаға да тенгдей таңь тағы бир кемшиллик—олар озь пикирининг теориялық дурьсылығына да, фактлардың дурьс таллау жасалынуына да хеш итибар бермейди, алдан озлери белгилеп алған тезисте тастықлау үшін логикасыз, байланыссыз пикирлерди урып—жғып айта берген.

«...Қарақалпақ әдебиетиндегі классик шаирлардың творчестволарын тексерип, козден откерип, әдебиеттағы ролин анықлап қарақалпақ әдебиетіне қосқан жангалық нормаларын (?), поэзиялық формаларын (?) есапта алып қарасақ, әдебиет мектеби Қунхожа атрапында болғанын «оремиз» деп жазады С. Бекмуратов. Бул санап отилгенлердинг бари конкрет неден ибарат, қандай роль, қандай норма, қандай форма халқында сөз баратырыпты?—буның бари мақала авторының озь кеулинде ғана қалған. С. Бекмуратовтың әдебиет мектеби Қунхожаның атрапында болды дегенде келтиретуғын далили: 1) Қунхожа 7—8—11 буынлы, 4—қатарлы, озь ара байланыссыз, уйқаслы, нама қосығын бриши болып доретти», 2) «Қунхожа Бердаққа көшес берген», 3) «Ози жасаған даурде бир қатар шаирға устазлық еткен», ол олгенде шаирлар қиялған, 4) Қунхожа—қарақалпақлар Хорезмге келген уақтағы бриши шаир», 5) «Хиуаға оны Мадемни хан шақыртады, усының озин-ақ оның белгилі адам екенлигин дәлеллейди—дегенлерден ибарат. Бул айтылғанлардың бари бреулерининг әдебиет мектеби маселесине путкиллей қатнасы болмаса, бари бреулері қарақалпақ әдебиеті тарихының фактларына—да сайкес келмейди.

Улума искусствода, соның ишинде әдебиетта әдебиет мектеби дегенимиз «...қандай болмасын бир сөз шеберининг шакирттери хамь исин дауам еттирушілери топарынан ибарат әдеби бағдар, ағым»¹ болып есапланады. «Гейде бул терминдерменен оның тар манисинде, басқа жазушылар үшін коркемлик шеберлик мектеби болып

¹ «Большая Советская энциклопедия», второе издание, том 48, стр. 82.

хызмет еткен қандай болмасын бир улды жазушы творчествосының өзгешеліклерін (идеялық, көркемдік қозғарсын, образдарын, суретлеу құралдарын) анықтайды».¹

Адебиет мектебі қақпандағы мие усы анықтамалар тикарында С. Бекмуратов көрсеткен дәлеллер қешқандай ақметке не болмай қалады. 7—8—11 буынлы, 4 қатарлы қосықлар тек Кунхожадан басланады, сондай-ақ айрым адебиетшілердің Бердақтан басланады деп есаплауы дұрыс емес. Бул классик шаирлардың қай-қайсысының шғармасынан-да бұрын дореген ауезки халқ творчествосының бир спыра үлгілерінде, эпосларда қосықлардың бул үлгілері ұшрасатуғышылығы—мсал келтирип тусиндирип отыруды талап етпейтуғын факт.

Х. Сейтовтың мақаласында-да қате және ерси пиірлер толып атыр. Оның пиіринше «...Кунхожаның шғармасының стилменен улды классик шаир Бердақтың шғармаларының стили арасында жер менен аспандай айырма бар...» (?) Тек Бердақ ғана «...адебиетқа мазмун, форма киргизди»; «...қазирги шаирлар ұшын Бердақ, Кунхожадан уйренудинг хажети жоқ қ. т. б. Х. Сейтов адебиет мектеби Кунхожаның атрапында болды деген пиірди бикарлау ұшын Кунхожаны» омирден тунгилип қараған» шаир спатында характерлейди, оның адебиет тарихындағы үлкен ролінде, оның творчествосының халқ арасына кең таралау фактында бикарлайды. Мсалы, ол классик шаир деген терминге надурыс және—шымштырық анықлама бере келип, бул туралы озы пиірин «классик деп халққа танылған белгилі шаирды ямаса жазушыны айтмаыз» деп жумақлайды қамь озининг усы анықтамасы тикарында «Кунхожаны шын манисінде классик-те емес» деп тастықлайды. Қарақалпақ халқы-да, оның үлкен шаирлары-да хурметпенен тилге алатуғын, жузь жыллар дауамында шғармалары халқ ядында пухталықпенен сақланып киятырған шаирды сол халққа белгисиз шаир деп бақалау, албетте қате.

Енг ерси пиір нарсе, С. Бекмуратов-та, Х. Сейтов-та қарақалпақ адебиатында адебиет мектеби болды дегенде, қарақалпақ адебиатының материалларына, адебиет мектеби қақпандағы теориялық тикарларға негизленбейди, ал, басқа адебиетларда адебиет—мектеби болғанлығына ғана негизленеди. Мсалы, Пушкиннің, Абайдың. Нау-

айының мектеби бар, сонлықтан қарақалпақ адебиатында-да брейдинг мектеби болуы керек деп қарайды. Албетте, бул илими дәлел емес. «Классик жазушы—ол озы даурининг алдыңғы идеяларын саулелендиретуғын, көркемдік жақтан жетилсокен, халқ арасында кең малим болған қамь халқ мәдениатының ғазинесине кирген шғармалар дореткен жазушы»¹ Кунхожа творчествосы усы талапларға толық жуап беретуғын шын манисіндеги классик.

Кунхожа «...жоқары көркемдіктеги қамь теренг мазмунлы шғармалар дореткен XIX-асирдинг енг атақлы, белгилі және суйикли шаирларының брейи»² спатында Н. Дауқараевтың «Қарақалпақ адебиаты тарихының очерклері» деген 1946—жылғы кандидатлық қамь 1951-жылғы докторлық диссертациясында-да созы етилди. Н. Дауқараев озы диссертацияларында улума қамь қысқа турде болса-да Кунхожа шғармаларының тикарғы мотивлерине, көркемдік өзгешеліклерине тоқтап, Кунхожаның қарақалпақ адебиатының ири уакили спатындағы ролін белгилеп отеди. Н. Дауқараев тарапынен Кунхожаның 1949—жлы басылып шыққан «Танглаулы қосықлар топламы «на жазылған крис созде-де тикарынан оның диссертациясындағы пиірлер баян етилген. Усы жлы Кунхожаның топламына газеттада «Критика қамь библиография «рубрикасы астында рецензия басылып шықты»³ Брақ бул мақалада я жанга мағлумат, я жанга пиір болып қешнарсе жоқ тикарынан топламының крис созіндеги мағлуматлар такарланады. Бул рецензияға хаттеки топламының крис созіндеги «Кунхожа умитсизликке, қайғыға тустидеген бир жақлы бақа-да өзгерисиз откен.

Кунхожаның омири және творчествосы туралы усы жұмыс авторы-да бирқатар жұмыслар иследи. Олардың гейнарасы газета бетлерінде қамь адебиет сабақларында дағазаланды»⁴

¹ Л. Тимофеев и Н. Венгров «Краткий словарь литературоведческих терминов», Учпедгиз РСФСР, Москва 1955 г., стр. 61.

² Н. Дауқараев. «Очерки истории Каракалпакской дореволюционной литературы», стр. 223.

³ «Қызы Қарақалпақстан» газетасы, 24 — июль, 1949 — жыл № 122 (5056)

⁴ Б. Исмаилов, С. Ахметов «Қарақалпақ адебиаты», ҚКМБ 1955—жыл, 8—класслар ұшын, 251—267—беттер, екінші басылуы, 1957—жыл, 168—201—беттер; Б. Исмаилов, С. Ахметов «Қарақалпақ адебиаты», ҚКМБ, 1958—жыл, 9—класс, 77—96—беттер.

¹ Л. Тимофеев и Н. Венгров «Краткий словарь литературоведческих терминов», Госучпедгиз РСФСР, Москва, 1955 г., стр. 161.

Брақ буларда-да көп ғана архив және экспедиция материаллары есапқа алынбаған, таллау Құнхожаның тек 1949—жылғы топلامына кирген қосықлар бойынша ғана жасалған.

Бзның усы жұмыс ғана Құнхожаның творчествосын арнаулы изертлеу бойынша дәслепки адым болады» дегенимиздинг маниси-де мне усында.

4. ҚУНХОЖАНЫҢ ОМИРИ ҲАҚҚЫНДА МАҒЛУМАТЛАР

Басқа-да өткендеги қарақалпақ классик шаирлары сияқты Құнхожаның омири ҳаққында-да озы уақтында жазылып қалған жазба документлер, биографиялық мағлұматлар бзның қолымызда жоқ, бундай мағлұматларды арнаулы түрде шаирдың ози-де жазбаған, қалдырмаған.

Сонлықтан Құнхожаның омирине тиисли материаллардың туль дереги болып оның озы шағармалары, шаир ҳаққында оған заманлас басқа шаирлардың айтқанлары, шаирдың аулатларының, басқа-да оны жақсы блетуғын информаторлардың илими экспедициялар дауринде берген мағлұматлары хызмет етеди. Халқтың сүйикли ҳамь улкен шаиры болған Құнхожа ҳаққында бундай мағлұматлар оғада көп және олар жақын 50—80 жыллардың (Құнхожа ҳаққында мағлұматлар жинау 1930-жыллардан басланды) халқ тәрешинен ыхтиятпенен сақланған естеликтери спатында еле жанга ҳамь ҳақиқат.

Құнхожа—қарақалпақ халқы Хиуа ханлары тәрешинен зорлық пенен Хорезмге коширлип акелишил орналастырылғаннан кейинги бизге малим бршини шаир ҳамь оның творчествосы тутасыменен қарақалпақ халқының Хиуа ханларының қол астындағы зур турмысыменен байланыс-лы.

Ҳазир енди расмилесип кеткен пкир бойынша Құнхожа 1799—жлы, туылып, 1880—жлы 81 жасында қайтыс болған. Құнхожаның сол расмилесип кеткен туылу, қайтыс болу жылларының, улума алғанда, дурьс келетуғынлығын оның қосықларында ушырасатуғын айрым тарихи адамлардың атлары-да тастықлайды. Мсалы, шаирдың 1954—жлы Қарақалпақстан экономика ҳамь мәдениет институты тәрешинен шолкемлестирилген экспедиция уақ-

тында узинди туринде жазып алынган бир қосығында (информатор Мойнақ районының 6—аулсоветіндеги Калинин атындағы колхоздан 85 жасар Наубет Аби улы деген ки) Аллақулыханның аты аталады:

«...Бул әсирде баям болды,
Хиуахи шаҳарь азам болды,
Аллакуз Хорезм болды
Ол шғып, нисапдан бугин»¹

Тарихи дереклер бойынша Аллақулы 1835 — 1842 — жылдарда ханлық еткен Хиуаның ханы. Аллақулы ханының атын шаирдың басқа қосықтарында-да көреміз.

Ал, шаир озининг белгилі «Туйе екенсенг» қосығында Мадемин ханның, сондай-ақ Мадрейм ханның атын атайды:

«Шынгыс ханна беррегирек,
Мадеминнен аррағырақ,
Кина откен зер-зербарақ,
Мадрейм ханды блермисенг?
Патшаның сенсенг жас малы,
Уқсаған малға дусмалы,
Мадемин ханының бас малы,
Жети атасын блермисенг?»²

Тарихи мағлұматлар бойынша Мадемин (Мухаммед Амин) 1845—1855-жылдардағы Хиуаның ханы хамь мие усы Мадемин ханның шақыруыменен Кунхожа Хиуаға алдырылып, қосық айтқан. Ал, Мадрейм (Мухаммед Рахим) болса 1810—1825-жылдардағы Хиуаның ханы.

Басқа қарақалпақ классик шаирларының қосықларында ушырасатуғын гейпара қатарлар, сондай-ақ экспедициялар уақтында информаторлардың Кунхожа туралы басқа классик шаирларға байланыстырып берген мағлұматлары-да, шаирдың усы жыллар арасында жасағанлығын тастықлай алады.

Мсалы, Бердақ Қарғабай улының «Омирим» деген қосығында мнадай қатарлар бар:

Жгирма бес, жгирма алты,
Аға бетлер дунья қалды..
Белгилі халққа ншаны,

¹ ҚҚКНИ-ның фонды, экспедиция материаллары. Г. Есемуратовтың қолжазбасы, 16—бет.

² Кунхожа, Тағлаулы қосықлар топламы, ҚҚМБ, Нокис, 1949—жыл, 17—бет.

Ядымда тур хәрь қашаны,
Қартайғанда Кунхожаны,
Корген куллерим-кунлерим,
...Келди енди жгирма сегиз...»¹

Асты сзылған сөзлерге итибар берип қаранғыз: қосық бойынша Бердақ Кунхожаны жгирма жети жасында корген, ойткени, сол алдында жаспа-жас айтып келип, жгирма бес—жгирма алтыдан жгирма сегизге атлап кетеди, сонда ортадағы Кунхожаны корген жасы жгирма жети жас болады. Бердақ 1827-жлы туылған. Сонда оның Кунхожаны корген жлы 1854—жыл. Егер Кунхожаны 1799—жлы туылды десек, Кунхожа бул жлы елу бес жаста болады. Адетте, бул жастағы адамлар қартайған адамлар деп аталынады.

Бердақтың «Кормедим» деген қосығындағы (бул қосық шаирдың 1950 хамь 1956 — жылғы топламларында «Кордим» деп аталады және оларда орансыз қысқартулар жасаған, айрым өзгерістер киргизілген:

«...Бердимурат еткди тарип,
Баям жоқ сен-де гарип,
Хақ таалаға жалбарып,
Созь айтқан шаирны кордим..
Менниг созим бари мамли,
Блер оны ақыл мамли,
Меннен-де коп ақыл мамли,
Аларны көз блан кордим?»²

деген қатарлардың-да, бзингше, Кунхожаға тиккелей қатнасы бар. Бердақтың «хақ таалаға жалбарып созь айтқан шаир» деп отырғаны, озинен-де «ақыл мамли» деп есапланғанының бри Кунхожа болуға тиисли. Бундай атамалар Кунхожаның омиріндеги айрым фактлерге-де, Бердақтың Кунхожаға жасаған қатнасының рухына-да сайкес келеди. Тағы бир нәрсе, Бердақтың бул «Кормедим», деген қосығы 1930-жлы Ш. Хожаниязов, С. Мауленовлер тарапынен Шарапатдин мақсым Захир улы дегеннің қысса ктабынан копирип алынған. Тап усы ксннинг қысса ктабынан Кунхожаныңда бирқанша қосықлары жазып алынған.

¹ Бердақ, Тағлаулы шағармалары, ҚҚМБ, Нокис, 1956—жыл, 18—19—бетлер.

² ҚҚКНИ-ның фонды, қолжазба, С—23, № 1080, 29—30-бетлер.

Улума қайсы информатордың мағлұматын алып қарамайық, Бердақтың озы қосықтарында ушырасатуғыны сияқты Кунхожаның Бердақтан бұрын болғанлығын, екеуінің арасындағы оғада тғыз силасықты, жасы үлкенлік—жасы кшілік қатнасты айрықша белгілей отетуғынлығын көреміз. «Бердақ Кунхожаменен корискен».— дейди Бердақтың Айымхан деген қзының баласы Уббинияз Сейтшиязов, —брақ екеуи айтысыпты, я брей-бреуи ермеклеп қосық жазыпты деп еситпедим»¹.

Бундай ширлер я Кунхожаға жақын, я Бердаққа жақын ямаса өткендеги турмыс ҳақындағы ангтимелерди жақсы блетуғын басқада көплеген информаторларда тезлеседи.

Ҳазир Қонград районында турушы, қарақалпақ классик шайры Ажинияз Қосыбай улының уруласы ҳамь оны блетуғын, озининг-де шайрлығы бар Абдуллаев деген ғары озининг 1937—жлы берген информациясында Кунхожаның перзентсизлиги, қартайғанда қозли болғанлығы, баласының куйигименен қайғыға тускенлиги ҳақындағы анық фактларды айта келип «Кунхожа... Ажинияздан бир—еки мушел бұрын өткен» деп мағлұмат берген.² Халқтың есабында бир мушел он ушь, он еки жастан алмасып келе береди. Ал, Ажинияз 1824—жлы туылған. Сонда А. Абдуллаевтың Кунхожа Ажинияздан бир еки мушел, демек, жгирма бес жаслардай бұрын өткен дегени дурыслыққа толық сайкес келеди.

Кунхожа ҳақында озы ширлерин ҳамь билгенлерин жазып беруди сорағанда Қарақалпақстан халқ жрауы Қияс Хайратдинов усы жұмыс авторына шайрдың аур турмысы ҳақындағы мағлұматларға толық сайкес келетуғын материалларменен бирге, оның бұрын дағазаланбаған бир қосығын-да жазып берди. Бул қосықты Қияс жрау жанға, жраулықты уйренген жыллары Қазақ дарья бетте Юсуп қтай деген ксиден жазып алып айтып журген.

Усы қосықта:

«Кунжа сеннен кешти Арал тенгиз,
Ашлық — жаугершилжи—жыл-жылдан егна,
Сексен бир жыл сеннен ауқат еттик биз,
Арал тенгиз сеннен жоқты арыманжи».

¹ 1957—жылғы, Комплексли экспедиция материаллары, ҚКҚИИ-ның фонды, А. Каримовтың қолжазбасы, 30—бет.
² ҚКҚИИ-ның фонды, 1937-жыл май айында Қ. Аимбетов, О. Кожуров; жинаған материаллар, қолжазба, А.—35, 56—бет.

деген қатарлар бар. Қосықтағы: «жеткен жери бир алданың парьманы», «...Бир жарылмай омирим болып тур ада» деген қатарларға қарағанда бул қосық шайрдың кута қартайған жылларында жазылған. Мне бул моментлердинг-де шайрдың туылған, қайтыс болған жылларын анықлауда аҳмети зор.

Кунхожаның жақын ауладларының берген мағлұматы бойыншада Кунхожа оның ҳазирги ауладларына тортиши атаға тура келеди. Кунхожаның Айхожа деген инисининг шаулығы Смет Абдирасули улының (ол 1959—жлы 83 жасында қайтыс болды) берген мағлұматы бойынша Кунхожаның арғы әкеси Ибат деген кси, оның Ибраим, Шоқ деген еки бала болған, Ибраимның Кунхожа, Нурхожа, Айхожа деген ушь баласы болған, Айхожаның баласы Ернияз, Ернияздың баласы Абдирасули. Абдирасулининг баласы Смет.¹ Яғнай буну томендеги таблицада корсету мүмкин:

¹ 1956—жылғы тарихи-этнографиялық экспедиция материаллары, ҚКҚИИ-ның фонды, қолжазба, 257-бет.

1957
1958
1959
1960
1961

Илим бойынша ҳарбир аулад жгирма бес жылға есапланады, сонда бул жағынан-да Кунхожаның жасаған жыллары 1799—1880—жыллар болды деген пкир толық дурыслыққа келеди.

Солай етип, шаирдың туылу, қайтыс болуының ҳазир қабыл етилип журген жылларының улума дурыс келетуғынлығын көремиз. Мумкин бес — он жылға болмаса оннан-да азға еки копке алшақтық болар, брақ бул шаирдың омири ҳаққындағы мағлұматлардың составында-да, шаирдың творчествосын бақалау үшін-да шешуши принципаль аҳмиетке не емес.

Шаирдың омирине тинсли тағы бир нарсе — оның шын аты ҳаққындағы маселе. Усы уаққа шекемги Кунхожа тилге алынатугын барлық материалларда шаирдың шын аты Жиемурад, ал Кунхожа адеби лақабы деп тастықланып журити.

Бзинг бул маселеге кеул болуимиздинг себеби, гейпара жолдаслар арасында неге Кунхожа деп лақап қойылғандығын, ол сөздинг этимологиясын излеп авереленушлик, сондай-ақ қудалзудан өзін сақлау үшін Кунхожа озине жасырын лақап тағып алыпты-мыс деп вулгар турде тастықлаушылық ушырасады.

Ҳақиқатында булардың бари-де, бзингше, қате. Кунхожа шаирдың адеби лақабы емес, шын аты.

Кунхожаның шын аты Жиемурад деп енг даслеп шамалаған адебиятшылар шаирдың «Арьманда» деген қосығындағы мна қатарларға тикарланған:

«...Жиемурад атың және Кунхожа
Бул думьдан отер болдығ арьманда...»

Сонғы адебиятшылар болса, соның ишинде усы жумыс авторы-да ҳешқандай талғаусыз даслепки айтылған шамалауды шамалау ретинде, ҳатте, гейде сөзсиз тастықлау ретинде дауам еттирип келе берген.

Ал, Кунхожаның шеармаларын бул маселени анықлау үшін терентирек уйренип қарау-Жиемурад шаирдың ози емес, бирге талап ислеген, улума бирге болған бир жолдасы екенлигин айқын көрсетеди.

Мсаллар келтирейик:

«Ашығын бир еди талмадай бойы,
Қатарынан артық ақыл ҳамь ойы,
Болар деп қуанып жақсылық тойы,
Жиемурад көретугын кун қайда?»

Жиемурад, сенинменен едим дос,
Жер айдасам бирге барып сяддим қос,
Жоқшылықтан мне бутин қалдың бос,
Ашығынға жететугын кун қайда?»

Қайғыдан қарайып қайнған иши,
Блектен майрылып жоқ болған куши,
Сайымбетжан единг бизлерден иши,
Сақтың сымбай журетугын кун қайда?»

Қасымдағы еки бирдей жолдасым
Қайғылықта тусти менниг бул басым,
Козден кол-дарыа бос ақтылар жасым,
Бул думьға шыққанымнан не пайда?¹

Белгилн «Кун қайда?» қосығынан келтирилген бул узинди бойынша Жиемурад, Сайымбет екеун—шаирдың бирге журген жолдаслары («...қасымдағы еки бирдей жолдасым») ҳамь Жиемурад жоқшылықтан озь мақсетине жете алмаған шаирдың озиндей жарлы. «Ашығын бир еди талмадай бойы...», Жиемурад көретугын кун қайда?», «Жиемурад сенинменен едим дос...», Жоқшылықтан мне бутин қалдың бос «деген қатарлардан Жиемурад пенен шаирдың екеун еки басқа адам екенлиги ап—айқын коринип тур.

Кунхожа озининг «Ким единг?» деп аталатуғын тағы бир қосығында:

«...Бар-ма, сенинг откен куяниг есинде,
Сорлы Жиемурад бурым ким единг?²
Кисқарт сөзди коп сойлеме Кунхожа,
Бурым ойлап сенинг озинг ким единг?³»

деп жазып, Жиемурад пенен озининг зтын қатарына қолланады. Бундағы Жиемурад-та оның жолдасының, ал Кунхожа—шаирдың озининг аты.

Улума Жиемурад деген атты Кунхожа озининг коп қосықларында келтиреди. Усындай еткенлигин ол «Басты хор айлер» қосығында арнап ескерткен-де:

Жиемурад единг тамде куатим,
Ах урғанда белде дарьман мадетим,
Сени айтпақ уйренискен адетим,
Шаир Хожа ағанг дат-бирьан айлер.

¹ «Адеби альманах», бринши ктап, ҚКМБ, 1938—жыл, Торт-кул, 62—63—бетлер.

² ҚККНИ-ның фонды қолжазба С—23, № 1096, 76-бет.

³ ҚККНИ-ның фонды, қолжазба С—23, № 1096, 78-бет.

Бул узиндиден Жиёмурат пенен Кунхожанын екеуи еки басқа адам екелиги тағы-да айқынырақ коринип тур.

Шаирдын «Олим» деген қосығында:

«...Корген сонг тынглаар-ма Кунхожа жон...»¹

деген қатар бар.

Ишиндеги мазмуннын бағдарына қарағанда, сондай-ақ конкрет қатарлар бойынша-да шаирдын бул «Олим» қосығы онын жас уақтында, адеби творчествосыннын даслепки басланған жылларында жазылған. Шаир қосықта кута жастан ата-анасынын олип, озинен киши балаларды бағудың илажын таба алмай дағдарысқа тускенлигин созь етеди, қосықтағы шаирдын оқушыларға, тынглаушыларға «ағалар—» деп ундеу етуи, «озимнен улкеннинг тлин алайын»² деген сияқлы қатарлары онын бул қосықты кута жас уақта жазғынын айқын корсетип турады. Сондай-ақ қосықта шаир озининг аур жағдайын айтып-айтып желип: «Менинг бул гапимди кимлер жазарлар»³ деп жазады. Бул гап онын эле озин-ози шаир деп мойындамағандығын англатып турады. Демек, бул моментлер-де шаирдын шын аты Жиёмурат, ал Кунхожа—адеби лақабы деген пикиринг, мейли ол тастиклау болсын, мейли ол шамалау болсын, қате екелигин далиллейди.

Шаирдын белгили «Олим» қосығында-да:

«Тынгла сөзлеримди Жиёмурат ата,
Бир басқа аламант болды яравлар...
Жиёмурат жина есинди тезден...»⁴

деген қатарлар бар. Шаирдын 1949-жылғы топلامына киргизилмей таслап кетилген бул қатарлардан-да Жиёмурат шаирдын озь аты емес, ал жолдасынын аты екенлиги айқын коринеди.

Усы жұмыс авторы сойлесип қараған Кунхожа аула-ларынын ҳамь шаир туралы мағлұматлар блетуғын адам-лардын қай-қайсысында шаирдын шын аты Жиёмурат болды деген шамалауды узил—кесил бикарлайды.

¹ Кунхожа, Тынглаулы қосықлар топلامы, ҚҚМБ, Нокис, 1949—жыл, 44—бет.

² Бул-да сонда, 51—бет.

³ Кунхожа, Тынглаулы қосықлар топلامы, ҚҚМБ, Нокис, 1949—жыл.

⁴ Қолжазба Ф—75, фонд ҚҚКНИИ

Сонгы экспедиция материаллары, сонынг ишинде, Кунхожанын озининг жақын ауладларынын бир ауыздан тастиклап берген мағлұматлары бойынша бурын айтылып журген «шаирдын акесининг аты белгили емес» деген тезис-ге енди озь-озинен тусип қалады. Жоқарыдағы таблицада корсетилгендей-ақ шаирдын акесининг аты Ибрайм.

Кунхожанын акеси Ибрайм-да оғада камбағал адам болған. Ол кута ерте уақыттан қайтыс болды-да, балаларына озине омир бойы жолдас болған жоқшылық азабынан басқа ҳешнарсени мирас етип қалдыра алмады.

Кунхожанын анасы-да кута жастан олген.

Шаир озининг бул аур жағдайын, жастан ата—анадан айрылып жетим қалғандығын, сонынменен бирге, озинен киши жетим балаларды барудың-да озь мойнына тускенлигин жан—жин еске тусиреди:

Анадан жетим қалыптан
Қанғырған жетим болыптан...»¹
(«Не болдым»)

Бул жерде тек анасыннын ғана емес, ал акесининг-де олгенлигин айтып отыр. Ойткени, халқ тусинингинде «қанғырған жетим» деген созь дизбеге адетте аке менен ананын екеушининг-де олгенлигин, онынг устине кута жастан олгенлигин англатады. Шаир озининг «Арьманда» деген қосығында блай деп жазады:

Атам олди рахатимди коре алмай,
Шалқип, шадм—қуррам болып журе алмай...»²

Бул узиндидеги «Атам олди рахатимди коре алмай»—деген қатар-да шаирдын акесининг жастан олгенлигин анық корсетеди.

Озининг жетимлик аур жағдайын Кунхожа усы ҳадисеге арнауды турде бағышлап жазған «Олим» деген қосығында тағы-да айқынырақ суретлейди:

«Ата-анам олди, тусқан қилди,
Бул илек басым аламант салды,
Ағалар бул олим ақлымды алды.

¹ Кунхожа, Тынглаулы қосықлар топلامы, ҚҚМБ, Нокис, 1949—жыл, 29—бет.

² Бул-да сонда, 52—бет.

Кейнаме тусин бул залым олим,
 Шулап баллар қалды ата-аналап,
 Мен журермен қайсы жерди паналап,
 Бирнешенинг ырысқалим шамалап,
 Келдлер басыма ага бул олим,
 ...Зар жлап отырған уйимнинг иши,
 Менинг жайым жер толенинг муйеши,
 Еки ул бар ага озимнен киш,
 Не қларман енди бутин агалар,
 ...Кетти ишкев асым бари уласып,
 Отырғанда бала-шага шуласып,
 Раугун болып ҳаммелери жласып
 Отырғанда арымандаман агалар...»¹

Бул жердеги Кунхожанынг «туысқан қалды», «шулап баллар қалды ата-аналап» деп отырғаны жоқшылық азабының устине жетимлик азабына гриптар болған Кунхожанынг озы туысқандары, ал Кунхожанынг буны тағы-да конкретлестирши «еки ул бар... озимнен киш» деп отырғаны таблицада корсетилген шаирдың Айхожа, Нурхожа деген ишилери.

Усы жұмыс авторы белгилн қарақалпақ совет халқ шаиры, Озбекстан халқ жыршысы Аббаз Дабыловтан Кунхожанынг омири ҳаққында билгенлерин жааып беруди отингенде, ол: «Кунхожа ата—анасынан оғада жас уақтында жетим қалады. Оның басқа қауендери болмайды... турмыстан кута қсылады, гейпара уақытлары озининг атасының қабирине барып жүреди. Бир сапары атасының басына барып жатқанда тусь кореди. Тусинде ата-сы оған бир қылқа тон кигизеди. Мне усы уақыттан онда шаирлық йош, қосық жазудағы талап кун сайын орлеп кете бередн. Оның қосықларын еситкен минеткеш халқ усы кунлерден баслап енг жақын қауендер болады»—деп жазып берди.

Буны Аббаз ага, халқ арасынан... ғаррылардан еситкен... ангтивмеси «спатында айтады ҳамь бул мағлуматтынг Кунхожада шаирлықтынг пайда болуы ҳаққындағы болегине, бул анғыз шынылықа туры келмесе-де, озининг суйикли шайырының талантын жоқары бақалау мақсетинде пайда болған халқ доретпеси болуы мумкин» деп ескерту жасайды.

Солай етип қарақалпақ классик поэзиясында, оның уакиллерин-де жақсы блетуғын адамлардың бри болған

¹ Кунхожа, Таңлаулы қосықлар топламы, 1949 — жыл, Ноюк, ҚҚМБ, 44—45 ҳамь 49—бетлер.

А. Дабылов берген жоқарыдағы мағлумат-та Кунхожанынг омирине тиисли оның жастан жетим қалуы, жастан аур турмысқа гриптар болуы ҳаққындағы шаирдың озы шғармаларынан ҳамь информаторлардың материалларынан алынған мағлуматларды толық тастиклайды

Бзингше, Кунхожада шаирлықтынг пайда болуы ҳаққындағы анғыз ангтивменинг-де озинишелик шынылығы бар. Бул шынылық албетте, шаирлықтынг тусинде киген қылқа тоннан келип шғуын-да емес, ал оның аур турмысының тикарында келип шғуында ҳамь усы себепли минеткеш халқ жыршысы болуында.

Кунхожа қиын турмысқа, жетимлик кунге туспестен бурың-ақ душакер болған, ата—анасы бар уақтан-ақ барлық жарлы балалары сияқлы кута жасынан жалланып аур минет ете баслаған Шаир озининг қосықларында бул жағдайында-да биреше мартебе ескертеди.

Мсалы, шаирдың коп тараптеме автобиографиялық характерге не «Корермен», «Болар-ма?» деген қосықларында (бул қосықлар Кунхожанынг 1949-жылғы топламында қате турде бир қосыққа бирлестирилип «Кунхожа» деген атпенен дағазаланған) мнадай куплетлерди оқимыз:

«...Он жыл болды елден кеттим,
 Хиуада хизмет еттим,
 Елди сағынып зар еттим,
 Халқымды қашан корермен...
 Бес жыл аралап қазақты,
 Басыма салып азапты,
 Аман-есен қарақалпақты,
 Корер кунлер болар-ма екен...
 «...Жети жыллар жургенлерди,
 Азап—ақырет коргенлерди,
 Айтар кунлер болар-ма екен?»¹

Бул қосықлардың ишиндеги «Пайны жоқ бул дунья, қашан анамды корермен», «ядынан атам кетпейди...», «...ата-ана козин корип, зурер кунлер болар-ма?»... «Бул журистен ҳаял алып...» деген сияқлы қатарлар бул қосықлардың шаирдың жас уақтында, еле ата-анасы бар уақтында жазғанлығын корсетсе, екинши жағынан ҳамь енг тикарғысы шаирдың кута жас уақтан баслап ауыр минетке, жалшылық омирге дус болғанлығын айқын кор-

¹ Кунхожа, Таңлаулы қосықлары, 1949-жыл, 58—59—60-бетлер.

сетип турады. Шаир өзининг «Ойда» деген қосығында-да: «Мен кеткелі болды жетти жыл, жетти ай...» деп қулық-цилик омири туралы айта келип, блэй деп жазады:

«Илежым жоқ қалдым байта таңғылып,
Дастимнен нағып-ау қалдым жаңғылып,
Изде қалған ата—анамды сағиным,
Елжиреп кеуілім турмайды ойла»
(*Ойда*)

Бұл меалдан-да оның ата-анасы бар уақытлардан-ақ жат жерлерде жургенлиги англасылады.

Кунхожанын бұл қулықцилик, жалшылық турмысы оның барлық омирише дауам етти. Шаир өзининг туыл-оскен жеринде-де, басқа жақларға барып-та жерсиз, малсыз қарақалпақ жарлысының корген азабын корип, шеккен минетин шекти. Шаирлардың сарьдары дәрежесиндеги шаирлық-та (қарангыз: «Озим едим шаирлардың сарьдары», Кунхожа топламы, 1949-жыл, 63-бет), атақлы бақсылықта Кунхожанын турмысын тамилей алмады.

Кунхожа халқ турмысын шеберликпенен суретлей алған откир соэли шаир ғана емес, қарақалпақ даласын озь қауазьменен жанлатқан бақсы-да болған. Шаирдың халқ пухталық пенен сақлап келген ажайып қосықлары, оған заманлас, оннан сонг откен, оны устаз спатында тылге алған шаирлардың айтқанлары, халқтынг естелиги оның улкен шаирлығын далиллесе, оның атақлы бақсы болғанлығын тастықдайтуғын мағлуматлар-да коп.

Мсалы, информаторлардың мағлуматы бойынша «Кунхожа кута-жақсы бақсы-да болған, улкен тойлардағы бас сауға-да соған берилетуғын болған»¹ (информатор Серекеев Бекдурды, 87 жаста, уруы қолдаулы-курама, Кентес тұхым мал совхозында турады).

1955-жылғы Шоманай районынан жазып алынған бир мағлуматта-да Кунхожа улкен бақсы спатында соэь етиледи. Бир тойда Кунхожаменен ушырасып қалған белгили қазақ ақыны Шернияз тойда қосық айту ушын оннан жас кишилик ретинде рухсат сорайды (информатор Нурымбетов Дошекен, 58 жаста, уруы қият-балғалы)².

¹ Фонд КҚКНИИ-та АН—УзССР. Материалы историко-этнографической экспедиции 1956 г., проведенной совместно каракалпакским этнографическим отрядом Хорезмской экспедиции АН СССР, стр. 30.

² ҚҚКНИИ-ның фонды, А. Каримовтынг қолжазбасы, 3—4 бетлер.

Шаирдың атақлы «Умытласпаи» қосығы бойынша-да оны Хиуа ханы тек шаир спатында емес, ал бринши гезекте бақсы спатында шақыртқан ҳамь оны бақсы спатында снаған.

Шаирдың «Қобыз» деген қосығындағы:

«Жрау сени қолға алып,
Турли-турли жолға салып,
Харь намангды ойға салып,
Бул қосықты айттым қобыз»¹

деген қатарлардың-да жоқарыдағы маселеге қатнасы бар.

Айрым адебиятшыларда Кунхожаны тиккелей бақсылар қатарында санаушылық-та ушырасады. Мсалы: С. Бекмуратов «Бердақ қарақалпақ халқының композиторы» деген мақаласында² қарақалпақ адебияты және музыкасының белгили уакиллери туралы соэь ете келип блэй деп жазады: «Булардың ишинде Жиен, Халмурат, Қазақбай, Шангқай, Нурабылла, Қурбанбай, Бекымбет, Есемурат, Арзыкор, Изимбет, Хожамберген, Қияс сияқты толыпатырған халқ қадирлеген атақлы жрауларменен бирге, Муса, Ақымбет, Тоқымбет, Жиёмурат (Кунхожа), Ешбай, Хурлиман, Суйеу, Бердақ, Қаражан, Ешан ҳамь Жапақ сияқты коплеген дангқты бақсылар ҳамь Ажинияз, Жангабай, Абдимурат, Ешим сияқты шаирлар бар...»

Бул келтирилген узиндидеги Кунхожаны (Кунхожаны ғана емес) тиккелей бақсылардың қатарына (шаирлар озь алдында дзилип берилген жерде) жатқару албетте қате. Кунхожанын қарақалпақ маданиятының тарихынан улкен атақ алудағы хызмети бринши гезекте бақсылық емес, ал шаирлық. Ол ози-де озин усылай атайды. Шаир деген аттынг озин биз бринши мартебе Кунхожага байланыслы ёситемиз. Шаирлық дастурди адебиятқа азелуши де сол. Сол Кунхожадан баслап шаир деген тусиник-те жикленип, ҳақиқат шаирларда усы хызмет бринши гезекли аҳмет тутты. Сонлықтан Кунхожанын тикарғы хызметни бақсылыққа жатқару асыра сылтеу болады. Брақ, биз-де буны айтқанда Кунхожа улкен бақсы болды деген жоқарыдағы озь пикирнизи дәште биқарламаймыз.

Жоқарыда келтирилгенлерден басқа-да бирқанша фактлар оның ҳақиқатынан-да бақсы болғанлығын, бақ-

¹ ҚҚКНИИ-ның фонды, қолжазба С—23, № 1096, 65-бет.

² «Жас Ленинши» гезетасы, 17—декабрь 1950—жыл, 60 (691).

сы болып ғана қалмай, оның жалпы қарақалпақ музыка мәдениетіне-да белгилі үлесінің болғандығын көрсетеді. Мсалы, Кунхожаның «Жайлауым» деген қосығы узында түрінде белгилі — «Айтпалай», «Адыгнан» намаларына айтылып,¹ көптен халқ арасында жиятырғанын айтпанда, халқ арасында, қарақалпақ бақсылары арасында дәзір-де кең белгилі болып айтылып жүрген «Кунхожа» намасы деген нама бар. Бул намаға шаирдың белгилі «Етменен» қосығы айтылады.

Филология ылымдерінің докторы Н. Дауқараев-та озының докторлық диссертациясында Кунхожаның бақсылық қасиетке не болғандығын, озы шағрмаларын музыка инструментінің жардеміменен-де атқарғандығын тастықдайды.

Ол тек Кунхожаның ғана емес, XIX асирдеги басқа-да қарақалпақ шаирларының усындай болғандығын атап көрсетип буның себебин халқтың ғалаба сауатсызлық жағдайында шаирлардың озы шағрмаларын таратуының талап етуіменен келип шыққан деп тусиндиреди.²

Кунхожаның бақсы сатындағы хызметін тикарынан усы позициядан тусиндиру бэинтше-де дурыс деп есаплаймыз.

Брақ, улкен шаирлық я бақсышылық болып, бул еки қасиеттің хешқайсысы-да шаирдың кун корис жағдайын минимум дарекеде болса-да тамилей алмады. Тлинен ширин созы куйылған шаир, атақлы бақсы бола тура оның мутажлықта жасауының себеби-ол минеткеш халқтың жрын жырлады хамь минеткеш халқ ушын жырлады, ал минеткеш халқта озы жиришысын суйетуғын, хурмет етеуғын жүрек болғанменен, оған жардем берер жағдай болмады, малы бар, халы барларды мақтап кун корудн шаирдың халқты суйген хадал жүреги қалемеди. Шаир озы шағрмаларында озының бул жағдайы туралы-да айтқан:

«...Тезгизге ау салсақ, ера балық жоқ,
Бизди асырап шады-қуррам халқ жоқ,
Мен сорлыға, ғариплерге жарық жоқ,
Қаранғы думанда қалдым ыранлар...»³
(«Олим»)

¹ Фонд КККНИИ-та АН УзССР, рукопись II—85, «100 каракалпакских мелодий».

² «Очерки истории дореволюционной каракалпакской литературы» рукопись, 23, 221—бетлер.

³ Кунхожа, Танглаулы қосықлары, 1949-жыл, 46-бет.

Озы қара басының рахати ушын байларға, билерге хамь ханға жарамсақланып, оларды мақтаушы, оларды мақтау ушын турмысты бурмалап көрсетушн шаирларға Кунхожа газеппенен қарады, соныңменен бирге озыне заманлас дауирде сондайлардың орын алып жүргенлигин қайғыруменен айтады.

Кунхожаның «Олим» қосығындағы:

«Шаирлардың қалем алып жазғаны,
Адамның-да шапы шағып алғаны,
Тулпарлардан ябылардың озғаны,
Ажеп тауыр заман болды ыранлар»¹

хамь «Бара алмас» қосығындағы:

«Шаирлар тарип етип жүр,
Ақыл—ушым кетип тур...»²

деген қатарларында шаирдың мне усы сезимлери баян етилген болып, бундай шаирлардың откен жамияттаги устем топарлар тарепинен қадирлену жағдайы-да қарақалпақ адебиятының тарихында болды. Разбек Қоразбек улының (шамаменен 1905—1910—жыллары олген), Қазы Мауликтинг революцияға шекемги творчествосы бунған айқын мсал болып хызмет ете алады. Мсалы Разбек Қоразбек улы озы қосықларында байлық, ханлық салтанатты, урулық шекленушилкти тарипледи. ал Қазы Мауликтинг қосықларында жеке бастың зауқ-сапасы, тар интимлик мухаббат кеширмелери баян етиди. Мне усындай шаирлардың шағрмаларын таратуға устем топарлар хешқандай тосқынлық жасаған жоқ. Мсалы, 80 жастан отип кеткен А. Даулетмуратов деген информаторменен (озы айтуы бойынша Разбек Қоразбек улының жақындары) сойлесип қарағанда, ол блай деди: «Ол уақта Кунхожаны көп айттыра бермеді. Оның соллери унамады болса жерек. Разбек Қоразбек улы сияқлылардың сози көп шратуғын еди». Ал Қазы Мауликтн алатуғын болсақ, ол озиниң шағрмаларын арнаулы қыссахан, катиблер арқалы-да таратқан.

Бундай шаирлардың хурметге болуы тек қарақалпақ турмысында емес, басқа халқлардың турмысындағы-да соның ишинде Кунхожа омир сурген жыллардағы Хиуа ханылығының турмысында-да кең орын алған жағдай

¹ Кунхожа, Танглаулы қосықтар топламы, 1949—жыл, 46—бет.

² Бул-да сонда, 62—бет.

болды. Мсалы, озине заманлас адеби турмысты бақлап отырып, белгили қазақ эпикасы Ш. Уалиханов-та: «Озине атақ хамь дунья жинайтуғын «ақынлар болғанлығын айтқан еди.»¹

1819—1820-жылдарда Хиуада болған Н. Муравьев ханменен сойлесуди кутип жатырғанда оның қасына жалығып қалмасын деп ақелинген Молла Сейд деген жи турады мнадай мағлумат береді:

«Молла Сейд ханлықтың жоқары дәрежелі чиновниклери берген сый-сауғалардың есабында жасайтуғын болып, сл тунлерди соларменен бирге откерген. шахмат ойнаған қосық шғарған, ктаплар оқыған, гуринглер сойлеп берген хамь тағы сондайлар»²—деп жазады.

Н. Муравьев бундай типтеги адамлардың тек сарайда ғана емес, ханлықтағы барлық бай адамлардың қасында болатуғылығын көрсетеді: «Ханлықтағы бай адамлардың жақынларының ишинде, адетте... бардлар туриндеги қосық айту, ертеклер, сөзді ойнауменен озы хожейинше зауқы-сапа берип отырған адамлар, гейде бурынғы уақта откен атақды батырлардың өрликлерин мақтап қосық шғаруға миннетли адамлар болды...»³

Эксплуататорлардың жрын жырлаған, оларға хошаметтойлық билдирген шаир жрау хамь бақсылардың у-тем топарлар арасында хурметте болып халқ жырын жырлаған шаир, бақсы жраулардың ауыр турмыста болғанлығын Хиуа тарихын көрсететуғын «Фирдавсул иқбал» («Бахыт бағы») атлы белгили тарихи ктаптың авторы Хиуа ханының сарайында жасаған шаир хамь тарихшы, брақ демократиялық тенденцияда болған Муинс Хорезмиде (1778—1829—жылдарда жасаған) озининг «Шуара» («Шаирлар»), «Созь» деген қосықларында атал көрсеткен еди. Ол шаирлардың хорлықтан қан жутатуғылығын, ақыл—парасатлы адамлар болуын қарамастан камбағаллықта, мутажлықта омир суретугылығын, жеуге нан таппай, уйине келген миманды кутуге-де шамасызлығын, олардың материаллық және рухи жақтан қиналатуғылықтарын шебер және исенимли турде суретлейді. Со-

¹ «Труды отдела народного творчества Института языка и литературы АН КазССР», Выпуск 1, Алма-ата, 1955 г. стр. 32.

² «Путешествие в Туркмению и Хибу, в 1819 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева...», часть первая, Москва, 1822 г. стр. 129.

³ «Путешествие в Туркмению и Хиуа в 1819 и 1820 годах... Николая Муравьева...», стр. 121—122.

ныңменен бирге ол ханға, амелдарларға хызмет еткен шаирлардың ғана таминленген турде жасауын айтып, оларға газеп билдиреди.⁴

Бул келтирилген мсаллардың барлығы Кунхожанын улкен шаир хамь бақсы бола турып, ауыр турмыста жасауының ози айтқан себебин толық тастиклайды.

Халқтың фольклорлық шғармаларында-да жрау, бақсылардың материаллық турмысының томенлигин, бул касиплердин оларға материаллық жақтан жартулы хеш-нарсе келтире алмағанын тастиклайтуғын мағлуматларды көремиз. Мсалы: «Муйтен жгити менен қтай қанының айтысы» деген бир айтыста қыз:

«Халқ аралап жүреді жрау, бақсы,
Бир табақ ас болады қоналқасы»⁵

дейди создинг орны келгенде. Айтыстың ишиндеги мазмунына, онда Бердақ хамь Отешлердинг атының аталуына қарағанда, айтыс солардың заманларында шыққан.

Бул жерде созь, албетте, барлық материаллық байлықты озы қолында топлаған бай және амелдарлардың жрын жырлап, солар» берген сый-сауғалардың есабында жасайтуғын» хамь соилықтан құрғын омир сурген шаир, бақсылар халқында емес, ал халқ шын кеулден суйип хурмет-лесе-де, беруге хешнарсеи жоқлықтан және бай, амелдарлардың қудалауынан мутажлықта жасаған» қоналқасы бир табақ ас «ғана болған шаир, бақсылар халқында баратыр.

Мне усындай шаир, бақсылардың бреуи болған Кунхожа кун корис, бала-шағасын асырау ушын озы уақтында бар болған барлық талаптарменен шуғылланды. Ол балықшылық-та етти, жерсиз, малсыз жарлы спатында оның қоз тиккени—кол, тентиз болды. Ол бул касиптинг-де ауыр азабын корди. Мсалы шаирдың озининг ауыр турмысы, илажсызлығы туралы созь ететуғын «Сазанау» қосығынан, оның тикарғы кун корис дереги етип балықшылықпенен шуғылланғанлығын-да көремиз:

«Қайғы жоқ, жекен салда
Тайнаман тануды,

⁴ «Озбек адебияты тарихы», орта мектептердинг VIII—IX—класслары ушын сабақлық, Учпедгиз, Ташкент, 1950— жыл, 281—283 — бетлер.

⁵ Қазақ ССР Илимдер Академиясы Орайлық ы.алии библиотекасының фонды, қолжазба № 852, 135—бет.

Басқа нәрсе жоқ той қолда,
Салмасам мен қолге ауды...»¹

Сондай-ақ шаирдың «Олген балық», «Ақ қамыс» қосықтарыда оның балықшылық касибинен, қол жағалап жасаған омиринен дерек береді.

Брақ-та халқтың «Аштың ауы жұрмес» дегеніндей-ақ балықшылық касип-те шаирдың кун корисин таминлей алмады. Сонлықтан ол озининг туып-оскен жеринде кун коре алмай, басқа жерлерге талап излеп кетип, XIX—асир қарақалпақ турмысында оғада кушли дарежеге котерилген эксплуатацияның барлық ауырманлығын корип, жалшылық турмыстың барлық азабын шекти. Хиуа, Ургенч тараптеринде болып, бай жер иелерининг қолында диқан журди, қазақ арасында болып, шаруа байлардың малын бақты.

Шаир озининг бул жағдайын «Кун қайда», «Болар-ма екен», «Қашан корермен», «Ешким бар» ҳамь басқа-да коплеген қосықларында ашық корсетеди, улума оның қайсы шғармасында болмасын куллицилик турмысты ҳақиқат озь басында тиккелей кеширген адамның созин еситу мумкин.

Мсалы, оның белгили, «Кун қайда» қосығы тутасымен жалшылық турмысты суретлеуге арналған. Қосықтағы:

«Ордық орақ, шаптық отын, қаздық жап,
Тердик масақ, ийнимызге салдық қал,
Жас омирлер гулдей солды болып сап,
Бул журистен елди бизге кун қайда?
Кун—туин ордық шип, салыен,
Гуадың куни жийдық тискен тарыны,
Омиринше бир тоймады қарыны,
Аш, жалангаш биз сорлыға кун қайда?»²

деген қатарларда шаир озининг ауыр жағдайда ҳамь мутажлықта жұмыс ислегенин, байлардың барлық жұмысын ислеп, барлық кушня сарп етсе-де я жеп—ишерге, я кнер ишмге жалшымағанлығын созь етеди. Дурыс, қосықтағы бул қатарларда тикарынан алғанда сол уақтағы улума езилген минеткешлер турмысының суретленуи, солардың қайғы—ҳасиретлерининг баян етилуи болса-да (ша-

¹ Кунхожа. Танглаулы қосықлар топламы. 1949-жыл, 34-бет.

² «Адеби альманах», бринши китап, ҚКМБ, 1938—жыл, Торт-кул, 62—бет.

ир қосықта олардың базы—бреулерининг атын-да атайды) буның бир жағы тиккелей Кунхожаның озь басына-да тивсли. Шаир «Қашан корермен», «Болар-ма екен» деген қосықларында-да тиккелей озининг жалшылық омирин корсетуге арнаған. Бул қосықларда ол елден узақ шет журтларда талап етип журген уақытларындағы ауыр турмысын, елди сағыну сезимлерин, байлардың берген азап-ақыретлерине намыслануын, ҳақы ала алмай қиналғанлығын, журген жылларыменен журген жерлерин толық және избе—из атап корсетеди.

«Он бес жыл журип алынған,
Рейм аға бир ешким бар»—

деп жазады шаир «Ешким бар» деген қосығында. Бул жерде-де жоқарыдағы сияқлы шаирдың жалшылардың минет ҳақысының оғада томен екенлигин, байлардың жерсиз—сусыз ҳамь озь тришлигининг бирден—бир дереги етип қара минетин сатып журген жалшыларды коп ислетип, аз ҳақы төдейтуғынлығын, сонлықтан олардың 10—15 жыл дауамында жалғыз ешки ауыстыра алатуғынлығын корсету ушын жазған болса-да, екнши жағынан бул фактлардың озь қара басына-да қатнасы бар.

Шаирдың путкиллэй басқа темаға арнап жазған шғармаларында-да оның озн бастан кеширген жалшылық, куллицилик турмыстың изи жатады.

Мсалы, шаирдың «Қызыл қум» қосығы озининг тутас мазмуны бойынша табият лирикасы. Шаир қосықта туылған елининг бир болеги Қызыл қумның коринисин муҳаббатпенен суретлейди. Мне усы қосығында-да;

«Мунарланып коринесенг алыстан,
Не қиын ислеринг отти той бастан...»

деген қатарларды оқимыз. Бул қатарлар, созсиз, шаирдың озининг атақлы «Шопанлар» қосығында суретлеген шопанларының брейи болып, Қызыл қумда қайысып қой баққан ауыр жылларының естелиги.

Бул жерде усы қосыққа байланыссы айта кететуғын бирнәрсе, «Шопанлар» қосығындағы сияқлы шопанлардың омирин, сватларын ҳамь сезимлерин ажайып дарежеде толық және коркем суретлей алуға шаирдың кушли поэтикалық таланты ғана емес, ал ҳамь енг тикарынан оның усы турмысты озь басынан кешируи себепши болды десек, бул ҳеш-те асыра силтегенлик, адеби про-

цессте тиккелей бастан кеширудинг кушин арттырып жбергенлик болмас еди.

«Қызыл қум» қосығындағы сияқты Қуиқхожанын «Жайлауым» қосығындағы озининг туылып — оскен жерин суретлей келе айтқан:

«Хақиқат жайлауым болмады менинг,
Олгенше арьманын боларман сенинг...

деген қатарлары-да, онынг озининг туылып-оскен жерлеринде кун коре алмай, шет журтларда талап етип журген сергизданлық омиринен мағлумат береді. Бул хаққында, яғни туып-оскен жерлерининг турақлы мақан бола алмағанлығынын себеби балық аулап кун коре алмау хамь сусызлық болғанлығын шаир тап усы қосығынынг озинде айтады.

Брақ, бул ауыр минетлер, коп еллерде болып кушин сату шаирдынг материаллық турмысын жонлеуге хешқашан-да жардем етпеди, онынг озинде, семьясы-да омир бойы мутажлықтын панжесинде азап шекти, ашлық, жалангашлық азабы олардынг устинде мудамы донип турды. Солай етип ол озь омирин қарақалпақ жарлыларынынг бреуи спатында жоқшылықта, ауыр минетте, журттан-журтқа гезип дарбедерликте откерди.

Шаир озь турмысынынг ауырлығы хаққында-да харбир қосығында ескертеди. Бул нарсе — шаирдынг ауыр турмыс жағдайынынг омир бойы озгермеген улкен бир турмыс хақиқаты спатында оны қоршап турғанлығынынг тасири.

Шаирдынг қосықларынан гейпара ғана мсаллар келтирейик. Бул мсаллар онынг жағдайын толық және конкрет фактларда айқын корсетип турады.

« Жасым жетпей питти несим,
Нарсе қалмай тусты несим,
Жоқшылықтан нетти несим,
Шып дуньяга не кордим»
(«Не болдым»)¹

«...Сауарға болмады жалғыз сиырм...»
(«Олим»)²

Ал, шаир «Арьманым» деген қосығында (бул қосықты жумыс авторына Қарақалпақстан АССР халқ жрауы Қияс Хайратдинов жазып берди) революцияға шекемги

¹ Қуиқхожа, Тапглауым қосықлар топармы, 1949—жыл, 20—бет.

² Бул-да сонда, 50—бет.

қарақалпақ турмысында орын алған жалланып ислеудинг «шерекшиллик», «ярымшылық» деп аталған турлериненен шуғылланғанлығын, усы жолменен ескен егинининг питпей қалып қатты қыншылыққа ушырағанлығын, бундай турмыстын тек бир сапарғы, бир жылғы «бахытсыз жағдай» емес, ал омирлик жолдас болғанлығын, «қудайдынг омир бойы қрын қарағанлығын» жазады:

«...Омиринше қрын қарады қуда,
Дунья қзығынан айледим жуда,
Бир жарымай омирим болып тур ада,
Омирде бир кирмей дингке—дарьманым».

Озь турмысынынг шдап болмаслық ауыр жағдайда отипатырғанлығынан туған сезимлерди ашық англата-туғын қатарлар шаирдынг «Не болдым», «Сазан ау», «Ақ қамыс», «Менинг куним», «Менинг балам», «Сок санар», «Олим», «Арьманда» сияқты қосықларында-да коплеп ушырасады.

Шаирдынг ауыр турмысы, асиресе, онынг «Жарымадым» деген қосығында толық, конкрет хамь арнаулы турде созь етиледі:

«Бул дуньяга шыққалы мен,
Қарным тойып жалшымадым,
Бул дуньяга шыққалы мен,
Жарымадым, жалшымадым».

«Мен отырман хайран болып,
Коксирегим дартке толып,
Уйимде бар жаман тулып,
Тулыпқа-да жарымадым».

«Балаларым отыр жалангаш,
Куйикпенек ағарды шаш,
Атамнан қалған жуып шашаш,
Шанашқа-да жарымадым».

«Улкен асым тран шабақ,
Сап жейтуғынын жекен табақ,
Таба алмадым басқа тамақ,
Бир жутымға жарымадым».

«Қыппа жалангаш суйгенім,
Дуньядан сойтип куйгенім,
Болмады менинг дегенім,
Бир жутымға жарымадым».

Болмады сорлыда парик,
Аяғымда жаман шарық,
Астымадағы атым арық,
Көлікке-де жарымадым...¹

Кунхожа болып аты кешкен, «аты халққа малим болған» XIX—асирдинің хамь үлкен шайыры («шаирлардың сарьдары»), хамь үлкен бақсыларының брейи Кунхожаның турмыс ауҳалы мне усындай болған.

Шаир озининің ауыр турмысын айтуменен бирге, буның конкрет себеплерин-де айтады. Бул — адамды адам эксплуатациялауға тикарланған класслық жамият типдерининің минеткешлер басына салған ауырманлықларынан, халқ мапин жырлаған прогрессив шаирлардың устем топарлар тарапинен қудалауға ушырауынан ибарат социаллық себеп болды. Мсалы, шаир бул туралы жоқарыдағы «Жарымадым» деген қосығында:

«Жарымай дунья барына,
Бендемин қарамай халына,
Жан басқаның малына,
Талап етип қарамадым.

Мақтамадым аталықты,
Сойтти етти хаталықты,
Ол хамь етти жамиялықты,
Сод азаптап жарымадым...²

«Қурысын бул дунья, рахат көрмедим,
Тенги—досымменен ойнап күлмедим,
Шуғыллардың соллерине ермедим,
Соның ушын кеттим, мне, арманда»³

деп жазады.

Солдай етип шаир аш-жалангашлықта, ауыр минетте жасады, брақ озь заманындағы гейпара шаирлардай байларға жалтақтап, олардың малына көз тикпеди, қара басының мапин ушын бай-аталықты мақтамады, турмысын хеш оигламаса-да шопан болып, диқан журип, күнликшилик етип ҳадал минетпенен тришлик етти. Бай — аталықтың жаманлық етуи-де, шуғыллардың

угити-де шаирды таза жолдан қайтара алмады. Ел билеген амеьдарлар, соның ишинде Хиуаның ханы-да шаирдың халқ турмысының реаль суретлеуи халқ тарапинде турып тартынбай созь ететуғын тлиг турмеуге, азатлықтың, жақсы куннинің арманын айтып жангыртуғын ҳауазын бууға басқа жолларменен-де ҳарекет етти, озь тараплерине тартып, озь жыршысы етуге-де урынды. Брақ, олар, Кунхожаны озининің журеги сияқлы муңға хамь арманға, жалындап тутанып киятырған наризалық отына толы миллион журектен айырып ала алмады.

Устем топарлар қуғынға ушырату, турмыстан қеу, зорлық көрсету арқалы-да оны алған бағытынан қайтаруға, озь жыршылары етуге урынып корди. Брақ, бул илаж-да натиже бермеді. Хан менен амеьдарлардың қанша зорлығына тусип, мазақлауына, хорлығына гриптар болса-да, минеткеш халқ турмысының ишинде, турмыс жағдайы бойынша-да, дунья қозқарасы, сезимлери бойынша-да усы минеткеш халқтың бир уақили болып оскен және жасаған шаир, халқтың созин айтқан шаир болып қала берди.

Мсалы 1845—1855-жыллар арасында Хиуада ханлық еткен Мадемий ханлық сорамаындағы барлық атақлы шаир, бақсыларды жинап, озининің хамь ханлықтың саны — салтанатын мақтатпақшы болады.

Бундай нарселер XIX асир Хиуа ханларының турмысында адетке айналған бир жағдай болған. Буны озь жұмысларында шғысты изертлеуи белгиле тарихшылар-да көрсетеди. Мсалы, академик В. В. Бартольд озининің «Туркстанның мадени омирининің тарихы» деген минстинде... XVI — асирдеги Хорезмге қарама-қарсы «XIX — асирдеги Хиуа ханлары адептен-ақ адебиятқа деген гейпара умтылушылық таба алды...»¹ деп жазады. В. В. Бартольд буған тикарғы дәлил етип Мунис Хорезми менен Агеҳилерге Хиуа тарихын жазу жұмысы тапсырылғанлығын келтиреді.²

Мунис Хорезми менен Агеҳилердинің Хиуа тарихының мәселелерин баян еткен «Фирдаусил иқбал», «Гульшани-даулет» шғармаларының мазмуны-да, тарихи уақияларға хамь тарихи адамларға берилген тусиниклер-де XIX

¹ Кунхожа. Танглаули қосықлар топламы, 1949—жыл, 26, 28—бетлер.

² Бул-да сонда, 28—бет.

³ Кунхожа. Танглаули қосықлар топламы, 1949—жыл, 52—бет.

¹ В. В. Бартольд «История культуры и жизни Туркестана» и-тво АН СССР, Ленинград, 1927, стр. 112.

² Бул-да сонда, 112—113 бетлер.

асирдеги Хиуа ханларынинг «маданиятқа деген гейпара умтылушылықлары»нинг характерин айқын корсетип турады. Мунис Хорезми менен Агеҳилер озбек классик адебиятынинг тарихында халқлық — демократиялық бағдардағы шаирлар болғанменен, озлерининг бул ктапларында тарихи уақиялар менен тарихи адамларды расми сарай тарихшылар¹ спатында ҳамь ханлық — аристократиялық позициядан тусиндиреди және баҳалайды. Маселенинг булай болуында снг тикарғы роль ойнаған нарсе, албетте, олардың жекке дунья козқараслары ғана емес, ал, олардың алдына ханлық сарай тарелинен қойылған қатанг талап болды. Тарихшы Т. А. Жданко 1954-жылғы қарақалпақ тил илими ҳамь адебият илими бойынша болып откен конференциядағы жарыс созинде қарақалпақ тарихының исалында Мунис Хорезми ҳамь Агеҳилердинг тарихи уақияларға берген баҳасының халқлық баҳаменен сайкес келмейтуғынын айта келип, блай дейди: «... Мунис ҳамь Агеҳилер сияқлы Хиуа тарихшыларын алатуғын болсақ, олар сарай адамлары болды, ханларға хизмет етти. Бул жағдай олардың тарихи ҳадиселер менен искерлерди баҳалауына тасир тигизди».¹

Кулласы, Хиуа ханларының «маданиятқа умтылудағы» бирден—бир козде тутқан мақсетлери озь сань—салтанатларын мақтау, мадени кураалларды озь идеологиясын тарату ушын файдалану болды. Бул мақсетти иске асыру ушын олар сый—саутаны-да хошаметти-де, зорлықты-да тенгдей қолланды. Бул иске пухара халқтынг ишинен шыққан шаир ҳамь бақсы адамларды тарту, қандай жолменен болмасын ондай адамларға озь жрын жырлату сарай ушын тағы-да тивилрек болатуғын еди. Ойткени, сарайдың наньн жеп, сарайдың шаланын жамылып, сарайда жатып—турып журген шаир ҳамь бақсылардың созиннен горе, халқтынг озь арасынан шыгып, озь арасында журген шаир, бақсылардың созине кобирек инануы мумкин еди. Сонылықтан-да ханлар ҳартурли банелер-менен ҳамь бир жағынан озлерининг жеке зауқы-сапа мейлерин қанауатландыру ушын-да сейлдер, той, базим кешелерин—шолкем-лестирип, оларға бийлер, амелдарлар ар-

қалы озь сорамындағы жерлерден бақсы, шаирларды алдыратуғын болған.

Кунхожа ҳаққында мағлумат берушилердинг барлығы бир ауздан тастиклап айтып киятырған ҳамь барлық қарақалпақ адебиятшылары тарелинен газета, журнал мақалаларында, адебият сабақлықлары менен хрестоматияларында жазылып киятырған шаирдың Хиуаға бару сапары-да мне усы жоқарыда айтылған жағдайда болған.

Бурышырақтағы бир дағазаланған материалларда мнадай-да мағлумат бар: «Хиуа ханы XIX асирдинг аяғы XX асирдинг басларында Хорезмди мақтап жазған жақсы қосықларға байрақ дағазалайды. Буған тум—тустағы шаирлардың коби қатнасады.

Сол кунлери Кунхожа бул хабарларды еситип, Хиуа ханына барады, сойтип Хорезм ҳаққында жуда қымбатлы қосық шғарады. Хиуа ханы корип, усындай-да мақтау болама деп, корсеткен нарсени бермей, Кунхожаға озь арық арқасы жауыр, бир кози соқыр бир туйе береді...»¹

Журналда дағазаланғаны болмаса, қайдан алынған дереги-де, жазып алынған авторы-да белгисиз бул мағлумат бзингше ҳақиқатлыққа ҳешқандай сайкес келмейтуғын мағлумат болып есапланады. Профессор П. П. Ивановтынг «Қарақалпаки» деген мақаласында келтирилетуғын... Кунхожа усы асирдинг басында (?) Хиуа шаирларының конкурсында қатнасыпты деген гап бар»² деген мағлумат-та тап усы сияқлы ҳақиқатлыққа сайкес келмейтуғын мағлумат болып есапланатуғынын-да усы жерде айта хету керек. Бул мағлуматты Кунхожанынг белгилл «Умытпаспан» қосығының озь-ақ бикарлайды.

Бул қосығында анық созь етилуинше шаир Хиуаға барудан бас тартады, брақ хан жасаул жберип, оны зорлықпенен қалаға алдырады, барғаннан сонг айтқан қосығы-да ханға жақпайды, ойткени ол Хиуаны-да, ханды-да мақтамайды. Ханнынг-да, ханлық тартиплердинг-де елдеги жаман ақьбетлерини озь козименен корип, озь-де тиккелей жапасын шегип журген шаир оны мақтай-да алмайтуғын еди. Сол сапары ханнынг алдында айтқан қосығы спатында узил—жесил ашым-айрық болған қосық бзинг қолымызда ҳазирше жоқ. Брақ, усы сапары Хиуаға барғаньнда

¹ «Жентис ҳауазы» журналы, № 4, 1938—жыл, Торткуд, 65—бет.

² «Советская этнография», сборник статей IV, из-тво АН СССР, Москва—Ленинград, 1950 г. стр. 42.

¹ Қарақалпақ тил ҳамь адебиятының гейпара маселелери» 1954—жылғы тил ҳамь адебият бойынша илими конференцияның материаллары») ҚҚЖИИ-ның фонды, қолжазба, Т. А. Жданконың созинен 5—бет.

не корип, не айтқанлығын арнаулы түрде созы ететугын «Умытпаспан» қосығынан қандай қосық атқаны көрініп тұр.

Тағы-да бір кеуд аударатуғын нарсе, хан озин мақтауға зорлап шақырта отырып, мақтаған адамды жазыруы дөш-те мүмкин емес нарсе. Екинши жағынан, оны Хиуаға алдыратуғын хан — Мадемия хан болып, ол «XIX асирдинг аяғы XX асирдинг бас уақларында-да» емес, усы асирдинг (яғни XX асирдинг) басында-да емес, ал 1845 — 1855-жыллар арасында ханлық еткен.

Кунхожанын Хиуаға шақыртылуы, асресе, оны ханын қорлап қуып жберу (бир спыра ғаррылар «қорлап түбе берипти» деп ғана емес», «қуып жберипти» деп мағлумат береді) факты қарақалпақ халқының арасына оғада кенг таралған.

Дурыс, шаирдың омирине тиисли болған басқа-да көплеген мағлуматлар усындай характерге не. Брақ Кунхожаны ханын қорлау фактын бул факт ҳаққында мағлумат берушлердинг барлығы улкен ызаменен айтады. Усы фактты сойлеп беруш ҳәрбир адамның созинен, арадан жузь жыллар отсе-де ҳешқандай пасентлемеген ыза ҳәм газеп айқын сезилип турады. Кунхожанын Хиуаға сапарының манисин ашуда болсын, оның сол сапарда айтқан қосықларының мазмунын анықлауда болсын бул жағдайдың-да аҳмyeti улкен.

Ҳазирги уақта Кунхожанын көплеген уруласлары жасайтуғын Чимбай районының Кенгес тухым мал совхозының территориясында турушы Бектурды Серекеев деген ғарры (қолдаулы уруының құрама тиресинен, 87 жаста) 1956-жылдың июль айында тарихи этнографиялық экспедициясының қатнасушыларына мнадай мағлумат береді:

«...Кунхожаны хан шақыртып айттырғанда, Кунхожанын айтқан қосығын лап қлып жберди деген...»¹

Кунхожанын ози-де «Умытпаспан» қосығында:

«Бақсыларға байрақ берди,
Жақсыларды жамап корди,
Лапкой деп шауқым котерди,
Мен оларға дөш жақладым.»²

деп жазған еди.

¹ ҚККИИ-ның фонды, X, Есбергеновтың қолжазбасы, полевая запись № 19.

² Кунхожа. Таянлаулы қосықтары, 1949-жыл.

Бунда Кунхожаны ханын ҳәм хан әмелдарларының лапкой деп атауында тикарғы себеп болған нарсе, албетте, шаирдың ханға жақпайтуғын турмыс шынлығын ашып айтқанлығы болып есапланады. Шаирдың «Умытпаспан» қосығының озинде тартымбаслық және шеберликпенен, оның устине барлық нарсе озь атыменен аталып конкрет түрде ашып тасланған шынлық буған дәлил болып хызмет ете алады.

Гейпара экспедиция материаллары бойынша ханын Кунхожаны лапкой деп атауында конкрет бир себеплер-де болған қусайды.

Бул себеплер-де ҳақиқатты жек корген ханын наһақ түрде ҳақиқатшы шаирды қорлағанлығы, оны Хиуаға зорлап шақыртып алып, сози жақпағаннан соң қуып жбергенлиги, Кунхожанын ханды жек корип, шынлықты айтқанлығы ҳаққындағы фактларға ҳешқандай қарама-қарсы келмейди. Мсалы, Кунхожанын кута жақын уруласы Есенгелдиев Усақ деген ки (ҳазирги Чимбай районының Ильич атындағы болиминде туратуғын совхоз рабочий) 1956-жылғы тарихи — этнографиялық экспедиция отрядына мнадай мағлумат береді:

«Кунхожа Лйдостын уақтында болған, оны хан шақыртып, мөнинг он еки мушемди мақта денти, сонда Кунхожа айтыпты:

«Шашу — сақалың сап-сары,
Козинг перузадек жузик козяндей,
Қол-аяғың қып-қызы,
Қумбызға пискен түзелей...»

Қосықтың кенин бар екенлиги оның жазылу банесинен-де, мазмунынан-да айқын көрініп тұр. (Қарантыз: он еки ағзанын үшеуи ҳаққында ғана созы бар). Брақ, қосықтың кейини Усақ Есенгелдиев-те, бул маселе туралы мағлумат берген басқа адамлар-да билмейди. Булай болуы-да толық мүмкин нарсе. Ойткени, бул қосықты шаирдың тек озь жақынларына ғана айтқан болуы, ал оның жақынларының басқа адамларға тарата бермеген болуы, сонылықтан қосықтың халқ арасында кенг таралмай қалған болуы мүмкин. Қосықты тек шаирға оғада жақын урулас адамның блуи-де белгили дәрежеде усы пикирди қуатлайды.

Экспедициялар уақтында сойлесилген айрым адамлардың айтуы бойынша Кунхожа Хорезм ҳаққында қо-

сық шғарыпты, брақ бул қосық ханға унамай хан Кунхожаға лапкой деп айтыпты деген мағлұматлар-да бар. Брақ бул қосықтың тексти-де, жалпы мазмұны-да қазірше малим емес. Ханға жақпағанына қарағанда, албетте, ол ханның өзін ямаса оның сиясаты менен тартиплерін мақтаған қосық болмауға тиісін.

Мадемин ханның берген силығы-да қосықтың қандай болғанлығын айқын көрсетіп турады. Озин ҳамь ханлық тартиптерди мақтап дийдине жеткенлерге ат-тон, силық еткен хан Кунхожаға кози соқыр, арқасы жауыр ғарры туйе береді. Бул арқалы хан оны көпшилик алдында ер-меклемекши, панть беріп хорламақшы болады. Брақ ҳақиқат пантти ханның ози жейди. Кунхожа сол жердинг озинде ханды олтире кулки ететугын белгилі «Туйе екен-сенг» қосығын шғарады.

Кунхожа озининг атақлы «Умытпаспан», «Елменен» қосықларын-да усы Хиуа сапарынан кеин ҳамь қоп жағынан тиккелей усы сапарының тасирименен жазған. Бул қосықларында, шаир Хиуаның қанлы картинасын, ханның зулымлығынан ҳамь ақылсызлығынан халқтың кунининг «қассап янғлы дарменен» отипатырғанлығын айтады.

Бундай қосықлардың авторының хан алдында айтылған қосығының-да, сөзсиз, усындай мазмұнда болғаны сияқты (ойткені, ол сарайдан сыртта, озы аулында-да ханның ғазебинен қашып қутыла алмас еді), оның алдында омирининг-де бурынғыша мутажлық, қудалау астында отуи тұрған гап еді. Ғақиқатында-да солай болды: Хиуадан келгеннен сонг шаирдың турмысы бурынғыдан да қиынласады, оны қудалау күшейеди, қосықларын халқ арасына таратуға тиым салынады, би-аталықлар, дин нелери оның қосықларына патуа баслайды. «Созим патуа-сыз болды, сойтип ишим дартке толды» деп озы қосықларының халқ арасына тарауын тарауын қадаған етушлерден налынады шаир усы кунлерде жазған қосықларында.

Шаир озининг бул аур ауқалларын бирқанша қосықларын-да теренг қайғыменен тилге алады. Мсалы оның қосықларындағы:

«...Мен жстарман бул дуньада зар-зар,
Басымды саудаға салсам жоқ базар,
Залымнан, беглерден жордим көп азар,
Бир басқа бир заман болды яранлар...»

«...Дин Хорезмге парьман айлетен,
Удайына отирик созы сойлетен,
Залым болып ели—журтын билетен,
Залымлардан айра тусир яранлар...
Кунхожа атағым қалды кейнимде,
Жаллатлар журь барьа менинг кейнимде...»¹

деген қатарлар, сөзсиз, оның басына түскен усы ауыр кунлер менен қудалаулардың ескерткиши. Бул келтирилген узиндилердеги айрым қатарлардан бул аур қысқылар оны тұрған жерлерден басқа жақларға бас алып кетуге шекем мажбурлегенлиги, елде омир суруге оған материаллық жақтан ғана емес, рухи жақтан-да мүмкиншилик қалмағанлығы айқын көринип тур. Оны бул кунге салғанлар отирик сойлеп, осекайтып залымлықпенен ел билегенлер болды. Мие усылардың зулымлығынан елде аяқ басқандай жер қалмағанлықтан, мутажлыққа, жарлылыққа қоса, власть тарапынан қудаланған шаир ғақиқатында-да басқа елдерге кетуге мажбурь болды.

Кунхожаның мақан еткен жерлери қазирги Тахтакопир районының арқа батыс тарапындеги, Тахтакопир ҳамь Қараозек районларының аралықларындағы, Мойнақ районының Қазақ дарья участкасының Арал тегизи жағаларына жақын жерлердеги Тербенбес, Кок озеке, Лйырша, Жалайыр деген жерлер болған. Бул орынлар айрым қарақалпақ классик шаирларының шғармалары бойынша-да, революцияға шекемги ҳамь революциядан сонгы изертлеушилердинг минетлери, экспедициялар уақтында топланған мағлұматлар бойынша-да «... қарақалпақлардың Туркстаннан көшип келгендеги бринши орналасқан жерлери болып есапланады»² 1873-жылларда қарақалпақлар жасаған жерлерде болып, изертлеу жургизген А. В. Каулбарс-та озининг «Низовья Аму дарьи» деген ктабында усы жерлерди жазып короетеди.³ Бул жерлердинг атын қарақалпақ классик шайыры Жиен жраудың қарақалпақлардың Туркстаннан Хиуа ханлығы-

¹ Кунхожа, Танглаулы қосықлар топламы, ҚКМБ, Ножис, 1949-жыл, 46, 51, 52 — бетлер.

² Н. Дауқараев, «Очерки дореволюционной каракалпакской литературы», рукопись, стр. 225.

³ Низовья Аму-дарьи», Описание по собственным исследованиям в 1873 г. генерального штаба полковником бароном А. В. Каулбарсом (Записки императорского русского географического общества, том девятый), Санкт-Петербург, 1881 г., стр. 45, 110, 119, 129, 134, 224.

ның территориясына кошу уақиясын созы ететугын атақ-лы «Посқан ел» поэмасында да ушыратамыз:

«...Арадан екі күн өткенде,
Куладық бір теңгизге,
Айыршаның устинея...
Қоныс бастық сойерге,
Мунгайтпас деген атауы...
Оның батыс жағында,
Тербенбес деген бар екен,
Ол-да биік құм екен,
Екі жағы қамыслық,
Шыбын-да мол екен...»¹

Қунхожаның усы жерлерде махан еткенлігін оның белгилі «Жайлауым» деген автобиографиялық характер-дегі қосығынан көреміз. Қосықтың конкрет жер атларын көрсететугын енг характерлі орындарынан үзінділер келтирейік:

«Ата жұртым Түркістаннан келгелі,
Ата-бабам қоныс басқан жайлауым...
...Қамыс орып алтау-жетеу орақлы,
Теріс тобе, Узын қайыр жайлауым...
...Ержан атау менен шығасы Бірза,
Теңгизлерде ауқат еткен жайлауым...
...Балық аулап Тоқтас, Манық бойынан...
Жайлауым Жалайыр көпір хамь Боғет...»²
Су көлер-ме деген бізде бар ұянт...
Ауелдә оскеным Қок озеқ бойы...
Бехбан шағыа, Жанға судым³ бойлары.
Шарқырауық, Мүйтен боғет жайлары...
Қола саға, Айырша, Тербенбес теңгиз
Адресе Айыршада оскенбіз...»⁴

Қок озеқ бойы қаққында ол жерди халқтың егін егип, шаруашылық егип, балық аулап, аңг аулап жайла-ғанын суретлейтуғын белгилі Аннақул шаирдың-да

¹ «Қарақалпақ поэзиясының антологиясы», ҚҚМБ. Нокис — 1956-жыл, 50 — бет.

² Тарихи әдебиетларда Қара боғет, Қос боғет деген атлар бар. «Боғет» солардың брейи болуға тиісели. (И. Б.).

³ «Жанға су» деп Жанға дарьяны айтқан болуы тиісели, тек Қунхожада емес, басқа-да ұлуа тарихи әдебиетларда бундай атама кута жни ушырасады (И. Б.).

⁴ Қунхожа, Танглауды қосықлары, 1949-жыл, 9—10 бетлер.
Бұл үзіндідегі асты сызлағандардың барлығы Арал теңгиз бойла-рындағы Тербенбес, Жалайыр, Қок озеқ бойы сияқты жерлерге сбайлас орналасқан жерлердің атлары.

(1860 — 1916) жылларда жасаған) «Қок озеқ бойы» деп аталатуғын қосығы бар¹.

Илімің экспедициялар уақтында живалған тағы бір авторы белгисіз қосықта халқтың Қок озеқ бойын су-сызлықтан таслап кошкенлігі айтылады:

«...Утаныңғия қудық қазып су ишти,
Устинген спырдым ел кошты,
Даулетіңг басыңғия тайды Қок озеқ...»²

Ұлуа алғанда Қок озеқ әдебиетларда кенг белгилі болып, ол қаслында су жолының аты. Усы су жолынан пайдаланып отырған елдер-де Қок озеқ атыменен аталған. А. В. Каулбарстың көрсетуінше қазирги. «Қуаныш жар-ма бурын Қок озеқ деп аталып келген.»³

А. В. Каулбарс Айыршаның қол болғанлығын, усы Айыршада хамь оның атрапында бірқанша майда атау-лар болғанлығын, оларда қарақалпақ ауллары орналас-қанлығын жазады.⁴

Қунхожаның «Жайлауым» қосығындағы атаулар-да мие усы атаулар болуға тиісели.

Шаир өне усы атауларды махан тутқан хамь усы жерлердің брейинде туылған-да. Шаирдың кута жақын урулас ағайинлеринен брейи Емберген Доспанов бізге «Қунхожа Жанға дарьяда отырғанда туылды» деген мағ-луматты кута кесип айта отырып, шаирдың махан туып жасаған жерлері спатында оның «Жайлауым» қосығын-да шаирдың өзи көрсеткен жерлері атады.

Шаирдың усы «Жайлауым» қосығының озинде «Ха-қиқат жайлауым болмады менің» деп қайғыруменен айтқанындай-ақ, ол озинің туып-оскен маханында тура алмады. Буган жоқарыда көрсеткениміздей жалшылық, кулықшилік өмирменен бирге, шаирдың би, әмеддарлар тәрәпинен қудалауы, әспесе, бул қудалаудың шаир-дың Хиуа сапарынан кени айрықша кушейтилуй себеп болды.

Оның «Қорнибес» қосығындағы:

¹ «Қарақалпақ халқ творчествосы», ҚҚМБ Торткуль, 1940-жыл, 201 — бет.

² Фонд ҚККНИИ, рукопись «Материалы экспедиции С. Кама-лова», запись А. Туреева, стр. 27.

³ «Низовья Амударья...» стр. 477.

⁴ Бул-да сонда, 110, 119-бетлер.

«Жерди, кокти қайғы-қасрет қалады,
Бұл думаннан меніңг елим коринбес.
Мен егермен куш-туш аху-зар,
Қайғылықтан ата манан коринбес,
Сақалым ағарды түспеді олжа,
Мақтымқулы мағриптей алдымды болжа,
Жасы жетпді әуере болған Кунхожа,
Коккиңг жумылғанша елиңг коринбес!»

деген қатарлар мне усындай себецлерменен елден айра тускен шаирдың ғаррылық уақытларында-да дауам еткен дәрбедерлик омиринен гуалық береді.

Экспедиция материаллары, сондай-ақ Кунхожаны блетуғын адамларменен жеке сойлесулер оның қазирги Қазақстан территориясының коп жерлеринде болғанлығын тастиклайды. Дурыс, бундай мағлұматлардың копшилигинде Кунхожаның басқа жақларда болуғын тикарынан шаирдың семьялық қайғысыменен бала сорап аулиге барғаны, соқыр болып қалған қынының козин «сорағаны» ҳамь тағы басқаларға байланыстырушылық коп ушырасады. Солай болғанменен усындай мағлұматлардың ишинде-де шаирдың халқ жырынысы спатындағы ролин корсететуғын моментлерге тинсли орын бериледи.

Мсалы, усындай характердеги қартурли мағлұматлар бойынша Кунхожа Туркстан тарелдерге барған, Қзыл орда, Ақтобеде-қазақ арасында болған. Қанияз Байниязов деген ғаррының (уруы анна, Чимбай районының 3—аул-совети, 79 жаста) айтуы бойынша «Кунхожаның баласы болмаған. Ол ҳаялы менен барлық караматлы жерлерге барған. Соннан бир соқыр қызы болған. Усыдан жени ол Хожамет Яссеундинг қабирине барып зиярат етеди»¹ «Қ Байниязов Кунхожаның Хожамет Яссеун қабирининг басында айтқан қосығының текстин-де жаздырған. Ол блай:

«Сен хожамсанг, мен қулыңман,
Қул дегенши оан жоқ
Адларабид нашарыңг бар,
Илларада кози жоқ,
Сол нашарға коз бермесент,
Дуныяның маған ҳазн жоқ.»²

¹ Кунхожа, Танглаулы қосықлар топланы, ҚҚМБ, Нокис, 1949-жыл, 60—61 — бетлер.

² ҚҚКНИ-ның фонды, 1956-жылғы тарихи — этнографиялық экспедиция материаллары, А. Торевтинг қолжазбасы, 14 — бет.

³ 1957-жылғы комплексли илими экспедиция материаллары ҚҚКНИ-ның фонды, А. Каримовтинг қолжазбасы, 53-бет.

Қара өзек районының орайында турушы Есенғазиев Отелберген деген ғарры-да (миллети қазақ): «Кунхожа Туркстанда қазақ арасында болған адам» деп мағлұмат береді. Тағы-да ол Кунхожаның» ақла шаир болғанлығын, қара созди қалай айтса, қосықты-да сондай айтқанлығын» айта келип, «ол қарақалпақтың шаиры, брақ қазақ ишинде браз жасаған, қазақша-да браз қосық жазған... Ол қазақ ишинде жасағанында Қзыл орда-да жайлаған... Оның Кудери ақынменен айтысы бар еди» деп корсетеди. Усы О. Есенғазиевтинг берген мағлұматы бойынша... қазақларға салық коп тускен, сонда ханнан сорап халқты салықтан қутқарамаи деп Кунхожа ханғз барған.» Сондағы оның ханға айтқаны мнау болған (қосық тексти кута коп болған ,брақ информатор умытып кеткен):

«Аллыр тақсыр ханымыз,
Алдынга желди қарашыңг,
Арылды қабыл алыңыз,
Бэниг елде Нурбай бар,
Нурбайдың жүрген жеринде,
Жлау менен ойбай бар,
Тологен деген жорға бар,
Шонгмурын деген молла бар,
Атына жем салуға,
Аттыннан қылған дорба бар,
Кели туби деп алады,
Кеусеним деп алады.»¹

Ал, Қара өзек районының орайында турушы Қазақбаев Лелес деген информатор (миллети қазақ, жасы 60 та): «Кунхожа адай, табыи уруларының арасында «Донғыз тау» деген жерде, қазирги Ақтобе областында мектеп молласы болған» деп корсетеди.²

«Кунхожаның жети қзы болған. Хожамет Яссеунге, Ғаким атаға, Тоқпақ атаға барған, қартайғанда улды болған»³ деген мағлұмат береді. Мойнақтың Атау кошесинде турушы Садық улы Турдымурат (жасы 69 да, уруы қият балғалы).

¹ 1957-жылғы комплексли илими экспедиция материаллары, ҚҚКНИ-ның фонды, А. Пахрадиновтинг қолжазбасы, 46 — 46 — бетлер.

² 1957-жылғы комплексли илими экспедиция материаллары, ҚҚКНИ-ның фонды, А. Каримовтинг қолжазбасы, 53-бет.

³ 1954-жылғы экспедиция материаллары, ҚҚКНИ-ның фонды, Г. Есемуратовтинг қолжазбасы, 52 — бет.

Бұл мағлұматтарда аталуығын Хожахмет Яссеундинг қабіри-де белгилі болғандай-ақ Туркстанда.

Мне ұсылай қандай етіп тусиндирілсе-де Кунхожаның Туркстанда болу, ұлума қазіргі Қазақстан территориясының браз жерлерінде болу фактын Кунхожа туралы мағлұмат берушінің барлығы-да тастықлайды.

Жоқарыда аты бірнеше мәртебе аталған Емберген Доспаиов-та бизбенен сойлескенде Кунхожаның Қзыл ордада болу фактын тастықлай отырып, блай дейди:

«Кунхожа бабамыз қазақ кете Шернияз деген ақынменен кута тату дос болған. Уақты-уақты Шернияз жаққа, Қзыл ордаға, барып келип турады екен. Сол барып келип жургенінде айтысыпты дейтуғын екеуінің айтысы-да бар еди. Бул айтысты бизлер бала кунлеримизде қазақ Жумабай жрау деген бзинг аулга келип «Кете Шернияз бенен Кунхожаның айтысы» деп жырлап журуши еди».

Биз Емберген аға айтқан Жумабай жрау дегенди нзертлешип қарағанымызда, ол жраудың Моһнақта, Ургеде, қақиқаттан-да болғандығын, оның қақиқаттан-да Шернияздың қосықларын айтқандығын анықладық. Шерниязбенен ушырасуының толық атималы бар. Бундай дейтуғынымыздың себеби, бриншіден, жоқарыдағы экспедиция материалларынан анықланғандығындай-ақ Кунхожа Ақтобеде болған, Шернияздың ози-де усы Ақтобенің адамы хамь оның атақлы Исатай-Мақамбет котерилісіне қатнасы-да усы Ақтобеменен байланысы. Мсалы, Шернияз қазіргі Ақтобе областының Ойыл волостында туылған хамь оның балалық, жаслық жыллары-да усы жерде откен, ер жете келе Исатай, Мақамбетлерге барып қосылған¹ (ескерте кететуғын бір нарсе, бул жерде озь уақтында қарақалпақ классик шайыры Ажнияз Қосыбай ұлы-да болған еди, — қараңыз: Ажнияз Қосыбай ұлы, «Танглаулы қосықларының топламы», Нокис, 1949-жыл, «Шықты жан» қосығы). Шернияз XIX асирдинг 30-жылларындағы қазақтың Кши жузь шаруаларының Исатай Тайман ұлы басшылығындағы котерилісінің актив қатнасушыларынан бреуи болған уақтында-да усы Ақтобе областының Ойыл, Қбыл атрапындағы қазақ-

ларды котериліске шақырушы шаир...»¹ болған. Екиншіден, Қзыл орда-да (бурын Ақмешит деп аталған) Туркстан сияқлы Сыр дарья бойының қалаларынан болып, Туркстанға жақын хамь сол уақытларда қазақтың Кши жузи жайлаған территорияға кирген. Тарихи адебиет-лардан белгилі болғанындай-ақ Исатай-Мақамбет баслаған котерилісшілер жеңиліске ушырағаннан кени Иш-ки орданы таслап шып, Кши жузь территориясына отип, браз уақытлар дауамында усы жерде болады.² Ескерту. Бул Иш-ки орда ямаса Бокей ордасы деп аталған ханлық 1801-жыллары Кши жуздинг ханы Айшуақпенен келисе алмаған Бокей хан дегенің бирқанша аул, уруларды ер-тип, Орал дарьясының арғы жағына кошуіменен дузилген. Исатай-Мақамбет котерилісі-де усы орданың территориясында болады. Усы Иш-ки орданың территориясында жеңиліске ушырағаннан кени котерилісшілер Кши жуздинг қадимги озь территориясының жерлеріне отеди. Мне усы Кши жузь территориясына ауысқан котерилісшілердинг ишинде котерилістің актив қатнасушыларынан хамь котериліске халқты шақырушылардан бреуи болған Шернияздың-да болуы мүмкин. Котерилістің жеңилісіне ушырау уақты XIX асирдинг 40-жыллары. Мне усы жолменен-де Кунхожа хамь Шернияздың ушырасуы мүмкин. Тағы бир нарсе, сол уақтарда, қазіргі Қзыл орда (бурынғы Ақмешит) атрапында қарақалпақтар-да жасаған болуға тиісли. Мсалы, А. В. Кауларстың жазуына Ақмешит қорғанының ози қоқанлылар... Ақмешит атрапынан жанға дарья бойларына Хиуа тарапкерге... кошкен қарақалпақ хамь қазақтарды Сырға қайтуға мажбурлеу мақсетінде 1871-жлы салынған.³ Ози туып-оскен жерде қатты қысқыға хамь худалауға ушыраған Кунхожаның сол қарақалпақтарға баспана ізлеп барған болуы-да, сойтип, оларменен қонғы отырған қазақ арасында-да болып, ози сияқлы солар арасында озиндей баспана ізлеп журген Шерниязбенен ушырасуы-да толық мүмкин нарсе.

Сондай-ақ Шернияздың озинің-де. Хиуа ханлығы-

¹ Х. Суйиншалев, Б. Сахариев, Э. Дербисалин, «XIX асир қазақ адебиеті», Алма-Ата, 1957-жыл, 13 — бет.

² «История Казахской ССР», из-ство, АНКаССР, 1957 г. Алма-Ата, том 1, стр. 333—334.

³ А. В. Кауларс, «Низовья Амударьи»... стр. 224.

¹ «История Казахской ССР», из-ство АН КазССР, Алма-Ата, 1957 г. том 1, стр. 371 — 372.

ның территориясында болғанлығы хақында мағлұматлар бар. Бул мағлұматлар бойынша «...котерилистен кеңи Шернияз Махамбетпенен бирге 1838 — 1839-жыллары Хиуа елдеринде журген хусайды»¹.

Бул жоқарыда созь етилгенлердинг барлығы жиналып Кунхожанынг қазақ арасында, Туркстан, Қзыл орда (Ақмешит), Ақтобе тараптарда болғанлығы хақындағы экспедиция мағлұматларын толық тастықлайды. Халқ арасында созь етилетуғын Кунхожанынг Шернияз, Кудери ақыменен, Удбикемнен ушырасуы хамь айтысларыда Кунхожанынг усы қазақ жерлерине еткен сапарлары дауринде болуға тишли.

Кунхожа менен Шернияздынг айрым қосықтарында ушырасатуғын базыбир оғада жақын уқсаслық-та еки шаирдынг ушырасқанлығы творчестволық байланыс жасағанлығы хақындағы мағлұматларды толықтыра туседи. Мсалы, Қазақ ССР Илимлер Академиясы Орайлық библиотекасынынг фондында Шернияз хақында оинадай ангтимелер бар: «...Шернияз ханыннг аулына хаялы олин немеурин (жардем) сорап барғанда, хан оған аузында тси жоқ ғарры туйе береди. Сонда туйенниг алдына келип Шернияз айтады:

Е, асалаумаалайкум тубемисенг,

Мен журсем жетегиме журермисенг,
Тубедей коп жасаган кормисенг,
Қаратай, Шумая ханды блемисенг?
Туйе болып тағы ози жуан береди:
...Сен журсенг жетегинге журемен-ау,
Жете алмай орта жолда олемен-ау
Қаратай Шумая ханды айтсаң-ба?
Нуралы ханды да блемен-ау»²

Бул қосықты Кунхожанынг белгилн «Туйе екенсенг» қосығыменен салыстырып қарау, еки қосықтынг шғу объекти менен себебининг, асресе суретлеу приемланыннг кута жақынлығын корсетип турады.

Емберген аға Кунхожанынг туримен ишинде болған

¹ Профессор К. Ж. Жумалиев. «Қазақ эпослары менен адебиет тарихыннг маселелери», Алма-Ата 1958-жыл, 375-бет; «Известия АН ҚазССР» серия филология и искусствоведения», выпуск 1 (П), 3 — бет.

² Қолжазба 822 (р), 6—7-беттер.

лығын-да айтады. Бул-да толық мүмкин жағдай. Ойткени, тарихи изертлеулер хан тарапынен озь елинде қудаланған Хиуа ханлығы сорамындағы бир халқ адамларынынг екнши халқ арасына барып баслана тапқанлығы хақындағы коп ғана фактлерди бледи. Бул хадисе—қазақ, қарақалпақ, озбек, туркмен халқларынынг арасындағы тарихи дослықтынг коптен дауам етип киятырған дәстүри болған. Мие усы дәстүрь бойынша Кунхожанын-да баспаналап туркменлер арасында болған болуы толық мүмкин нарсе. Кунхожа шғармаларында Мақтымқулы традицияларынынг айрықша кушлiligи, онынг Мақтымқулыни кута жақсы блетуғын хамь өнг коп тилге алатуғын қарақалпақ шаирларынан бреун болуы, бзинг бул шамалауымызда тағы-да реалластыра туседи. Тап усы жерде, орын келип отырғанда миа бир жағдайды-да белгилеп оту зарурь: Қазирги уақта ОзССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалынынг фондында Қарақалпақ халқ шаиры Аббаз Дабылов жазып тапсырған Мақтымқулынынг қосықлары бар. Баспаға туспей-ақ аллекашанлары коп тарапкеме қарақалпақшаласып кеткен бул қосықлар Тахтакопир тарапте туылып — оскен Аббаз Дабылов тарапынен Қарақалпақстаннынг арқа районларынан, яғни озь уақтында Кунхожа жайлаған жерлерден жазып алынған. Бул жағдай, бриншиден, бизди еле Кунхожа уақытларынан (мүмкин, кобирек Кунхожанынг хызметменен) таралып киятырған қосықлар емес-пе екен деген шамалауға, екнши жағынан, Кунхожанынг Мақтымқулы шғармаларын туркменлер арасында коп болып, теренг уйренген болуы мүмкин деген пикирге алып келеди. Бул пикирлердинг екеун-де жиналып келип, Кунхожа туркменлер арасында болды деген мағлұматты тастықлайды.

Емберген Доспанов Кунхожанынг ел аралап кетуининг бир себебин онынг баласынынг олимине байланыстырады: «...баласы олгеннен кеңи оны куйик котерип ел аралап кеткен», — дейди ол. Бул-да толық хақиқатқа сайкес келетуғын мағлұмат. Сонғы жыллардағы илими экспедиция уақтында жиналған бирқанша мағлұматларда қатарына усы факт созь етиледи. Мсалы: Смет Абдирасулнев (Кунхожанынг туысқан инисининг шаулықлары) минадай мағлұмат береди:

«Кунхожанынг Мамыт деген жалғыз баласы болған. Ол Кунхожадан бурын олген. Сонда Кунхожа олген баласынынг басына барып қосық-та айтқан.

«...Ақ Мамыттым ҳамь бер десе қайтып бер,
Мен нешик берсем ҳамь сен-де сойтып бер,
Ақ Мамыттың малы-мулкыя ертып бер,
Ауелқа тусымде еки дурь бердинг,
Еки дурдинг брин алдың, брин бер...»

деп қосық-та жазған.

Баласының олими хәққында Кунхожаның озиниңг белгили «Балам олгенде» деп аталатуғын қосығы-да бар.

«Мениң балам
Одди еки жасында,
Бере алмадым озим шдам
Коп жладым басында»¹
« Одди балам
Маған елди келмейди,
Жласам-да кудай маған бермейди»²

деп жазады шаир бул қосығында. Кунхожаның 1949-жылғы таңлаулы қосықлар топламын баспаға таярлаған жолдаслар бул куллеттинг кениги қатарын «хешким маған бермейди» деп озлеришше озгертин жберген. Шаирдың озь баласының олимине ариап жазған басқа-да қосық-лары гездеседи. Улума баласының олими Кунхожаның омиринде ошпес аур из қалдырған хаттеки оның қосық-ларындағы коплеген қайғылы моментлерге кушли тасир тигизген бир жағдай болған. Шаир бул туралы «бул қайғы тарқар-ма екен бул омирим ишинде?», «баламның олими кузанышымды сәплады,... айрылмайтуғын қайғы етти...», «балам олгели,... олилердинг бримен деп жазады.

Шаирдың белгили «Елменен» қосығындағы:

«Перзентна муҳминге тид тигизбенглер,
Перзентсиздинг куни кешер зарменек...»

деген қатарлар-да созсиз, оның баласы олип, перзентсизлик қайғысын шежкен аур сезимлерин баян етеди.

Шаирдың «Козим» деген қосығы бойынша ҳамь басқа-да қосықтарында ушырасатуғын айрым қатарлар бойынша Кунхожаның қартайғанда козден қалғанлығы анласылады.

«Козим олай кормесликтен айықса,
Корер едим шар тарепти, жаҳанды,
Барлық дөпем кеселенин жазылса,
Айлапар ем қоймай шолни дуньяны»

деп жазады ол «Козим» деген қосығында.

¹ Кунхожаның 1949-жылғы топламы, 40—41-бетлер.
² ҚҚКНИ-ның фонды, қолжазба С — 23, 1060, 2-бет.

Кунхожаның жақын аулатларының, соның ишинде де айрықша Смет Абдирасулиевтинг айтуынша бундай қатарлар, шаирдың физикалық жағдайын емес, ал тикарынан оның рухи жағдайын баян етеуғын болса керек.

«Бәниң акемиздинг айтуына қарағанда,— дейди Смет гарры,—Кунхожа соқыр болып жер сипалап қалмаған. Брақ жалғыз баласының олимине кени коп қайғыру натижесинде, жоқшылық натижесинде кози хатты англамайтуғын болған»¹

Қудалану, уй машқаласының аур қайғысы, рухи қиналулар ҳамь жоқшылық шаирды қарытареплеме қартайтты, барлық омири аур азап, қайғы ишинде отти, шаирдың озь созименен айтқан да»... қайғысыз куни отпеди...», «жасы жетпей питти иси, нарсе қалмай тусти тси, жоқшылықтан кетти еси...», солай етип омирининг ахырына шекем тенгсизлик, аур турмыс жапасын шегип, 81 жасында қайтыс болады. Брақ, атақлы шаир, халқтың жрын жырлап, муңғын муңлаған жоқары адамгершиликли азамат спатында оның естелиги халқ ядында мангиге сақланып қалды. Қарақалпақ халқы, жазу — саудынг, басласоздинг, жазылып қалған документлерининг болмауына қарамастан уллы шаирдың атын-да, оның бастан кеширген омири халқындағы мағлуматларды-да, оның ажайып доретпелерин-де аташың ядынан баланың ядына, баланың ядынан ақлық—шаулықлардың ядына коширип жазып, адули ғазине спатында бзинг дауримизге сақлап алып келди.

Кунхожа туралы халқ арасына басқа-да характердеги коплеген анггимелер-де бар. Бул анггимелерде Кунхожаның хурметли, халқ жасы улкен деп-те, ақыллы, адамгершиликли деп-те сипалаған адам боғанлығы белгилеп корсетилип отырады. Бундай анггимелерде оның тапқырлығын, сол заматы қосық шғарып айта беретуғын кушли шаирлығын, халқ арасындағы, соның ишинде белгили шаирлар арасындағы шаирлық дангқын корсетуге-де улкен кеул болинеди.

Бул нарсе Кунхожаның улкен халқ шаиры спатында Мир Алишер Науайы, Мақтымқулы, Кемине ҳамь басқалар сияқлы халқ шғармаларының суийкли героина айналып кеткенлигин корсетеди.

¹ «Материалы историко-этнографического экспедиционного отряда, 1956 г. (рук. Шалехенов У. Х.), стр. 258.

Ондай антимелердин гейпаралары төмендегиче:

«Бир қазы гирендесіменен¹ қиятырса алдынан Қунхожа шағады. Қиятырған қазының изинде жекен арқан таққан, устин жабулаған бір көпек ити-де бар екен. Ол қазы алдынан шыққан Қунхожаға:

— Мұсылманлық неше испенен дурыс болады? — деп сорау береді.

— Мұсылманлық ушь испенен дурыс болады. — дейди Қунхожа. Сонда қазы «мұсылманлық бес испенен дурыс болады» деп Қунхожаны жазаламақшы болғанда Қунхожа:

— Тақсыр, бес истинг тортиншиси-маддан, бастан закат беру дегени маған тиисли емес, озим камбағалман, ал бесинши хабаға бару, бул-да маған тиисли емес, мен хабаға бару тье, уйге зордан барып журмен — дейди. Сонылықтан усы екеуинен басқасын орынлаған адам мұсырмай болады, дейди. Усы себепли қазы тәрпинен Қунхожаға тоғыз дурре соғуға бұйырылады. Қазының қасындағы гирендесі бунның надурыс екенши бледи хамь қазыдан соранады. Қазы Қунхожаға қане бизлерге бир нарсе спатлап жазып бересенг — дейди. Қунхожа қайсынгды спатлайын деп сораиды. Қазы қасымдағы көпекти спатлап бер дейди. Сонда Қунхожаның айтқаны:

Қазым хақ сақласым көз беен тидев,
Тахажиш шул иттинг алты аяғы бар,
Неше кулағы бар шанг дойнағы бар,
Мисли адам эби козде жасы бар,
Кунде—кунде қияту—набат иши бар,
Коктен ушқан қусқа дарталашы бар,
Мисли ануар герданында оқм бар,
Хаслым сорасанг Иран, Туранның сағы,
Рузимда, Қайсарда жоқ бунның деш тенти,
Сенде қоймас журттынг ишаку—беги,
Салег данданы бар, қуп доллары бар,
Қазым бул итингда итдек көрменгиз,
Бақасына жузая бер, еду берменгиз,
Қунхожа айтар қашар-ғалыл журменгиз,
Буннан артық қайсы иттинг шақы бар.²

Бул антимеден шаирдың камбағаллық жағдайы-да, оған устем топарлардың, устем топарларға оның көзқа-

¹ Гиренде — бул материалды жазып алушының ескертю бойынша «жазаны орындаушы».

² 1955 жылғы әдеби-тарихи экспедиция материаллары, А. Каримовтың қолжазбасы.

расы-да, шаирға тань болған теренг ақыл, тапқырлық пенен отиор юморлық табиат-та коринил тур. Шаирдың кушли шаиршылық таланты, қосықты турған жеринде-ақ шғарып сала берушилик уқыбы басқа бирқанша антимелерде-де айтылады... Қунхожа туралы гурринглерде — дейди Қарақалпақстан халқ жрауы Қиис Қайратдинов, — Қунхожа ақдан булақ болған деп-те айтады».

Гейпара антимелерде Қунхожаның жас жгит уақтынан-ақ коринген тапқырлығын, қатар — құрбыларының арасында абройлы болғанлығын, хазимжешлигин хамь шаирдың басқа-да шаирлық және адамгершилик белгилерин характерлейтуғын эпизодлар созы етиледі.¹

Қонрат районының орайында турушы Есберген Ырзабеков деген кси (жасы 80 де, уруы ашамайлы-сақу) бир урудың шғысы хаққында тусиндирил отырып, озининг пикирин кескин тастықлау ушын — бул туралы Қунхожа айтқан деп миандой қосық текстин келтиреді:

«Сақу блен қабасап,
Гулли ашамайлыға ағасанг,
Бул созимнинг манисине,
Бреунг ат мингизин,
Бреунг том жабасанг...
Бабанг сенинг Жадикти,
Туби онынг қадикти.»

Бул жағдай-да халқтың Қунхожаның созин улкен авторитет етип қарағанлығынан дерек береді.

Қунхожаның омир баяны хаққындағы гурринглердин кейинде, тағы бир маселеге тоқтап отуди макул деп есаплаймыз. Бул маселе Қунхожаның XIX асирдеги қарақалпақ халқының Хиуа ханларына қарсы гуреслерине тикелей қатнасушы спатында қатнасуы хаққындағы маселе.

Адебиятшы Н. Дауқарев революцияға шекемги қарақалпақ поэзиясы туралы жазған бир мақаласында басқа-да революцияға шекемги қарақалпақ шаирлары сияқлы Қунхожаны-да қарақалпақтардың халқ азатлық гуреслерине оғада белсенип қатнасқан² деп жазған еди. Шында онынг» қарақалпақ халқының Хиуа ханларының зульмлық езушилигине қарсы XVIII асирдинг ахыры, XIX асирдинг басындағы аяусыз гуреслерининг идеологла-

¹ «Материалы историко-этнографического экспедиционного отряда Каракалпакского института экономики и культуры АНУзССР», Подеван запись № 19.

² «Дружба народов», альманах, книга 3, Москва, 1939, стр. 316.

рынан» (С. П. Толстов) брейи ғана емес, ал соныңменен бирге, сол халқ котерилислерининг тикелей актив қатнасушыларынан-да брейи болғанлығын, тастықлайтуғын бирқанша мағлұматлар бар.

Усындай мағлұматлар бойынша Қунхожа Айдосбидинг атыменен байланыссыз қарақалпақлардың 1827—1828-жылғы котерилисине тикелей қатнасқан болса, керек. Мсалы, Бектурды Серенеев деген Қунхожанын уруын шыққан бир ғаррынын (87 жаста, Кенгес тухым мал совхозында турады) айтуынша «Қунхожа, Айдос озининг Бегис, Мыржық деген еки инисин олтиргенде, солардың хаялларына жлау уйреткен»¹

Ал, тағы бир халқ ангтимелери бойынша Хиуа ханынн нокерлери Айдостынг изинен жетип, оны алдаулықпенен қолға тусирип олтирген уақта, қолға тускенлердинг брейи айтқан екен дейтуғын:

«Хожам саған не болды,
Шағалалы колдей шалқымай,
Корғасындай балқымай.»²

деп басланатуғын бир қосық бар. Усы хожа, бзингше, Қунхожа болуы итимал. Ойткенш, Бегис ҳамь Мыржықтынг олимнине ашынып олардың хаялларына жлау уйретип қосық шғарған шаирдың хан тәрешинен алданған Айдосқа қосылып котерилиске араласуы толық мүмкин нарсе ҳамь бул котерилис болған жыллар Қунхожаныннг нағыз ғайратына минген жас житт уақытлары.

Тарихи материаллар бойынша 1828—1829-жылғы котерилистинг Қунхожа жасаған жерлерде болғаны-да, котерилисчилер составынынг улкен болегин қолдаулы уруы тутқайлығы-да белгилл. Сондай екен, ханды ҳамь ханлық сиясатты барлық жүрегименен жек корегутын, озининг бул сезинин озь шғармаларында тартыпбастан жырлаған, басқа қатардағы адамларға қарағанда-да козқарасы адеур жоқары белгилл шаир бола тура, Қунхожаныннг котерилис болған жерде жасай турып, котерилис жасаған елдинг, урудынг ишинде бола турып, халқ котери-

¹ 1956-жылғы тарихи—этнографиялық экспедиция материаллары, ҚККНИ-нынг фонды, полевая запись, № 19, 23—бет.

² Бул-да сонда, А. Торесовтинг қолжазбасы, 14—бет, (информатор Б. Қамилзов, уруы Анна, Чимбай районы).

лисинен шетте қалуы путкиллей мүмкин емес нарсе. Ози шақырған идеяға барлық халқ котерилип атырғанда, оннан шетте қалғанда, Қунхожа уллы шаир-да бола алмас еди, суйикли шаир спатында халқ ядында сақланбаста еди.

Қунхожаныннг Айдос заманында болғанлығын кошпилик информаторлар айтады, онынг устине Қунхожаныннг озининг атын қысқартып тек «Хожа» ямаса «Хожа шаир» дей атап салушылығы онынг браз қосықларында геалесип отырады.

Мсалы:

«Кел—кел Хожа озинге кел,
Намартписенг, бидартписенг...»
(Аты белгисиз қосық)¹

«Хожа шаир қожбизглайды,
Браз адан англамайды...
Шаир Хожа баслар созин,
Тарип еттирип озин...»
(«Ким блер»)²

«...Шаир Хожа ҳарип-таалма бел байла...»³
«...Сорлы Хожа, сор тубинен ким единг...»
«...Шаир Хожа ойдан ҳақтынг исине...»
(«Ким единг»)⁴

«...Шаир Хожа ҳаққа мнажат етер...»
(Елменен)⁵

Тағы бир қзық деталь, Қунхожаныннг 1954-жылғы адеби экспедиция уақтында жазып алынған мнандай қосығы бар:

«Айдосби кешти аламнен
Аллақулы хана келдим,
Айрылдым шпри паренген,
Кубе-кубе жана келдим».⁶

Аллақулынынг 1825 — 1842-жылларда хандық еткен Хиуа ханы екенлигин жоқарыда айттық. Мне усы жағы-

¹ ҚККНИ-нынг фонды, қолжазба, А—36, «—бет.

² Қунхожа, Танглаулы қосықтар топلامы, 1949—жыл, 55—56-бетлер.

³ Қунхожа, Танглаулы қосықтары, 1949—жыл 61-бет.

⁴ ҚККНИ-нынг фонды, қолжазба, С—23, № 1096, 76, 78—бетлер.

⁵ Бул-да сонда, 422-бет.

⁶ 1954-жылғы адеби экспедиция материаллары, Г. Есемуратовтинг қолжазбасы, 22—бет. (информатор Садық улы Турдымурат, 69—жаста, уруы қит балғалы, Мойшақ).

нан қарағанда-да қосық тарихи жақтан дальме — даль келеди ҳамь Айдостынг бир жгити спатында қолға тусип «Хожам саған не болды...» деп жүрген ҳақиқаттан-да Кунхожа болуы керек деген шкирге алып келеди. Буның устине Кунхожанынг «Қайтып кел», «Ярым хош енди» дейтуғын қосықларында шаир озининг олим қаупи донип турған бир тутқынлыққа душакер болғанлығын айтады:

«Мойшма тусип тур аулым қурығы,
Шбын жанға буның еткен хорлығы,
Жазықсыз душпанынг еткен зорлығы,
Кетсем тез келермен ярым хош енди,
Залымлардың тустим кеше қолына,
Айдады залымлар сабап жолына,
Адамзат шға алмай онглы-солына,
Кетер болдық сүйген ярым хош енди,
Басларыма тусти менинг бул думан,
Аман қуғыларым болып тур гуман,
Нағайбил озиме қаларым аман,
Қайтып келгенімше ярым хош енди.
...Арманменен отер болдым дуньадан...
...Душпан бундай қылды енди не ҳамал,
Олегойсам умктығыл ойыға ал,

(«Ярым хош енди»)¹

Бул мағлұматлардың барлығын жамлеп шкир жүргизгенде, Кунхожанынг Айдосбидинг атыменен байланыслы халқ котерилисине қатнасу факти тарихи ҳақиқатлыққа толық сайкес келеди.

Биз бул жерде шаирдың озь шғармаларына, ҳартурли жыллардағы илими экспедициялардың материалларына Кунхожанынг жақын аулатларыменен озимиз жеке сойлескенде алынған мағлұматларға, Кунхожаға заманлас шаирлардың шғармаларында ушырасатуғын гейлара фактларға тикарланып, солардың барлығын системаластыра отырып, шаирдың биографиясын бар материаллар дарежесинде мүмкин болғанынша толығырақ баянлауға ҳарекет еттик. Шаирдың шғармаларын изертлеу сияқлы омирин изертлеу бойынша-да жұмыс еле дауам еттиреле беруге тиисли.

¹ Кунхожа, Таяглаулы қосықлар топланы, 1949—жыл, 38—39—бет.

5. Кунхожа жасаған даурдинг тарихи-адеби характеристикасы

Кунхожа жасаған ҳамь озь творчествосын дореткен XIX асирдеги қарақалпақ турмысы тарихи адебиетларда, асресе сонггы жылларда кенг турде ашып берилмекте. Соныңменен бирге XIX асирдинг тарихи характеристикасы ҳаққында коп ғава мағлұматлар Н. Дауқарасвтынг «Революцияға шекемги қарақалпақ адебиет тарихының очеркleri» (Ташкент, 1959-жыл), И. Сағитовтынг «Бердақтынг омири ҳамь творчествосы» сияқлы арнаулы адеби изертлеулеринде-де келтириледи.

Бул изертлеулерде даурдинг адеби характеристикасына-да улкен кеул болынген. Булай болуы толық законды ҳамь зарурли нарсе. Уллы критик В. Белинский айтқандай-ақ «...адебиет халқ тарихының аҳмиетли тарауы»¹ болғанлықтан адеби процесслерди оларды тугызған тарихи жағдайларды созь етпей турып тусиндиру қиын. «Шаирға мазмунды оның халқының омири береди»² дейди тағы-да Белинский. Сонлықтан-да ҳарбир шаирдың творчествосының мазмунын тарихи жақтан дурыс тусину, дурыс баҳалаудынг бринши улкен шарти—оны шаир жасаған даурдинг материаллық, сияси-экономикалық жағдайларыменен байланыста изертлеу болып есапланады.

Анау я мнау жазушының творчестволық қалиплесуине ози жасаған даурдинг материаллық, сияси-экономикалық жағдайлары менен бирге ол жазушыменен заманлас дорепатырған жамиятлик идеялар-да, адебиетта, халқтынг кейпи, сана—сезими-де шешуши тасир

¹ В. Г. Белинский, Сочинения в 3-х томах, Москва, 1949 г., Том I, стр. 703.

² Бул-да сонда, том 3, стр. 44.

тигізеді. Бул жағдай анау я мнау жазушының творчествосына ғана емес, ал улума адамзат тарихында белгилі орын тутатуғын барлық жамиятлік идеяларға да тиісін қанда болып есапланады. Қарбир халқтың адабиятының, жалпы рухи мәдениетінің мсалында тастықданатуғын бул тарихи факты марксизм-ленинизм классиклери-де, рус революцион-демократиялық критикасы-да озь уақтында корсеткен еди.

Мсалы, К. Маркс менен Ф. Энгельс озлерининг «Агарту» (просвещение) даурининг тарихи роли-деген мақалаларында XVIII асир француз агартушылары теорияларының дереклери туралы айта келип: «Харықандай жанга теория сияқты ол тамырларыменен материалдық фактларға байланыссы болғаны-менен, бурын бар идеялар запасынан келип шыгуы тиіс еди»¹ деп жазады.

Демек, бул қағиданы биз адабиятқа конжет қолданғанмызда, анау я мнау шаирдың, жазушының озь шғармаларында котерип шыққан анау я мнау идеясы турмыста, халқта бар болған пикирлер, идеялар тикарында соларды жумақластырып котерип шғатуғынын коремиз.

Н. А. Добролюбовтың «...турмыстың сорауларына адабият турмыстан тапқанменен жуап берди...»² деген пикири-де усыны тастықлайды.

Солай етип анау я мнау шаирдың творчествосының мазмуны тарихи жақтан дурыс тусыну, дурыс бақалаудың екінші бир улкен шарти-оның творчествосын ол жасаған даурдинг характерли жамиятлік идеяларыменен, адаби турмысы менен, жалпы рухи турмысыменен тғыз байланыста уйрену болып есапланады.

Бул еки жағдай соныңменен бирге биз уйренуимиз, изертлеуимиз тиісін қарбир шаирдың творчествосының дереклери болып-та есапланады.

Усы көзқарастан биз-де Кунхожа жасаған даурдинг тарихи жанс адаби характеристикасына қысқаша тоқтап отемиз. Бунда, албетте жоқарыдағы тарихи және адаби изертлеулерге тикарланғанменен, оларда айтыл-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, «Об искусстве». Госиздат, «Искусство Москва—Ленинград, 1938, стр. 255.

² Н. А. Добролюбов. Полное собрание сочинений, том I, стр. 208

ғанларды орынысз такарламауға ҳамь оның устине Кунхожаның творчествосына қатнасы бар тикарғы мәселелерди ғана созь етуге қарекет етемиз.

Откен темада айтқанымыздай-ақ Кунхожа Жанга дарья бойларында туылған ҳамь оның тикарғы творчестволық омири қарақалпақ халқының Хиуа ханлығының территориясында жасаған даурименен байланыссы болды.

Қарақалпақ халқы Жанга дарья бойына XVIII—асирдинг орталарында келди. Оған шекемги қарақалпақлардың жасаған жери —Сырдарьяның орта ҳамь томенги жағына жақын территория болған. Бул жерлерде қарақалпақлар қазақларменен аралас отырып, қазақ ханларының ҳамь феодалларынан сияси, экономикалық тарауликте жасаған. Бул қарақалпақлар жасаған территория халқтың аузекли естеликлеринде-де, адабият шғармаларында-да сондай-ақ қазирги бирқатар тарихи адабиятларда-да «Туркстан» деп жургизиледи. Туркстанменен қарақалпақ халқының бирнеше асирлик омири байланыссы. Тарихи мағлұматлар бойынша бул жерде қарақалпақлардың тикарғы массасы XVI асирдинг ақырларынан XVIII асирдинг орталарына шекем жасаған.¹ Жиен жраудың Туркстанды «Ата журты Туркстан» деп атауының-да маныси мне усында.

Узликсиз жаугершилликлердинг, турмыстың басқа-да неше турли аурманлықларының айдауыменен, шаир Бердақ озининг «Болған емес», деген қосығында теренг қайғырып айтқанындай-ақ бир жерде жузь жыл қоныс баспаған² қарақалпақ халқының Туркстандағы омири-де булгишиликке ушырады. Буған себеп болған тарихи қадиселер томендегилерден ибарат еди:

Бриншиси, 1723—жылғы жуңғар басып алушылығы. Жуңғарлардың XVIII асирлердинг басында оларменен қарсы урыста қазақ ханы Таукенинг ерискен жентислери арқалы тоқтатылған қарекети қайтадан котериледи. 1723-жлы жуңғар Хун— тайсчиси («хун тайсчи», — «амир», «хан» дегенлер сияқты титул—И. Б.) Цеван Раданның аскерлери қазақ ханлығына топылыс жасайды... жуңғарларға қарсы туруға куши жетпеген қазақлар булинген

¹ С. Камалов, «Қарақалпақлардың XIX асирдеги Хиуа ханларына қарсы халқ азатлық гуреслери» 9—бет.

² Бердақ, Тағлмамалы шғармалары, 1956—жыл, 28—бет.

ауларынан ушы тәрәпкә қарай: Кши жузь батысқа—Хи-уаға ҳамь арқаға—Жайық ҳамь Эмба жағаларына, Орта жузь—Орта Азияның орайлық областьларына—Самарканд ҳамь Бухараға кетеди, Улкеи жузь—Жунгариядан ғарезли болып қалады»¹ Қазақ халқының ядында оның аузекі халқ творчествосында аталатуғынындай-ақ «ақтабан шубырынды жыллары» деген атпенен оғада аур из қалдырған бул булгиншилик қазақларменен қоғамсы, аралас отырған қарақалпақ халқында улкен булгиншиликке ушыратты. Бул булгиншилик салдарынан қарақалпақтар жайлап отырған Сырдарьяның ямаса Туркстан атрапын жунгарлардың басып алуына байланыссы қарақалпақлар-да мажбурн турде екиге болинип, оның бир белеги қазақларменен Сырдарьяның жоқарғы жақларына жетти ҳамь жунгарлардан ғарезли жағдайға тусти, бир белеги—Сырдарьяның төменги жақларына—Арал тенгизи жағалауларына қарай аусты ҳамь бурынғыша кши жузь ханларына ғарезли жағдайда қалды.

Қарақалпақлардың «жоқарғы қарақалпақлар», төменги қарақалпақлар» болып болинуу-де усы уақияға байланыссы. Қарақалпақ фольклорының енг ири естеликтери болған эпосларды изертлеушилердинг дерлик барлығыда ол эпослардың дорелу тикарында XVI—XVIII асирлердеги жунгар (қалмақ) басып алушылығының, сонинг ишинде усы созь етилип отырған басып алушылықтың-да жатқанлығын айтады.

Қазирше бизге малим адеби естеликтер бойынша кпир жургизетуғын болсақ, қарақалпақ халқының бул уақтағы омирининг, асресе эпосларда, кобирек сауделенгенлигин коремиз.

Екинши —1743—жылғы қазақтың Кши жузининг ханы Абулхайрдың қарақалпақларға жасаған топылысы. Кушли қонғыларының топылысларынан, булгиншиликке ушыратушы жин-жин жаугершиликтерден қутылу ушын Россия сикқлы кудретли мамлекеттинг қарауында болу мақсетин ойлаған» төменги қарақалпақлар» 1743-жлы Россия патшалығының пухаралығына қабыл етуди арыз етип Петроградқа озь уакиллерин жбереди. Бул арыз буннан ози-де маьдар болған Россия патшалығы тәрәпинен қабыл етпеди. Бул фактан»... қарақалпақлар рус пуха-

раншылығын қабыл ету арқалы озининг тасиринен шығп кетеди деп ғана емес, соныңменен бирге қарақалпақларды ози ушын Россияға кушли ауқамласқа айналады...»¹ деп қорққан, қарақалпақлардың Россия пухарашылығына тиккелей отип, қазақ феодалларына толейтуғын салықты рус мамлекетине толеуин жақтырмаған.² Кши жузь ханы Абулхайыр қарақалпақларды шабады. «1723—жылғы жунгарлардың қазақларға жасаған топылысы қазақ халқының тарихында қандай қайғылы куилер болса, қарақалпақ халқының тарихында-да тап сондай қайғылы куилер болған»³ бул топылыстың натижесинде қатты булгиншиликке ушыраған қарақалпақлардың тикарғы белеги Сырдарья бойынан бротала котерилин, сол 1743-жлы Жанга дарья бойларына, Хорезм шегараларына қарай кошеди, тек азғантай белеги ғана жоқарғы қарақалпақларға ауысады-да, оғада азғантай белеги Сырдарья бойында бурынғы орынларында қалады. Ал, 1762-жыллар ға келип Орта жузь ҳамь Кши жузь ханларының тоқтамаған уликсиз топылысларының ақибетинен Сырдарья бойында қалған бул азғана қарақалпақлар-да Жанга дарья бетлерге кошеди. Солай етип 1723—1762-жыллар дауамында болған усы тарихи хадиселер натижесинде қарақалпақ халқы озининг коп асирлик мақаны Туркстаннан ажралады. Қарақалпақ классик шайры Жәнен жрау озининг «Посқан ел» поэмасында «Ата журты Туркстан, Онда-да мақан етпеди» деп мие усы тарихи фактларды корсеткен. Улума «Посқан ел» поэмасы қарақалпақ халқының усы Туркстаннан Жанга дарья бойларына, Хорезм территориясына жақын жерлерге посып кошуиндеги трагедиялық жағдайын, сондай-ақ Жанга дарьядағы даслепки омирин сауделендирген қазирше бизинг қолымызда бар енг улкен адеби естелик болып есапланады.

Созь етип отырған дауирдеги «жоқары қарақалпақлардың» турмысы қаққында қазирше бизге белгили адеби шғарма—Бердақ Қарғабай улының «Амангелди» поэмасы. Бул поэмада қарақалпақларға Қоқан ханларының корсеткен зулымлығы, оған халқ наразылығы суретленеди.

Қарақалпақ халқының Жанга дарья озисинде жа-

¹ П. П. Иванов, «Очерки по истории каракалпаков», «Материалы по истории каракалпаков», 1935 г., стр. 67.

² «Материалы по истории каракалпаков» стр. 215.

³ С. Камалов, «Қарақалпақтардың XIX асирдеги Хиуа хандарына қарсы халқ азатлық гуреслерин», 23—бет.

сау даури «томенги» қарақалпақлардың» тutas составын алғанда XVIII-асирдинг 40 жылларынан XIX асирдинг басларына шекемги 60—70 жылдай уақытты озь ишине алады. Тарихи изертлеулердинг енг сонгы тастиклаулары бойынша Жанга дарьядагы дауирде қарақалпақлардың орайласқан мамлекети болмаса-да, қарақалпақлар бул даурде қазақ ханларының-да, Хиуа ханларының-да, сондай-ақ араллы озбеклердинг қарауында-да болмаған, уру бирлеспелеринен ибарат арыслар басында турған билер арқалы басқарылып, басқа ханлықтардан ғарезсиз жасаған ҳамь араллы озбеклерменен ауқам жасай отырып Хиуа ханларының басып алушылығына қарсы, қазақ султанларының басып алушығына-да қарсы турсип келген.¹

Қарақалпақ халқының Жанга дарья оазисиндеги турмысы-да қатты турмыс аурмаилығы астында отти.

Бул жерде халққа бир жағынан жангадан егислик жерлерди озлестируге, екниши жағынан, қазақ султанларының узликсиз топылысларына қарсы, Хиуа ханларының қарақалпақларды озь қол астына қаратып алу үшін жасаған тмискеленулери менен атланысларына қарсы озь ғарезликлерин қорғауға тура келди. Бул қазақ султанлары ҳамь Хиуа ханлары тарепинен узликсиз жургизилген жан—жақлы топылыслар, сонынтменен бирге қарақалпақларды су жолларын ҳамь егислик жерлерди кобейту мумкиншилгинен айыру блай турсын, қайтама оларды жылдан—жылға қысқартып барды. Бул жағдай қарақалпақ уруларының озь ишинде-де, жер, су дауларын қоздырып отырды. Соның салдарынан айрым қарақалпақ урулары XVIII асирдинг 70-жылларында-ақ Хиуа ханларынан жер сорап, соның территориясына жақын жерлерге-Кок озек бойларына қонысланады. Қарақалпақлар арасындагы урулық алауазылықлардың, жер, су үшін даулардың кушейуинен мапдар болған Хиуа ханлары қарь турли жолларменен халқ бирлигине иритки салып барады. Урулық тартыслар, билердинг озь жеке маплери үшін халққа еткен сатқынлықлары арқалы кушваленген халқты Хиуа ханлары енди бротала озь қол астына қаратып алу үшін шешуши илажлар коруге отеди. Қарақалпақларды бир — брине душпан лагерьерге боледи. Қарақалпақлар жасаған жерлерге аскери атла-

ныслар жасайды. Қарақалпақ халқын бағындыру үшін жасалған бул илажларда Хиуа ханлары мал—дунья, ҳамел—дәреже үшін бурыннан-ақ хан тарепине отип, халқ мапине сатқынлық еткен Есенгелди махрем, Айдос би, Орынбай би, Аймурза би сияқтылардан кенг файдаланады. Олар ханға озлерининг сатқынлық, халқ бирлигине иритки жасаушылық қарекетлерименен-де, тиккелей аскери атланысларға қатнасуменен-де жардем береди.

Хиуанын ханы Мухаммед Рахимнинг коп санлы аскерменен ҳамь хан тарепине откен қарақалпақ билерининг жардеми, қатнасыменен 1810-жлы Жанга дарья қарақалпақларының устине, 1811—жлы Қонграт қарақалпақларының устине жасаған улкен атланыслары натижесинде қарақалпақ халқының Хиуа ханлығының қол астына бағындырылу процесси бротала иске асады. Қарақалпақларды бағындырып алған Хиуанын ханы қеш кешуеллетпей уру басы билерге—қарьқайсысының ханға сатқынлық, халққа сатқынлық бойынша еткен хызметлерине қарай жер су, амел-дәреже, ал минеткеш халққа — аур салғырт ҳамь қуллық минет мусаллатларын инам етеди.

Мине усы уақиядан баслап қарақалпақ халқы тарихының Хиуа ханлары қол астындагы даури басланады.

Қарақалпақлардың Хиуа ханлығының қол астына бағындырылу тарихын изертлеген барлық тарихшылар бул уақияда озь жеке маплери үшін халқ бирлигин бузған уру басы билердинг сатқынлық қарекетлерининг шешуши роль ойнағанлығын белгилеп отеди.

«Айдосби,— деп жазады профессор П. П. Иванов,— бағындырылған халқтың феодал басқарушыларының басып алушылардың устем класыменен қаншама тез ауз жаласып кетуининг айқын мсалы болып козге туседи.»¹ П. П. Ивановтың конкрет Айдосби туралы айтқан бул пикири ол сияқты басқа қарақалпақ билерине-де толық тиисли.

Уру басы билердинг, катқуда, руханилардың жер, дунья-мал, ҳамел—дәреже үшін халқ мапине сатқынлық еткенлигин, олардың халқ бастан кеширген сансыз азап-ақыретлерге себешин болғанлығын XVIII асир дауамында қарақалпақ халқының басына тускен барлық ауыр уақияларға зманлас ҳамь барлығының ишинде болған

¹ С. Камалов, «Завоевание каракалпачков Хивинскими ханами», стр. 18—19.

¹ «Материалы по истории каракалпачков» стр. 75—76.

Жиен жрауд-а озининг «Посқан ел» поэмасында ашық— айқын корсеткен еді.

Байлар, биілер, руханилар қарақалпақ халқы Хиуа қол астына қарағаннан кейін Хауанын халық администрациясы менен абден ауз жаласып, озы халқын езуде, талауда ханлықтың садық хызметкерлерине айналды. «Хиуанын басқарушылары,— деп жазады тарихшы С. Камалов,—Қарақалпақлардың феодад басқарушыларын сатып аду хамь чинлерменен озы тарепине тартып алып хамь мусылман руханиларыменен бирликте сондай аур набыт етуши хамь шафқатсыз эксплуатация системасын дуади, бул халқты путкиллей аш—аптадалыққа тусирип жберди»¹

Бул тарихи мағлуматлар қарақалпақ халқының жамнетлик турмысында класслық социаллық кескиликлер, класслардың жамнетлик маплери арасындағы қарама — қарсылықлардың ертеден-ақ кушли орын алып киятырғанлығын корсетсе, соныңменен бирге устем топарлардың бурывнан-ақ барлық маселеде озин халқ массасына жерженишли етип киятырғанын корсетип турады хамь халқ турмысында кенг және ашық орын алған бул фактларды айқын турде корип, сезип отырған Жиен жраудан баслап XIX асир қарақалпақ шаирларының творчествосын бриктиретуғын қарақалпақ классик поэзиясының бир белгиси болып адебияттағы социаллық, класслық мотивтинг откирлесуине бул тарихи жағдай, сөзсиз, шешуши та- сир тигізген.

Хиуа хааларының езушилиги астында омир сурген XIX асир—қарақалпақ халқының тарихындағы енг қиын даурь болды. Бурыв озы ишиндеги уру басылардың кушли езушилигининг, олар арасындағы талас тартыслардың, басқа-да ҳархилы жаутершиликлердинг зардабын шегип киятырған халқ, XIX асирден баслап озининг мылти гаре- сизлигин путкиллей жойытып, сияси жақтан-да, экономикалық жақтанда, кулласы, озининг барлық турмысыменен артта қалған деспотлық мамлекетлерден бри болған хиуа ханлығының жургизип отырған сиястынан толық гареали болып қалды. Бул жағдай минеткешлер массасының езу- шилерининг санын кобейтип, бурывғы уру басылардың устине залым ханнын озинен, оның маҳрем—моҳирдар-

¹ С. Камалов, «Завоевание каракалпаков хивинскими ханами», стр. 44.

ларынан баслап салғырт жинаушылар, молла-ишанларға шекемги ҳартурли чиндеги езушилер қосылды. Булардың барлығының жонь—жосақсыз, мазмуисыз кеул ашула- рына, уй—иши салтанатларына ашкоз дунья паразлығын қанаатландыруға, узликсиз урыс—қағмысларына жумса- латуғын есап—сансыз қаржылардың барлығы халқтың мойнына тусти, бул ушын халқтан ҳешқандай законменен шекленбеген салғыртлар ондирилди. Хиуа ханлары са- лықларының шексиз улкен ауырлығын айрықша хан- лықтың жангадан бағындырылған пухаралары болған қарақалпақлар тартты.

«Қарақалпақларды жентип алынған халқ спатында қарап халық хукимет налог зулымының барлық аурман- дығын солардың мойнына салды».¹

Қарақалпақларды жентип алынған халқ спатында ау- ыр салыққа гристар етилгенлигин откен асирде диплома- тиялық ислерменен Хиуаға сырттан келген адамларда айқын коре алған. Мсалы, «Қарақалпақлар, — деп жазады 1842—жлы рус миссиясын басқарып Хиуаға кел- ген Давылевский деген ки, — басқа қаумлерге қараған- да-да оларды путкиллей булгишилликке ушырататуғын налогтың ауыр жутин котередн».² Бул налоглардың ту- ри оғада коп болған. Мсалы: халық тарепинен жыл сай- ын жерден алынатугын салғырт, маддан алынатугын за- каттан басқа, усир, птир, «тутин пулы», «шапар пулы», «кесир пулы», деп аталған неше турли налоглар болған. «Тутин пулы» жаққан от ушын, «кесир пулы» откен жыл- дың салығын уақтында төлей алмай қалған жағдайда он- дирилген, усир птирди дин хызметкерлери алған «Шапар пулы» ҳаркимнен бир тенге мугдарында ханның салық жинаушыларына толенген. Ханның басқа салық жинау- шылары-да ханлық газнадан арнаулы минет қақы алмай, усы «шапар пулы» туринде халқтан ондирип алған. Ал салық ондирерде хызмет ететуғын шапарлардан басқа сайыпкер, жаслаул, арқаншы, шбықшы деп аталатуғын не- ше турли амедалрлар болған, бул жумысқа албетте му- рап, билер-де қатнасқан».³

¹ «Материалы по истории каракалпаков», стр. 86.

² П. П. Иванов, «Материалы по истории каракалпаков», 1935 г., стр. 81.

³ Косбергенов Р. «Положение каракалпакского населения в Хи- винском ханстве в конце XIX в. нач. XX в.», рукопись кандидатской диссертация, фонд ҚКНИИ, стр. 58.

Солай етип, көп турли салықтың устине салықлардан тыс көп турли шғынлар қосылып, салық толеушилердинг шғыны айтып болмаслық дәрежеде ауыр болған.

Бул налог ҳамь шғынлардың устине қарақалпақлар Хиуа ханының еки мың атлы ноқерин барлық ат—жарағы, азық—ауқаты, минет қақысыменен тамиңлеп туруға миннетли болған. Бул ҳарь жылы 100 мың—140 мың тиллаға тускен ҳамь басқада салықлардай етип ондирилген.¹

Хиуа ханлары жургнаген урыслардың саны қаншелли көп болған сайын, қарақалпақлардың Хиуа ханының еки мың атлы составындағы ноқерин тамиңлеуге жумсайтуғын харажети-де соншелли артып отырған. Ал, тарихи изертлеулердинг тастықлауы бойынша, озь атрапындағы елдерге аскери атланыслар жасау Хиуа ханларының турмысындағы ҳамь сиясатындағы енг тикарғы нарсе болған. Буны мина бир факттан-ақ айқын қору мүмкин: «Ози ханлық еткен даурдинг барлығын Мухаммед Амин урыста өткерген. Ол сегиз мартабе урыспенен Хорасанға барған ҳамь туркменлерменен урысқан»². Тарихи мағлұматлардан белгилли болғандай-ақ Мухаммед Амин 1845—1855—жылларда он жыл ханлық еткен Хиуаның ханы.

Бул—барлық Хиуа ханларының «искерлигини»—тань жағдай болған.

Салық ондиру, соныңменен бирге, кескин класслық характерге не болды, тикарғы аурыманлықты минеткешлер массасы көтерди. Тарихшылардың Хиуа ханларының архивлерин—изертлеп анализ жасауының корсетуи бойынша ханшықта налог кута турпайы характерге ҳамь айқын класслық характерге не болған. Жердинг сапасы, егининг пту—питпеун есапқа алынбаған, ири жер иелери, дин хызметкерлери, хан амелдарлары менен хан ноқерлери салықтан азат етилген.

Ханының расми тартибининг ози жери көшлерге салықты жеңиллетуге муапық етип дузилген. Мсала: жер иелери ушь тикарғы топарға болинген: 10 танаптан артық жери барларға 3 тилла, 10 танапқа шекем —2 тилла, 5 танапқа шекем—1 тилла.³

¹ «Материалы по истории каракалпачков», стр. 81—82.

² Веселевский, «История Хивы с древнейших времен...», стр. 333.

³ М. Ю. Юлдашов «Некоторые выводы из анализа документов Хивинских ханов», «Известия АН УзССР, серия обществ. наук, I, 1958 г.», 10 стр.

Салық ондируди озь көзлерименен корген ҳамь озлери-де аурыманлығын көтерген қарақалпақ классик шаирларының озь қосықларында берген мағлұматлары бул расми тартибининг-де бирнеше мартабе арттырылғанын корсетип турады. Мсала Бердақтың белгилли «Салық» қосығындағы томендеги қатарларға итибар берингиз:

«Былтырғыдан былл жаман,
Қалай—қалай болды заман,
Ғарип—қасер қалмай аман,
Он тилладан келди салық...»¹

Бердақтың «Салық» қосығы озининг мазмуны байынша XIX асирдинг 50—жылларынан кейини жағдайды созь етеди. Буны биз мина конкрет ҳадисеге салыстырып блемиз: «1855—жылларға шекем Хиуа ханлығында налог натура туринде ондирилген-де, мамлекеттинг экономикасында жузеге келген озгерислерге муапық хан сарайы 1856 жылдан баслап болатуғын харжыларға натура орнына ақшаменен толеуге өтеди...»²

Егерде буган қоса Хиуа ханлығындағы тикарғы ондирис қуралы болған жердинг боллестирилу системасыменен таныссақ, салықлардың кута турпайы ҳамь кескин класслық характери тағыда айқынласа туседи. «Архив документлери,—деп жазады тарихшы М. Ю. Юлдашов жоқарыда аты аталған мақаласында,—Хиуада ири жер иелерининг қолында егислик жерлердинг 10 нан 9 бөлегинен кобирегининг болғанлығын корсетеди. Феодаллар енг жақсы егислик жерлерди, отарларды, су жолларын (водоем) озь қолларына алған, ирригация системалары-да соларға тиесли болған».³

Автор Хиуадағы енг бринши феодал ханының ози болғанлығын, оның туысқанлары менен амелдарларының, дин хызметкерлерининг ири жер иелери болғанлығын, ханының блайша ханлық атына бекитилген жерден-де озь меншигиндеги жердей файдаланғанлығын айта келип, «феодаллар класына қарама—қарсы формальлық жақтан азат, ал ис жузинде ғарзали, пуккиллеи хуқуқсыз, жер

¹ Бердақ, Таңғалулы шағармалары, 1956-жыл, 43-бет.

² М. Ю. Юлдашов, «Некоторые выводы из анализа документов Хивинских ханов», стр. 7.

³ М. Ю. Юлдашов, «Некоторые выводы из анализа документов Хивинских ханов», «Известия» АН УзССР, I, 1958—жыл стр. 6.

нелери менен феодаллық езудинг барлық түрлеріменен байланған диқанлар классы болды... Диқанлар классы барлық егислик жердинг 10 нан 1 бөлегінен азын иеледи хамь салық шғынларының барлық ауырманлығын көтерди»¹ деп көрсетеди. Бул диқанлар-да құрғын, орта жарлы деп ушы топарға болынген хамь усы мулк жери бар диқанлардың 17 проценти ғана құрғын болып, 83 проценти аз жерди болған» хамь пүткиллей жерсиз арендаторлар ғана емес, ал усы мулк, жери бар диқанлардың барлығы-да кута мутажлықта жасаған және бирдейине бротала булгншилликке ушырау қаупинде болған».²

Жер иелеудинг-де, салық ондирудинг-де бул кескин класслық системасы қарақалпақ турмысында тағы-да айқынырақ хамь ауырырақ түрде коринген.

Ханлық орайдан узақта орналасқан итыраңқы қарақалпақ уруларын басқаруды ози үшін жеңгиллестиреу, асиресе қарақалпақлардың халқық бирлигине иритки салып, ҳарбир уруды дарама-дара услау мақсетинде Хиуа ханлары кута сумлықлы сиясат қолланды: жер—суды тутас урулардың атына болди, ҳарь уруды озь ишинен шыққан билерге басқартты салықларды-да урулардың атына салды, класслық—социаллық жикленуди усы урулық общиналық, қабықпенен, буркеуге, класслық кескинникти урулық—патриархальлық тартиплерменен жумсартуға ҳарекет етти. Бул жағдайға устиртин қараған XIX асирдинг гейлара саяхатшылары қарақалпақлар туралы... бул жердегилердинг барлығы байғуслар (жарлылар) хамь бул жерде бай адамлар жоқ» деген жумаққа-да келген.³

Саяхатшылардың бундай жумаққа келуине, сөзсиз, қарақалпақ халқының Хиуа ханлары қол астындағы турмысының қайсы уақытпенен салыстырғанда-да айрықша жарлылық жағдайға тусуи, елдинг массалық камбағалласуы законлы түрде тасир еткен. Халқтың узақ жыллар дауамында неше турли машақатпенен озлестирилген егислик жерлери Туркстанда, Жаңға дарьяда қалды. Қарақалпақларды озь қол астына қаратып ханлықтың ишине коширип алған Хиуа ханлары оларға батбақлық, шол-

лик, тоғайлық сияқлы не жаман жерлерди ғана берди, бундай жерлерди озлестиреу омир бойы қонгыс ханлықлар тәрепинен узликсиз топылысларға ушырап, барлық мал—ҳалинен айрылған, қаламасы Хиуа ханлары тәрепинен таланған хамь Хиуа ханларының қол астына отуден бұрынғы уақытларға қарағанда-да ауыр салықларға жолыққан халқ үшін айтып созы жеткере алмаслық дәрежеде қиын болды. Соилықтан ол уақтағы қарақалпақ турмысын корген ҳарьқандай сырт адамның козине тасланатуғын нарсе халқтың ғалаба жарлылық, машақатлы омирининг картинасы еди. Олар гейде усы картинаның коленг-кесинде қарақалпақ омириндеги класслық айырмашылықларды англамайтуғын еди.

Профессор П. П. Иванов озининг «Қарақалпақлар ҳаққинда жанға мағлуматлар»¹ хамь «Қарақалпақ тарихының очеркleri»² деп аталған минетлеринде откен асирдеги саяхатшылардың қарақалпақларды жалпыламай қамбағал деп атағанлығы жошмиде бирқанша мсаллар келтирип, «...Ғақиқатында қарақалпақлар арасында класслық жиклену бул маселе ҳаққинда жол—жонекей сорап алынған мағлуматлар ғана жинап улгерген саяхатшылардың тусингтinen коре анағурлым кобирек айқын характерде болды» деп көрсетеди³ хамь тарихи дереклер, атап айтқанда, Хиуа ханларының архивлери тикарында XIX асирдеги қарақалпақ турмысында класслық жикленудинг айқын социаллық-экономикалық ҳадисе болғанлығын, егислик жерлер жузеки түрде урулардың атларына жазылып болистирилгенменен, ҳақиқатында бийлердинг, байлардың, руханилардың хамь хан хызметиндети адамлардың файдалануында болғанлығын, ири мал иелеушилердинг-де усы топарлардың адамлары болғанлығын көрсететуғын конкрет фактлар келтиреди. Мсалы: қазанқлы уруының атына 11 мың танап жер бекитилген, ал усы урудың бии Абдулланьинг 6370 танап жери болған.

Усы бир мсалдың ози-ақ жерди уру атына болудинг козабаға бир нарсе екенлигин, ҳақиқатында жердинг ҳақиқат иелеушилери устем топар адамлары болғанлығын айқын көрсетип турады.

1, 2 — М. Ю. Юлдашев «Некоторые выводы...», стр. 6.

3 П. П. Иванов, «Новые данные о каракалпаках» (исторические заметки), «Советское востоковедение» III, Москва — Ленинград, 1945 г., стр. 63.

1 «Советское востоковедение», III, Москва — Ленинград, 1945 г.

2 «Труды института Востоковедения АН СССР», т. VII, 1935 г.

3 «Советское востоковедение», III, 1945 г., стр. 66.

Мне усындай басқа-да коллеген тарихи дереклорди анализ жасай отырып профессор П. П. Иванов Орта Азиядағы басқа халқлардай-ақ қарақалпақларда-да «урулық общинаның оған қарайтуғын жерге хамь мал жайылытуғын отарларға болған власты отирик еди, ҳақиқатында барлық жерлер феодал уру басшыларының қол астында болған» деп көрсетеди.¹

Усылайша расми ханлық документлерде уру атына болынген жер-су, хамь малдың ҳақиқатында «...урудың мүлки емес, ал жеке семьяның мүлки...»² болуына қарамастан салғырттар тутас урулар атына есапланылып, қатал турде шанғараққа болынып төленди. Бул тартыптен хамь ханның озлерине берген праволарынан, ал, халқтың пүткиллей хуқуқсызлығынан пайдаланған жергиликли амелдарлар салықтың барлық ауырманлығын минеткешлер массасының мойнына салып ғана қоймастан, салықларды бирнеше мәртебе арттырып-та ондирди.

Салықлардың бундай айқын класслық характерин қарақалпақ классик шаирларының қосықларындағы бул мәселеге арнап жазылған төмендеги қатарлар айқын көрсетип турады:

«Халқ сораған аталыққа
Испи жүритип хаталыққа,
Қуш берип онбес салыққа,
Халқты постырған шул керек»
(Ажинияз, «Керек»)³

«Ондиреди аш халқтан,
Жетим жлайды сонлықтан.
Бай аман қалды салықтан
Дохмет төлеу болды салық»
(«Бердақ» «Салық»)⁴

Қарақалпақ минеткешлери бул жерсизлик, малсызлық, ауыр салықтар азабының устине ҳарь жылы ханлыққа тиисли жапларды қазу ушып миннетли хамь ҳақысыз хызмет иследи. Халқ ядында «хан бигары» деген атпенен ауыр из қалдырған бул озиншелик салғыртқа қарақалпақ-

¹ «Советское востоковедение», III — 1945 г., стр. 67.

² Р. Косбергенов «Положение Каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX нач. XX веков», рукопись диссертации стр. 125.

³ Ажинияз Қосыбай ұлы, Таңглауды қосықлары топламы. ҚҚМБ, 1949-жыл, 12 — бет.

⁴ Бердақ, Таңглауды шармалары, 1856-жыл, 40-бет.

лар хамь жылы алты мың адам беруге тиисли болған.¹ Хан бигары халқ басына тускен енг ауыр азаптардың бреун спатында әдебиятта-да саулеленип қалған. Қазу ауырманлығы ҳаққында көпшилик қарақалпақ шаирлары, мысалы Бердақ, Аннақул хамь басқалар қосықлар жазған. Бул-да ханлық қазулардың халқ турмысын ауырлатуда басқа қиыншылықларменен бирқатарда қаншелли орын тутқанылығын көрсетип турады. Минеткеш халқ тек ханның жабын емес, ондай расми законластырылған болмаса-да хамь олардан аз емес дәрежеде бийдинг-де, байдың-да, қатқуда руханилердинг-де жабын қазып, тамын салып тегин минет еткен.

Тарихи изертлеулер қарақалпақ турмысында орын алған диқан журу, егин шерик болу, жарымшылық, күнликшилик, майына, сутине қолық алып пайдалану, қогине ғалле қарыз алу, сауын, бредуинг малын бағып, хызметин ислеп сутинен пайдалану, толь жары, асырау (жетим балаларды асырап, олардың минетинен пайдалану), «көмек» деп аталған оңлаған турли эксплуатация формаларын көрсетеди.

Айналып келгенде, булардың барлығы-да байдың брин еки етип, жарлының минетин арзанлатып, оларды белшесинен қарызға батырып отырған.

Усы турмыс машақатларының хазмесин озь мойнына көтеру халқтың турмыс ауқалын адам шдамаслық дәрежеде ауырластырды, аш-аптадалыққа, жалаңашлыққа салды. Турмыстың қиыншылығына шдамаған көп-көп қарақалпақ жарлылары туылған мақаларын таслап жат едлерге талап излеп кетти, күнликши болып жалланды, шопан болып жалланды брақ қайда барып, не талап ислесе-де озлерининг тришилик жағдайларын жақсырта алмады, минеткеш жарлы халқ тенгизде толқын қысқан қайықтай тенгселди.

Жерсиз, малсыз жарлылардың саны барған сайын арта барды, усыған байланыссы озь минетин сатушы жалшылардың саныда арта барды, бул олардың минетлерининг тағы-да арзанлауына алып келип отырды, пүткиллей илажсыз қалған неше мыңлаған қарақалпақ жарлылары озининг хамь оған жабысып отырған семьясының өлмес ауқатын тамнлеу ушын енг сонғы бары-озь кушлерин базарға салды.

¹ Р. Косбергенов «Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве», рукопись, стр. 162.

Изертлеушілер «...XIX асирдинг орталарында Хиуа, Ургенч, Хожелі, Қонград, Чимбай қусаған қалаларда» қуылиқши базары «деген арнаулы базарлар болған»¹ деп корсетти.

Солай етип, қарақалпақ классик поэзиясының уақилдерине, соның ишинде оның енг улкен шәирларынан бреуи болған Қунхожаға В. Белинский айтқандай «озь халқы турмысының берген мазмуны» мие усындай шегинен асқан социаллық теңсизликтинг, жер-сусыз, мал-сыз халқ массасының ашылық-аптадалық, сергизданлық омирининг, адамды адам эксплуатациялаудың, неше турли сумлықлы формаларының, женгип алынған халқ спатында Хиуа ханлары тәрепинен қарақалпақ халқы дус болған милли езудинг азап-ақыретлерининг ауыр картиналары еди.

Хиуа ханлары тәрепинен халқ рухи қуғынылықта-да жасады. Халқты қараңғылықта, наданлықта услау үшін, олардың дыққатын оалерининг социаллық ҳамь ауыр турмыслық жағдайларын тусинуден шетке аудару, оларға озь турмыс ауқалы туралы ойлануға-да пурса бермеу үшін Хиуа ханлары қартурли реакциян урулық — патриархальлық дәстурлерди кушейтуменен бирге, халқ арасына дини инанымларды кенг таратуға айрықша итибар берип отырды. Хиуа ханлары тәрепинен қарақалпақлар арасына руханилардың оғада коп жберилуи, халқтың дини хызметкерлерине, мешит-медреселерге жерди сақилықпенен берип, оларды қарьқандай салықлардан азат етуи сияқлы фактләр халық администрациясының сиясатында халқ устинен болған озининг деспотлық властын кушейту куралы спатында динге қаншелли итибар берилгенлигин айқын корсетеди. Қадентьс жарлық, аш-аптадалық салдарынан ҳақиқат адамша омир сору мүмкиншәлигине не болмаған халқ массасын тағыда неше турли шеклеулерге гриптар ететугын, рухи камбағаллыққа суйрейтугын дин ис жузинде эксплуататорлар қолындағы рухи езу куралы еди. Бул туралы В. И. Ленин дининг минеткешлер массасының мапине-де, келешегине-де зиялы екенлигин характерлей келип блай дейди: «Дин мудама басқалардың исин ислеу, мутажлық ҳамь жалғызлықпенен туышққан минеткешлер массасы усти-

не барлық жерде тускен рухи езудинг турлеринен бреуи болып есапланады»².

В. И. Лениннинг «...Диқанлардың барлық откен омири оған бариңди және чиновниклерди жек коруге уйретти»² — дегениндей-ақ қарақалпақ халқының жоқарыда баян етилген ауыр турмысы олардың журегинде ашы қайғы-муңменен бирге езушилерге, Хиуа ханларының ҳамь озь ишиндеги ҳамелдарлардың жаузлық тәртип-лерине қарсы жалылы газетти ҳамь ошпенли жеккору-шилликті-де тутандырып отырды, халық администрация менен халқтың маллери мауасасыз турде соқлығысып турды. Қарақалпақ халқы Хиуа ханларының ауыр салғыртларына қарсы, милли езуге қарсы халқтың гарезсизлиги үшін бирқанша котерилислер жасады. Қарақалпақ халқының тарихында кенг белгилі 1827-жылғы, 1858 — 1859-жыллардағы котерилислер Хиуа ханларының ауыр салғыртларына ҳамь милли езушиллик зулымына қарсы халқ паразылығының турткиси ҳамь қарекетке келтируи менен келип шыққан еди. Бул котерилислердинг барлығы-да Хиуа ханлары тәрепинен трагедиялық турде бастырылды. Бул исте ханға ҳамь ханның чин ҳамь шекпенине озь халқының мапін сатқан ел ишиндеги уру басы феодаллардың, руханилардың сатқынлық, хиянетшиллик, ыдыратушылық қарекетлери шешуши жардем корсетти. Бул котерилислер женгилске ушырағанменен халқтың класслық сана-сезимининг осуине улкен жардем тигизди. Халқтың барлық эксплуататорларға болған газеби тағы-да арта тусти, патриархаль — урулық ҳамь дини қабықлардың буркеуинде халқты алдап, оған хиянет етип журген озь ишиндеги класслық, социаллық душпанларды халқ тағы-да айқынырақ танынқырады, соныңменен бирге халқ, котерилисининг халық ҳукиметти, барлық езушилерди састырғанын корип, мамлекет турмысында озининг улкен куш екенлигин-де тусине баслады.

Котерилислер қаншелли қаны турде бастырылмасын, халқтың козини коп нарселерге ашты. Бул — котерилислердинг улкен объектив тарихи — прогрессив нәтижеси еди.

М. Горький белгилеген халқ массасының енг улы

¹ В. И. Ленин, Сочинения, том 10, стр. 65.

² Ленин «О культуре и искусстве», из-во «Искусство» 1956 г. стр. 75.

¹ Н. Давкараев, рукопись, том II стр. 36, фонд КККНИИ.

оптимистлик спаты — қарақалпақ халқының да енгі жақсы спатларынан бөреу болды. Қарақалпақ халқы қандай қиын кунге тускенде-де жақсы өмір ҳаққындағы арзу-арманнан, келешекке умитленип қарау идеясынан қол үзген жоқ, умитсизликке халқ жаман белги спатын-да бирдейне жазғырап қарады.

Қонгсы ханлықлардың узликсиз топылысларына, табият кушлерине қарсы гуреслерде, социаллық ҳамь милли езушилликке қарсы гуреслер дауамында халқтың дослығы, минет суйгишлиги, адилликти, мирибанлықты, ҳадаллықты (кенгеийалликти) ҳамь басқа-да жоқары адамгершилик белгилерин ҳурметлеу, зулымлық, сатқынлық, дуньяпаразлық, сутхорлық, ҳарам тамақлық усаған енг пась белгилерди жеркенишпенен жек кору, туған елди теренг сую сияқты спатлары жетилисип ҳамь кенгеийи барды.

Минеткешлер массасының кунделикли турмысында, гуресинде, ҳартурли жамиятлик топарларменен қатнасында бурынғы асирлерге қарағанда-да айқын коринип отырған бул оянған класслық сана-сезим менен моральлық спатлар — қарақалпақ классик поэзиясының барлық уакиллерине таһь болғаны сияқты Кунхожаға-да «озь халқы турмысының берген мазмунының» тағы бир узкен состав болеги болды.

Мне усы «халқ турмысы берген мазмун» — қарақалпақ классик поэзиясының XIX асирдеги ири уакиллерин Кунхожа, Ажинияз, Бердақ, Отеш, Омар сияқты шаирлардың шғармаларының идеялық тикарын дузди, олар халқтың ауыр турмысын және гуреслерин, турмысқа наразылық кейплерин ҳамь бахытлы турмысты аддан куткен оптимистлик арзуларын, патриотлық және гуманистлик сезимлерин корип ҳамь теренг уғынып озь шғармаларын дорету арқалы минеткеш халқтың ҳақиқат жыршылары болып жетисти. Оларды қайғыртып мунгайтқан-да, олардың жүрегин наразылық отыменен жалынлатқан-да, оларды эксплуататорлар менен эксплуатациялық тартиптердинг қас душпаны етип жетистирген-де мне усы жағдайлар болды. Олардың шғармаларындағы халқты гуреске шақыру, гейде халқ котерилислерининг трагедиялық ақыбетлерин корип не ислерин билмей умитсизлену мотивлерин-де жоқарыда созь етилген халқ турмысындағы ҳамь халқ санасындағы тарихи конкрет жағдайларға байланыслы келип шықты.

XIX асир қарақалпақ классик шаирлары қарақалпақ аузекли халқ творчествосының енг жақсы традицияларын дауам еттире отырып, халқтың адам шдамаслық ауыр турмыс азапларын, оның алдағы бахытлы өмір, социаллық ҳамь милли азатлық ҳаққындағы енг жақсы идеяларын жырлаушылар болды. Бул шаирлардың творчестволары минеткеш халқтың сана-сезимининг оянуында, олардың езушилерге қарсы гуресинде узкен роль ойнады. XIX асир қарақалпақ шаирларының оғада узкен хызметин — олар адебияттың социаллық-класслық аҳметин жоқары дарежеге котерип, социаллық теңгсизлик, эксплуататорлардың минет адамларын езуи маселесин откир ҳамь конкрет турде котерди, минеткешлер массасының класслық душпанларын айрықша кушменен ашкаралады. Олардың барлығы-да устем топарлардың ҳешқандай қудалауынан тартынбастан ашықтан-ашық оалерининг минеткеш халқ таретинде туратуғынлықларын, эксплуататорларды ҳамь олардың тартиплерин барлық жүреклерименен жеккоретуғынлықларын айтты оалерине заманлас болған дузимге халқтың протестин ҳамь халқлық оптимизмди баян етти.

XIX асир қарақалпақ шаирларының шғармаларында руханилардың сумлықлы ислерин, олардың иплас миез — қулқларын ашкаралау, оларды минеткешлерди езушилдер топарының уакиллерин, ханлық властьтың адамлары екенлигин ашу айқын көзге туседи. XIX асир шаирларының айрым руханилардың, дини орынлардың ипласлық сыр — спатларын аяусыз ашкаралайтуғын қосықлары, ол қосықлардың авторларының динге, қудайға исенушилдер болуына қарамастан, массада стихиялық характердеги болса-да динге критикалық қозқарасты кушейтти, масса алдында динининг, дин адамларының абройын томенлетти.

Озь уақтында К. Маркстинг корсеткениндей-ақ «ҳар бир даурде устем классың пикирлерин устем пикирлердинг мангызы, яғни жамияттинг устем материаллық кушинен ибарат класс сол уақыттың озинде оның устем рухи кушин-де болады, озь қарауында материаллық ислеп шғару қуралларына не класс усының арқасында рухи ислеп шғару қуралларын-да озь қарауында услайды, сомылқтан-да оған усының арқасын-да сол уақыттың озинде

рухи ислеп шғару қуралы жоқлардың пиірлері улума бағынған болады»¹.

Сол сияқы XIX асир қарақалпақ турмысында-да устем пиір, устем идеология-халық администрация расми турде жургизиліп ҳамь қуатлап отырған реакцион дини идеология ҳамь реакцион феодаллық, урулық — патриархальлық дастурлер менен тартиплер болды. Бул устем идеология, созсиз, сол асирдинг продукты болған XIX асир қарақалпақ адабиятына-да салқыны салды. Соған қарамастан XIX асир қарақалпақ адабияты, ол арқалы байланыған классик шайрлардың омир, адамлар тағдири, адамлар келешегі, дин ҳамь басқалар ҳақындағы козқараслары дини феодаллық устем идеологияға қарама-қарсы прогрессив, демократиялық идеология-да болды. Бул идеология халқтың озь турмысынан ҳамь озь тусиниклеринен келип шыққанлықтан, халқтың озь машперин баян еткенликтен кенг халқ массасын қамтыған халқылық идеология болды. Блайынша айтқанда қарақалпақ адабияты «қарақалпақ халқының санасы («адабият халқтың санасы» деген термин). В. Белинскийдики—И. Б.² «қарақалпақ халқының барлық ақыллық омирининг жамленуи, («адабият... халқтың барлық ақыллық омирин жамлейди» деген термин Н. Г. Чернышевскийдики—И. Б.)³ болды.

XIX асир шайрлары революцияға шекемги Қарақалпақстаның барлық мадени турмысында шешуши роль ойнап, олар қарақалпақ арасында баспа созь-де, ҳеш-қандай мадени макемелерде болмаған даурде олардың барлығының хызметин атқарды, халқ арасында бай фольклор шғармаларын, қонгы халқлар адабиятын, хат мадениятин таратушылар, халқтың мадени осуине бирден-бир тасир тигизушилер болды.

«...Сияси еркинлиги жоқ халқта, — деп жазған еди атақлы рус революцион-демократы А. И. Герцен, — адабият-бирден бир трибуна, усы трибунадан ол халқ озь

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, «Об искусстве», Госиздат «Искусство» Москва — Ленинград, 1938 г. стр. 22.

² В. Г. Белинский, Сочинения в трех томах, 1948 г. том II, стр. 95.

³ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том III, стр. 303.

наразылығының ҳамь озь ҳужданының ҳауазын еситуге мажбурлей алады»¹.

Герценнинг бул анықламасы XIX асир қарақалпақ адабиятының қарақалпақ халқының турмысындағы жамнетлик сияси хызметин ҳамь тарихи аҳметин харақтерлеп корсетуге оғада муапық келеди.

Дореуине, қалиплесуине ҳамь рауажлануына жасы улкен устаз шайр спатында-да, реалист халқ жыршысы спатында-да ози улкен тасир жасаған бул адабият — соның менен бирге Кунхожа творчествосының тикарғы дереклеринен-де болды.

Қарақалпақ халқының аузеки бай творчествосы-да, Кунхожаның тикарғы творчестволық дереклеринен бри болып, оның поэзиясы сол халқылық фольклорда жырланған адули идеяларды және прогрессив традицияларды теренг озлестире ҳамь рауажландыра отырып ости.

Минет адамының ауыр турмыс жағдайын суретлейтуғын халқ қосықтары, адалликти, дури соалликти, ҳақ ниетликти, ҳадааллықты адулейтуғын, мақкарлықты, жаулықты, эгонетликти қаралайтуғын, бай хиялменен, келешекке исеним, оптимизмменен сугарылған ертекерлер, халқ парасатлылығының ҳамь тапқырлығының улгисин болған Жиренше шешен созлери, халқтың аулым сықмар, байларды ҳарам тамақ, топас, қара жүрек молла-ишанларды олтире кулги астына алатуғын антиамерикалақ ангтимелери, ауладлар тажрибесинен халқтың турмыс тажрибесинен туылған ел, адамгершилик ҳақындағы ойларын ықшам және коркем турде баян етеуғын халқ даналығының ажайып кориниси болған пақыл-мақаллар, халқтың демократиялық тлеклери менен патриотлық сезинлерин, сырт ел басқыншыларына болған газепли жек-корушилигин, ел ушин гурескен батырлардың ерлиги менен жақсы адамгершилик спатларын суретлейтуғын халқтың ади ел басқарушылар ҳақындағы идеалларын баянлайтуғын дасытанлар, халқ творчествосының барлық улгилери-барлық қарақалпақ классик шайрларына болғаны сияқы Кунхожаға-да улкен творчестволық азық берди.

Кунхожа жасаған даурдинг адеби турмысының айрылмас бир белеги-қарақалпақ адабиятының қонгысы

¹ А. И. Герцен, Полное собрание сочинений в шестом, том VI, 1919 г. стр. 350.

халқлар адабиятларыменен байланысы, қонғы халқлар адабияты шғармаларының қарақалпақ халқы арасында таралу мәселесі болып еспланады.

Қарақалпақ халқының өткендегі барлық рухани өмірінің үлкен көрінісі болған бұл әдеби фактор, соныңменен бірге, қарақалпақ классик шаирларының, сонның ишінде Қуиқожаның да творчествосында белгилі роль ойнаған творчестволық факторлардан брей-де болды.

1957-жлы Ташкент қаласында болып өткен шғысты изертлеушілердің Пүткілсоюзлық бринши конференциясында сөйлеген сөзінде Н. А. Мухитдинов блай деп көрсеткен еді:

«... Илимди ҳамь искусствоны рауажландыруға дуньяның басқа еллерининг халқлары сияқты Шғыстың барлық халқлары да озь улеслерин қосты, буны ислегенде олар озь-ара байланыс жасап, бир-бреуине жардем берип, бир—бреуинен енг жақсы тажрибени алып иследи»¹ Сондықтан дейди тағы да Н. А. Мухитдинов: «Шғыс халқларының мәдениаты ҳамь мәдени мираслары ҳаққында айтқанда, шғыс халқларының ҳарбирининг мәдениатының озинше бир характерге не екенни, брақ оның басқа халқлардың мәдениатыменен озь-ара байланыста рауажланғанни ҳамь байғанни, жержузи мәдениатының органикалық болеги екенни атап көрсету керек»².

Изертлеулер бұл шкирди жан-жақлама тастықлайтуғын мәсаллардың өткендегі қарақалпақ әдеби турмысында оғада көп екенлигин көрсетеди. Қарақалпақ халқының арасында тли-де, турмысы, қонғылық қатнасы да жақын, ҳартареплеме тағдирлес болып жасаған өзбек, туркмен, қазақ халқлары адабиятларының көп гана үлгилерименен бирге азербайжан, тажик адабиятларының да, сондай-ақ иран, араб, ҳинди адабиятларының да бирқанша үлгилери таралып келген.

«Қарақалпақлар Қуишығыстағы көп халқлардың адабиятынан ертеден-ақ хабардар, — деп жазды шаир И. Юсулов, — ажайып «Мынг бир туы» ертеклерин, ҳинд халқының «Готынамасын», фарсы классиклери Фирдауси менен Хафизды қарақалпақ ерте заманлардан бледи. Ал араблардың «Қалила ҳамь Димна» атлы

¹ «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 15-июль, 1957-жыл.
² Бұл да сойда.

ертект ктабын, Абуль Фараждың ҳиметли сөзлерин оқыған қарақалпақ оқушысы олардан озине жаслай таныс көп нарселерди табады. Көп гана қарақалпақ ертеклерининг жаппакеш қахарманлары сизге Қтайды ҳамь Мсырды, Бағдад пенен Балх уалаятлары аралатады»¹.

Шында да Иран-Тажик адабиятының ұлы классиги Фирдаусидиң ажайып «Шахнамасы» қарақалпақ жеринде кута кенг таралған. Ал, «Қалила ҳамь Димна» атлы ҳинд адабиятының үлкен классиги Бедильдин-де (1644—1721) шғармасы бар екенлигин есапқа алсақ, қарақалпақ халқының арасында таралған адабият классиклерининг саны тағы да арта түседи. Улума Бедиль Орта Азияда оға да кенг таралған адабият классиклерининг брейи болған.

Қарақалпақ халқы XII асирде жасаған ұлы азербайжан шаиры Низамиды да жақсы билген ҳамь суйип оқыған.

Низами шғармаларының қарақалпақ арасында ертеден таралуы толық мүмкин-де жағдай болған. Ойткени, «...XIII — XIV — асирлерден баслап-ақ Низами шғармалары өзбек тлине аударыла баслады. XIV асирдинг орталарында Хорезмди Қутб деген шаир «Хысрау ҳамь Ширин»ди, XV асирде Хорезмди Мир Хайдар деген шаир «Махзанул асрар» ды өзбек тлине аударды»². Өзбекстан адабиятшысы Р. Мажидийдинг XIX асирде Қуиқожара заманлас жасаған Хорезм шайры Ағажий ҳаққындағы төмендеги мағлуматы да кута кеул аударарлық факт болып есапланады. Ол Мұхаммад Риза Ағажийдинг шғыстың ұлы шаирлары Садийдинг «Гулистаны», Жамийдинг «Бахаристаны», «Юсул Зулайха»сы, Низамийдинг «Жети сулу»ы, Хысрав Дехлауидинг шғармалары сияқты жирмадаған шғармаларды өзбек тлине аударғанлығын айта келип, «...озининг кенг дунья көзқарасы, блем ҳамь творчествосы менен Ағажий озин три уақында-ақ халқ арасында абройлы ҳамь тасирли адам болған, оның гәзеллери жазылуыменен халқ бақсыларының атқаруында суюшшиликпенен жырланған, масса арасында

¹ И. Юсулов, «Сауир—Шғыс шималы» мақала «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 8-октябрь, 1958-жыл.
² К. Убайдуллаев, Б. Исмаилов, С. Ахметов «Қарақалпақ адабияты» 8 — класслар үшін сабақлық, ҚКМБ 1950-жыл, 195-бет.

тарқалган»¹ деп жазады. Ағажиден азырақ бұрынырақ өткен Мунис Хорезмидинг бир «Маған» деген қосығының өзінде Низамий, Жамши, Хожа Хафыз Шеразий, Фердауси, Хақанйи, Садий, Бедиль сияқты бірқанша шығстың атақты шаирларының атлары аталады хамь Мунис оларды өзи көп оқып улги алған устаз шаирлар спатында тилге алады².

Бзингше бул шаирлардың, соның ишинде Низамидинг да шғармалары хорезмдилер арасында болғаны сияқты, оларменен бир ханлықтың составында турған кута жақын қонгсы, мадени турмысы жагынан тғыз қатнасып отырған қарақалпақ халқының арасында да кенг белгили болуы толық мүмкин нарсе еди.

Бул жерде келтирилип отилуи керек бир қзық нарсе, қарақалпақ аузеси халқ творчествосында Жиренше атыменен байланысла бир легендадағы Жанибек хан хамь Жиреншенинг бирге анга шығп баратырғанда гоне там да отырған еки баюлыны коргенлиги хаққындағы ангиме Низамийдинг «Махзануд асрар»ындағы («Сырлар ғазинеси») Анушируан патша туралы айтылған ангимеменен барлық қурылысы, барлық мазмуны бойынша сайхес. Бреуинде Жанибек Жиреншени, бреуинде Анушируан — уазирин сойлесип отырған баюлылардың не айтысып отырғанлығын блуге жумсайды хамь олар: «баюлылар куда тусисип қалың малға гоне там сорасып отыр екен, қалыңг толейтуғын баюлы: патшамыздың усы зульмы болса, елдинг бари гоне там болады, гоне тамнан ғам жеме деп атыр екен», деген жуалты алып келеди. буны еситкен Жанибек хамь Анушируан зульмлық сиясатларын сезип жонлеседи³.

Азербайжан классик шаиры Мухаммед Физулидинг (XVI асир) уллы озбек шаиры Алишер Науайының (1441—1501) қарақалпақ халқының арасында қаншелли кенг таралғанлығын Бердақтың белгили «Излер едим» қосығындағы:

«Шар ктап» таң тура қаштым,
Науайдан сауат аштым,

¹ «Озбек тли ва адебиты насалалари» журналы, 1958-жыл, № 3, 56-бет.

² Шермухаммед Мунис, Тагламалы асарлар, Ташкент, 1957-жыл, 17-бет.

³ Салыстырып карангыз: «Қарақалпақ халқ творчествосы» КҚМБ, Торткул, 1940-жыл, 41-бет хамь Э. Бертельс «Низами; Из-тво «Молодая гвардия», 1947 г. стр. 86.

Физулидан дурлер шаштым,
Дилуарларды иалер едим»¹

деген қатарлар кута айқын корсетип турады.

Усы жерде жол бойы айта жететуғын бир нарсе Орта Азиядағы, соның ишинде қарақалпақ жериндеги дини мектептерде Науайы, Хафыз, Физули, Бедиль сияқты шаирлардың шғармалары оқытылған². Албетте, олар надурыс тусиндирилген. Соған қарамастан «Шар ктап» таң қашып Науайы, Физулыларға айрықша зени қойған Бердақ сияқты шаирлар олардың творчествосы туралы көп нарсе ала алған хамь олар өзлери зауқланған нарселерди халқ арасына да таратқан.

Қарақалпақ халқы қазақ халқыменен де кенг адеби байланыста болды. Ажинияз бенен қазақ ақыны Қыз Менгештинг айтысы, қазақ жигити Мансур менен қарақалпақ қзы Даменинг айтысы, биз жоқарыда созь еткен Кунхожа менен қазақ ақыны Шернияздың қатнасы, көп ғана қазақ қыссаларының ерте уақтан қарақалпақ арасына таралуы буның айқын месалы болып хызмет етеди. Қарақалпақ халқының арасында асиресе туркмен фольклорының шғармалары да кенг таралған. Қонгсы халқлар фольклоры менен адебиет шғармаларының қалай таралғанлығын кору үшін XIX асир қарақалпақ шаиры Оғеш Алшынбай улының бир ғана «Гулзиба» қосығының өзин алып карайық. Онда белгили шығс дастанлары геройларының барлығының деллик аты кирген, оның устине автор қысқа созлерде харбир геройдың енг характерли белгилерин даль корсете алған:

« Адамзат емес, шұқбалы,
Хақбездирған янғдым...
Корметенлер таңг калғандай
Лайли-Мажнун лир³ сұлғдым...
Бирнешелер⁴ тапих еткен,
Хауызасы балентге жеткен,
Ашықлардың бири өткен,
Зухре-Тавр янғдым...»

¹ Бердақ, Тагламалы қосықлар, 1956-жыл, 53-бет.

² Ибрагим Муминов «Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане», Госиздат, УССР, Ташкент, 1957 г. стр. 49.

³ Басмалар топламда қате турде «бир» деген созь «бир» болып кеткен (И. Б.)

⁴ Басылған топламда «бир нарселер», дурысы «бирнешелер» болуи керек (И. Б.).

Булардан басқа қосықта Юсуп ҳамь Зулейханынг, Фархад ҳамь Ширининг, Бахрам ҳамь Гуландамның, Хамра менен Хурликаанынг, Қыз Мнайымның, Ғарип ашық ҳамь Шахсанемнинг атлары аталады.

Булардағы Хақбезирген атақлы «Гор углы» дасытаншынг бир шақабанынг, Қыз Мнайым, Хамра менен Хурликалар—қонгсы туркмен халқының «Нажеп оғлан», «Ашық Хамре» сияқлы дасытанларының, Бахрам менен Гуландам уллы озбек классик шаиры Алишер Науайының «Жети суду» («Сабъан сайяра») поэмасының геройлары болып есапланады. Қалғанларын алатуғын болсақта сол атлары менен аталатуғын туркмен, қазақ дасытанларының, Алишер Науайының поэмаларының геройлары. Фархад ҳамь Ширининг, Лайли ҳамь Мажнунның атлары Отешке Азербайжан классик шаирлары Низами ҳамь Физули шғармалары геройларының аты спатында да белгили болуы мүмкин.

Қарақалпақ халқының арасында Алишер Науайы менен туркмен халқының уллы шаиры Мақтымқулының шғармалары айрықша кең таралған.

«Алишер Науайы қарақалпақ халқына да көптен бері белгили шаир,— деп корсетилген еди республикалық «Қзыл Қарақалпақстан» газетасының уллы шаирдың 500 жыллық юбилейине арип берилген бас мақаласында,— ол халқтынг ядында уллы гуманист, ҳақиқатлықты, адилликти жақлаушы, зулымлыққа ҳамь езушилике қарсы гуресши спатында сақланып келди. Қарақалпақ халқының белгили классик шаирлары: Бердақ, Ажинияз, Кунхожа, Аялберген ҳамь басқалары Науайыны озлерининг устазы деп билген»².

Адебиятшы И. Сагитов-та «Науайы ҳамь қарақалпақ адебияты деп аталатуғын («Қзыл Қарақалпақстан» газетасы, 1948 жыл 15-май, № 95 (4771) мақаласында Науайының қарақалпақ арасында ертеден таралуын, Науайы ҳаққында «Султан Соийн мырза ҳамь Муралы шер» аты менен қарақалпақ арасында бирқанша анғыз сөзлер таратқандығын, бундағы Муралы шердинг—Алишер Науайы,

Султан Соийн мырзанынг белгили патша Хусайн Байқара екенлигин, бул анғыз сөзлерде халқтынг Муралы шерди ақыллы, адил адам, минеткешлерди қорғаушы спатында, ал Султан Соийн мырзаны—залаым, езуши спатында дурыс характерлеп беретугынын корсететуғын бирқанша фактлар келтире отырып, «...қарақалпақ халқының атақлы шаирлары Кунхожа, Ажинияз ҳамь Бердақ Науайыдан көп нарселерди уйренди» деп жазады.¹ Авотр конкрет Науайының Кунхожаға тасирин созы еткенде ел— халқ темасын, залаым патшаларды ашкаралу менен адил ел билеушилерди арыман ету мотивлерин созы етуде көп жақынлық барын, бул тарауда Кунхожанынг озинен бурын откен уллы шаир Науайыдан көп нарселерди уйренгенлигин ескертеди.²

Қарақалпақлар арасынан жиналған айрым ангимелерде уллы шаирдың Султан Хусайименен қатнасынан басқа, оның жекке омирине тиисли эпизодлар-да созы етиледи ҳамь булар озбек халқының арасына таралған усундай ангимелерменен мазмунлас келеди.³ Бул жағдай-да Науайының қарақалпақ арасында кең таралғандығын, озине суйикли шаир спатында халқтынг оның омирининг барлық тарапыменен қызықандығын характерлеп турады.

Мақтымқулы шғармаларының қарақалпақлар арасында кең таралғандығын еле революцияға шехемги рус нзертлеушилериде корсеткен еди. Мсалы, рус нзертлеушилеринен брей И. Беляев 1907-жлы «Туркстан ведомостыларында» дағазалаған «Интересная рукопись» («Қзықлы қолжазба») деген мақаласында «Мақтымқулының туркменлер арасында уллы даиғқа иелиги блай турсын, ҳаттеки оның шғармалары ҳамь аты Арал теңизининг бойларында-да, қарақалпақлардың арасында-да кең таралған» деп корсетеди.

¹ Мақала авторы бул шаирлерин озининг «Уллы гуманист шаир» деп аталған Алишер Науайының туылғанына 500 жыл толуына арип жазған мақаласында-да келтирели. Қараңыз: «Қзыл Қарақалпақстан» газетасы, 1948—жыл, 24—март, № 59 (4736).

² «Қзыл Қарақалпақстан» газетасы, 1948-жыл, 15 — май, № 95 (4771).

³ Салыстырып қараңыз: И. Юсупов жинаған «Қарақалпақ легендалары ҳамь нацил-мақалалары» колжазба 10—91. ҚКЖИИ-нинг фонды және Э. Э. Бертельс «Навол», Из-во АН СССР, Москва, Ленинград, 1948 г., стр. 261.

¹ Отеш. Тағлаулы шғармалары, 1949-жыл, 46—50-бетлер.

² «Қзыл Қарақалпақстан» газетасы, 1948-жыл, 15—май, № 95 (4771).

Революцияға шекемги қарақалпақ тлин бриши мартебе изертлеуши рус илимпазы. И. А. Беляев қарақалпақлар арасынан қарақалпақ фольклорының улгилеримен бирге Мақтымқулының коп шғармаларын жазып алғанлығын айтады.

Шыбыда-да Мақтымқулы шғармаларының қарақалпақ арасына таралмаған жери жоқ. Қарақалпақтардың қайсы жерине барсан-да Мақтымқулыны билмейтуғын адамды гезлестіру қиын, оның аты, коп шғармалары халққа тап қарақалпақ классик шаирлары Бердақ, Кунхожа, Ажинияз ҳамь тағы басқалар дәрежесинде кута кент таныс. Халқ арасында Мақтымқулының атына байланысды ангтимелер-де бар. Қарақалпақ совет шайыры И. Юсуповтың «...туркмен классиги Мақтымқулы илгериде-ақ Қарақалпақстаннан озининг екинши шаирлық уатанын тапты...»¹ деген пикири оғала дурыс анықлама болып есапланады.

Қарақалпақ классик шаирларының шғармаларындағы мағлұматлар Мақтымқулы творчествосының XIX асирден баслап-ақ барлық улкен аҳметименен белгилі болғанлығын көрсетеди. Мсалы бир Кунхожаның-ақ қосықларын алатуғын болсақ, Мақтымқулының атын бирқанша жерлерде ушыратамыз.

«Мақтымқулай алдың болжа
Ауере болған Кунхожа» —
(„Туйе екансиг“)

«Мақтымқулы мағрип отти дуньадан,
Арьманменен жоллар салып қиядан,
Оте алмай богетсиз тенгиз, дарьядан,
Омирише кунн отти зарменен,

...Мақтымқулы мағриптей алдыңды болжа,
Олген сонг аларсанг тлингнен олжа,
Қысқарт сазди сорқайнаған Кунхожа,
Олгенингше лашласып кет елменен»
(„Елменен“)

Шаир Мақтымқулының атын озининг «Арьманда», «Ким блер», «Коринбес», «Бара алмас», «Жетимининг ҳақың жеп қойма» сияқлы қосықларында-да тақрарлайды.

¹ И. Юсупов «СССР халқларының адебиятын уйренейик», мақала, «Сият Қарақалпақстаны» газетасы, 13 — октябрь, 1957-жыл, № 206 (7203).

Кунхожаның аты аталған қосықларында Мақтымқулының аты аталып гана қоймастан, ал оның омири ҳамь творчествосының тикарғы белгилери — «омирише кунн зарменен откенлиги», туркмен поэзиясында жанға жол ашуы, «жанға туркмен поэзиясының тикарын салуы»¹ («арьманменен жоллар салып қиядан»), турмыс фактларына жан-жақлама анализ жасаудан келип шыққан халқлық философиялық тереңлик, «Мақтымқулыдай алдың болжа»); Мақтымқулы шғармаларының халқ арасындағы олмес дангы («олген сонг аларсанг тлингнен олжа») кута дурыс баян етилген.

Бул бойынша енг тикарғы белгилеп отилуи тиис харектерли нарсе— ханның сань—салтанатына, атақ—абройына жерженишпенен қараған Кунхожа, халққа хызмет етип, сол ушын-да халқ ядында олмей қалуға сазуар болған Мақтымқулының данғына тереңг хурметпенен қарайды, Мақтымқулының исин, омирин озине жақсы улги етип услайды, Мақтымқулыдай халққа пайдалы, адамларды омир суруге уйренетуғын кешиге созь қалдыруды жақсы бақыт деп тусинеди.

Мақтымқулының жекке турмысында кеширген ашы тағдириң (ол омирише жарлылықта кун кеширген, жаста мал бағып, сонг зергер болып, қара миетименен кун кеширген, биреше мәртебе иран басқыншыларының қолына беңде болып тусип, беңделик азабын шеккен) ҳамь халқ турмысына байланыслы болған қайғы—муңларын, соньинменен бирге оның халқ арасындағы улкен абройын Бердақ та жорсетеди, ол Мақтымқулының озименен пирилес ҳамь тағдирлес болғанлығын айтады:

«Мақтымқулы шаир еди,
Дос-праны мақтар еди,
Ол-да мендей сорлы еди,
Келтей ақыры ақыбет»

(„Ақыбет“)

XIX асирдинг тағы бир улкен шайыры Отеш Алшанбай улы озининг атақлы «Бердаққа жуап» деген қосығында Мақтымқулыны «Тилте келсе олгенлерди сойлетти» деп баҳалайды, ал Бердақ қайтыс болғанда жазған қосығында, Бердақтың уллылығын айрықша белгилеп көрсету

¹ «Антология Туркменской поэзии», Москва, 1949 г., 11 бет.

ушын критерия етип Мақтымқұлыны алады, «Шайрлықта отпес Мақтымқұлы ойнан»—деп жазады.

Бердақ, озининг творчествосы ушын программалық ақмет атқаратуғын қосықларынан болған «Излер едим» деген қосығында блай деп жазады:

Мақтымқұлын оқығанда,
Айтар едим ҳарь заманда,
Кемис бар-ма бегаер онда?—
Созин тауап клар едим».

Экспедиция материаллары бойынша «Бердақтың қы атақлы бақсы Хурлиман-да... Бердақтың қосықларымен бирге, Мақтымқұлының қосықларын айтқан».

XIX асирдинг тағы бир атақлы шайыры—Ажинияз қарақалпақ арасында Мақтымқұлы шғармаларын таратушы-да болды. Ажинияздың туылған ҳәм омир сурген жерлеринде (қазирги Қарақалпақстан АССР ының Мойнақ, Қонград районларының территориялары) откерилген адеби экспедициялар—ол жерлерде Мақтымқұлы шғармаларының кенг жайылғанлығын, оларды Ажинияздың белгили дәрежеде аударып, гейде елеули қосымталарда қосқанлығын корсетеди.

Мақтымқұлы шғармаларының қарақалпақлар арасында таралуында Кунхожа, Ажинияз сияқлы қарақалпақ классик шайрларының туркменлер арасында болуы, айрым туркмен бақсыларының хызмеги улкен роль ойнаған. Мсалы, экспедиция материалларының анықлауы бойынша Ажинияз қарақалпақ тарихындағы белгили «Боз атау» уақиясына байланыслы туркмен арасында ушь жылдай болған. Талап излеп және ханның, жергиликли амеждарларының қуғынынан бас паналап Кунхожа-да туркменлер арасында браз уақыт болған. Ал, туркмен Суйеу бақсы, озбек Ешбай бақсы, қарақалпақ Муса дегенлер қарақалпақлар арасында тенгдей белгили, тенгдей қадирли болған.

Биз Мақтымқұлының қарақалпақ арасында таралуы ҳаққындағы маселени браз кенгирек турде «Мақтымқұлы қарақалпақ адебиятында» деген мақалада созь еткен едик.¹ Улума қарақалпақ — туркмен адеби байланысы,

бзингше, арнаулы турде изертлеуди талап ететуғын ҳәм керек маселе болып есапланады.

XIX асир қарақалпақ шайрларының творчествосын созь еткенде, албетте кеул болиуи керек тағы бир тикарғы маселе, қарақалпақ шайрларының творчествосына Қарақалпақстанның Россияға қосылуы сияқлы улкен тарихи факттың ҳәм прогрессивил рус маданиятының тигизген унамлы тасирги ҳаққындағы маселе болып есапланады. Сонғы жылларға шекем қарақалпақ адебият илиминде, сондай-ақ тарих илиминде-де бул маселеге жетерли кеул болиибей келди, айрым жолдасларда анау я мнау қарақалпақ шайырының шғармаларында Чернышевскийдинг ямаса Добролюбовтың, Некрасовтың пикирлерине уқас пикирлер, қатарлар бар-ма, қарақалпақ шайрларының шғармаларында рус жазушыларының атлары, фамилиялары ушыраса-ма, жоқ-па?—деп қарау, демек усындай жағдайлар ушырасаса, Қарақалпақстанның Россияға қосылуы сияқлы тарихи факттың адебиятта-да ойнаған созсыз улкен роллин тусинбеу жағдайлары ушырасты.

Керисинше, айрым адамларда революцияға шекемги қарақалпақ шайрлары творчествосының ақметин тек гана оларға рус адебиятының тасирименен бақалап, олардың творчествосы ушын халқтың ишки социалдық турмысын тикарғы фактор спатында қарамау қатес-де орын алды. Тарих илимлерининг кандидаты А. П. Савицкийдинг «Қарақалпақ кунделигинен» деген мақаласында мие усындай қатете жол қойылды.¹

Россия қол астына отуге, русларменен дослыққа умтылу кол заманлардан берли қарақалпақ халқының улкен мамлекетлик ҳәм турмыслық арманларынан бреуи болды.

Тарихи дереклердинг корсетуи бойынша қарақалпақ халқы еле Киев Русы дауирлеринен-ақ русларменен тығыз байланыста ҳәм дослық қатнаста жасаған. Туркстанда жасаған уақларда-да кол мартебе Россия пухарашылығына отуге ҳарекет еткен. Усы максетте Россия ҳукиметине арнаулы уакилдер-де жберген. Россияның кол гана расми хызмет адамларының берген мағлұматларында, басқа-да тарихи дереклерде қарақалпақлардың Россия қол астына оту тлегининг мудары сақланғанлығы айрықша

¹ Журнал «Звезда Востока», № 12, 1953 жыл.

¹ «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 21—сентябрь, 1957—жыл, № 190 (7198) ҳәм «Мугаллимлер газетасы», Ашхабад, 22—январь 1959—жыл, № 4 (367).

белгілеп көрсетіледі. Қарақалпақ халқының бұл тлегінің неше асуын 1723—жылғы жоңғарлардың шабуылы, 1743-жылғы қазақ сұлтаны Абулхайрдың шабуылы, Хиуа ханларының басып алушылық қаракеттері, 1855—1956-жылғы дамы 1858—1859-жылғы халқ жотерилистерін қалы турде бастыруы, сондай-ақ феодаллық Хиуа ханлығының ийнінде турған англичан импералистлерінің тмис-келенулері үзіліске түсірді.

Халқтың басқа-да арьманларыменен бир қатар озь творчестволарыменен халқтың усы арьманларының-да жыршылары болған қарақалпақ классик халқ шаирларының көз қарасынан халқтың бұл тлегінің-де үлкен орын алуы толық табиғи дамы тмисли жағдай еді.

Қарақалпақ халқының көптен қиятырған үлкен мамлекетлик дамы турмыслық арьманларынан бри болған Россия пухарашылығына оту тлегі-тек 1873-жлы иске асты.

Усы жлы Хиуа ханы дамы рус армиясының командующийн арасында дузилген договор бойынша Амударьяның арқа жағындағы қарақалпақ жері Россия қол астына отип, Туркстан генерал—губернаторлығының қарауындағы Амударья болгем дузилди, бұл договор бойынша дарьяның құбла жағындағы қарақалпақ жерлері бұрынғыша Хиуа ханының қол астында қалғаныменен, Хиуа ханының озі Россия патшалығына барлық жағынан-ғарезли, оның вассалы спатындағы ханлық болып қалды.

Қарақалпақ жерінің Россия қоластына отуи көпшилик халқ массасының қуатлауына не болды дамы урыссыз турде иске асты. Орта Азия дамы Қазақстанның басқа-да халқларына болғанындай қарақалпақ халқының сол уақыттағы тарихи тағдири үшін-да, аспесе оның тарихи перспективасы үшін-да үлкен прогрессивлик ахметке не болған бұл жағдайдың халқ массасының қуатлауына не болып және урыссыз иске асуында жоқарыда айтқанымыздағыдай, оғада ұзақ уақытлардан берли дауам етип қиятырған рус — қарақалпақ қатнасықлары, халқ массасының озь-ара дослыққа, парахатшылықта жасауға ұмтылу сезими, қарақалпақ халқының дамы оның алдыңғы қатарлы уақилдерінің қартурли феодаллық урыслар және талаушылықлардан қутылу үшін Россия сияқты үлкен елдің пухарашылығына оту жолында бир-неше сапар ислеген қаракетлері шешуши роль ойнады.

Россия қоластына отуге байланысly қарақалпақ

халқының экономикалық турмысында-да, сияси жағдайында-да, мәдени турмысында-да, Қарақалпақстандағы ел басқару системасында-да бирқанша өзгерислер пайда болды. Қарақалпақ халқының енг типичный артта қалған феодаллық — деспотлық ханлықтардан есапланған Хиуа ханының қоластымаи шығып, оған қарағанда көл мартебе рауажланған, капиталистлик рауажлану жолына түскен, экономикасы, сияси жағдайы, мәдениеті бойынша жер жузиндеги алдыңғы елдердің бринен есапланған Россия мамлекетінің қоластына отудың озі үлкен нәрсе еді. Россияның Орта Азия дамы шығыс халқлары үшін үлкен прогрессивлик роль атқаратуғынлығын, қарақалпақ жері Россияға қосылмастан жгирма жыллар бұрын Ф. Энгельс-те 1852—жлы 28—майда К. Маркске жазған хатында бұл туралы блай деп көрсеткен еді: «Россия шнында-да... Шығыс жөинде прогрессивлик роль атқарып отыр... Россияның үстемлігі Қара теңиз дамы Каспий теңгизи, Орта Азия үшін цивилизациялық роль атқарып отыр».¹ Россияға қосылғаннан кейін Қарақалпақстан Россиядағы экономикалық рауажланудың толықнына тартылды, елдің ондирис кушлерінің осуи бұрынғыға қарағанда тезленди, дәслепки майда санаат орындары пайда бола баслады, сауда—сатлықтың затлық және территориялық шенбері-де кеңейди, диқаншылықта, балықшылықта жангальдар жузь берди, ақша-товар қатнасы ости, елдің ондируши кушлерінің рауажлануына кесент жасап келген, Хиуа ханлары тәрепинен саналы турде қуатланылған патриархаль — рулық қатнастар, феодаллық болшекленулер сындырыла баслады. Хиуа хандығының турмысында адетке айналып кеткен озь— ара феодаллық, урысларға, шеттен болған топылыслардан халқ басыма күнделіклин донип турған урыс, булгншилик қаушлеріне дерлик тным салынды. Енг үлкен бир нәрсе—басқа-да Орта Азия халқлары сияқты қарақалпақ халқы құл қлу үшін тмискеленип жүрген англичан—американ импералистлерінің қаушпен манггиге сақланып қалды. Бұл жағдай қарақалпақ халқының тарихи перспективасы үшін оғада үлкен ахметке не болды. Усы тарихи перспектива жағынан қарағанда қарақалпақ жері сол уақыттан баслап-ақ манггиге Россияға қосылып, рус халқы буннан сонгғы барлық тарихи уақияларда, со-

¹ Маркс, Энгельс, шармалары, XXI том, 211—бет.

ның ишинде уллы Октябрь Социалистик революциясы жылларында-да, шет—ел интервентлерине ҳамь ишки контрреволюцияға қарсы гүрес жылларында-да қарақалпақ жерине Россияның заңды болғы спатында жардем корсету правосына не болды ҳамь усы жардемди корсетти.

Россия патшалығы тәрпине қарақалпақ жеринде халқ арасында «Орыс жол» деп аталып кеткен бірқанша жоллар-да салынды, бул жағдай қарақалпақтар жасайтуғын районлардың озь-ара қатнасын кушейтуде улкен роль ойнады.

Россияға қосылғаннан кейн бурьыңгы деспотлық, ҳеш-нарсеменен шегараланбаған халық ел басқару системасына қарағанда адеуір прогрессив характерге не болған ел басқару системасы дузилди, ауллық общество, волостылық, уезд сияқлы бир—бирине қарайтуғын административлик боликулер, белгилн мәмлекетлик закон тикарындағы жазба түрде жұмыс жургизу пайда болды. Бул законлар қанщелли реакцион, қанщелли халықтың мәниие қарсы қаратылған, эксплуататор класслардың минеткешлерди езу қуралы болса-да, не дегенменен халық системасының ҳешнарсеменен шекленилмеген, хан ҳамь жергиликли амелдарлар қалай қалесе солай шеше беретугын деспотлық законлардан парқ ететугын еди. Бринши мартабе қарақалпақ тарихында административлик болимлрдинг басында туратуғын ақсақал яғни старшина (ауллық обществоның басында турушы амелдарлар), болыс яғни волостной правитель (волостының басында турушы амелдар) закон бойынша сайланып қойылатугын болды. Бул сайлаулар жузеки болса-да ҳамь созсиз патша администрациясы менен жергиликли амелдарлардың және байлардың еркине бағынса-да, халықтың сана—сезимин оятуда, олардың озь кушин тусинип, озь правосы ушын гүресу сезимин оятуда улкен роль ойнады.

Қарақалпақ халқының мәдени турмысында және кунделикли уй турмысында-да бирқанша жаңгалықлар болды: жалпы блим беретугын «русско-туземная школа» деп аталған мектептер, ветеринария пунктлери және ауруханалар ашылды. Булардың саны кута аз болса-да оларға тек бай адамлардың балаларының ғана қолы жете алса-да, оләр тек дини қарғанғыллыққа тикарланып қурылған мешит, медреселерге, таунп, порхан, молла —ишалаңлардың ауру емлеуине салыстырғанда жаңгалық еди. Чимбайда, Нокисте, Шораханда бирли—ярым жаңга типтеги

жайлар (мсалы, мектеп, гарнизон, аурухана жайлары) салынды. Қарақалпақ халқының турмысына печь, самоварь ҳартурли гезлемелер, тту машинасы ҳамь тағы басқалар сияқлы Россия фабрикалары және заводларында исленген жаңга нарселер, рус турмысындағы бар нарселер қурал—сайманлар араласып кетти. Рус илимпазлары, жазушылары, патша администрациясы тәрпине қарақалпақ жерин изертлеу, қарақалпақ адебиятының ултилерин жазып алу бойынша аз көлемде болса-да бирли ярым жұмыслар иследи.

Қарақалпақ жерининг Россияға қосылуы усындай прогрессив ақметке не болды дегенде белгилеп отилуи тиис тағы бир нарсе—сол уақлардан баслап-ақ қарақалпақ минеткешлерининг рус халқы менен байланысының осуине жағдай дузилди. Рус патшалығының мақсетине, сиясатына, исленген ҳарекетлерине қарама — қарсы халқлар арасындағы байланыс кушейип барды. Россияға қосылу қарақалпақ халқының басқа қонгы халқларменен, мсалы, озбек туркмен, қазақ халқларыменен экономикалық ҳамь мәдени қатнасының кушейуине-де улкен тасир етти.

Халқ турмысында иске асып атырған бул жаңгалықларға озлерининг барлық омирлери ҳамь творчестволары менен халққа байланыслы болған, созь етип отырған даурде қарақалпақ адеби турмысында бурьыңгыша улкен орын тутқан Кунхожа, Ажинияз, Бердақ, Отеш ҳамь Омар сияқлы шаирлардың битареп қарал қалуы, ҳаттеки, унамсыз қатнаста болуы объектив ҳеш мүмкин жағдай емес. Бул ҳаққындағы адебиятыш И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Г. Есемуратовлардың ҳамь басқа-да жолдаслардың пикирлери¹ биз-де озь тәрпимизден толық қуатлаймыз. Бул пикирлерде келтирилетуғын 1858—1859—жылғы Бозатау котерилисине руслардың тлеклеслик козқарасы, усы сапар Арал бойларына келген Бутаков басқарған экспедицияға қарақалпақлардың жақсы козқарасы, Бердақтың рус администрациясы тәрпине 1900—жлы Торкүлге шақырылу факты, Бердақтың олимине Отеш шаир

¹ И. Сағитов «Бердақтың творчествосы», Нокис, 1958 — жыл, 52—54—бетлер, М. Нурмухамедов «Қарақалпақ совет адебиятының рауажлануына рус адебиятының тасири», Нокис, 1956—жыл, 5—12—бетлер, М. Нурмухамедов, Г. Есемуратов, «Бердақ ҳаққында жаңга мағлұматлар», мақала, «Қыл Қарақалпақстан» гезетасы 24—сентябрь, 1964—жыл.

жазғандай-ақ рус уәкилдерінің қатнасу факты, Хиуа ханлары тарапынан тұтқынға алынған Бердақтың қызы—бақсы Хурлиманды рус властыларының араласып құтқаруы, Отеш шаирдың «Кордим» деген қосығында руслар келгеннен кейінгі айрым жаңгалықтарды жорсетуі сияқты фактлар—созы етіп отырған мәселе бойынша толықдыққа ылайық фактлар болып есепланады.

Тлекке қарсы, биз-де қазірше бұл факттарға үлкен фактлар қосу мүмкіншілігіне не еместіз.

Сондықтан озиміздің кейпәра пікірлеріміз бенен толықтыруларымызды келтіру менен ғана шекленеміз.

Бриңшиси, Қарақалпақстан Россияға қосылғаннан кейін қарақалпақ территориясында бриңши рет пайда бола баслаған санаат қарханаларыменен бирге туыла баслаған рабочий аласының арасында жергиликли халқ уәкилдерінің-де, соның ишінде айрым белгилі қарақалпақ шаирларының-да болу факты; мысалы, Омар шаир «Мойнақтағы балық ондириси қарханаларында хамь Қызыл орда тарелдердеги темир жолда ислеген»¹ Омардың шғармаларында озине шекемги басқа қарақалпақ шаирларына қарағанда-да—озине заманлас Сдық, Құлмурт шаирларға қарағанда-да жалланып ислеуши қарақалпақ жарлыларының аур турмысы кута терең суретленеди, байлардың, дин иелерінің², созы етіп отырған дәурде кушейе барған саудагер, сутхорлардың қылуалары откир түрде ашқараланады. Бунда созы етіп отырған дәурдеги бұрынғыға қарағанда-да кушейген класслық қарама — қарсылықтар және ол халқындағы осе барған, айқынласа барған халқ түсиниги менен бирге шаирға озининг рабочийлық жағдайы-да үлкен тасир еткен болуға тиісли.

Екиншиси, Отеш шаирдың жоқарыда аталған автобиографиялық характерге не «Кордим» деген қосығындағы рус әскерлерінің жауңгерлигин баян етуғуы:

«Урыс десе жаннан кешкен,
Бахадир палуанды кордым».

деген қатарлардың русларға болған жалпы қарақалпақ халқының қозқарасын баян етуғуын пікір спатында көзге тусуи.

¹ К. Бердимуратов. Омар шаир хамь оның идеясы «Мақала «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы, 1948—жыл, № 66 (4772).

Откен асирдинг ахырында Қарақалпақстанда болған рус жазушысы Н. Каразин озининг «Амудинг томенги жағында» деген жол очерклері спатындағы шғармасында Амударья округининг начальниги полковник Иванов деген халқында блый жазады:

«Жергиликли адамлар Иванов туралы блый дейди: «Бул сары—сақал»—бул жердинг жолбарысы. Ол, оны кутпеген жердеч топылыс жасайды: ол соғдыны қатты береді, оннан хешнарсә жазалаусыз қалмайды. Оның жайына парахатшылық жолменен бар, ол қумайды, жыллы кутип алады, силық-та береді. Урыс ниетименен барма дейинен коп зарын шегуге тура келеди. Оның солдатлары аз, брақ ол солдатлар адам емес, ал шайтанның балалары, оларға қарсы хаттеки қарғысың-да тасир етпейди. «Сары сақал» барин бледи, есиртеди, оның жузы кози бар, оны алдау мүмкин емес. Мен тарапынен далме—даль анықлықпенен аударылған бул сөзлер хамь гаплер Ивановтың озин және тактикасын оғада айқын спатлап береді...»¹.

Бул узиндини келтиргендеги белгилеп отетуғын бир қызық нарсе Отеш шаирдың қосығынан келтирилген жоқарыдағы рус әскерлерінің жауңгерлиги, уқыпшылығы халқындағы пікірлер Н. Каразин тарапынан халқ арасындағы аңғимелер спатында келтирилген мағлұматтағы пікірлерменен сайкес келеди.

Ушиншиси, Бердақтың «Ахмақ патша» романының дореу жағдайы. Бул шғарма—созы етилген дәурдеги ең үлкен шғарма болды. Озининг тиккелей арналуы бойынша Хиуа ханларының деспотлық ипласлықтарын, оған болған халқтың кушли наразылығын суретлеуге арналған бул шғарма шаир тарапынан қарақалпақ жери Россия қол астына откен кейинги жылларда хамь қарақалпақ жерининг Россияға қараған территориясында жазылды. Қарақалпақ тарихын хамь Бердақ творчествосын изерлеуши тарихшылар менен адебиетшылар: Бердақ шаирдың «Ахмақ патша» сияқты көлемли хамь идеялық жақтан оғада откир болған шғарманы жазуында қарақалпақ жерининг Россияға қосылу фактининг шешуши аҳмиетке не болғанлығын, усы үлкен тарихи хадисе нәтижесинде ғана шаирдың деспот ханды айрықша кушпенен

¹ «Вестник Европы», журнал историн—политики — литературы, том II, март, 1875 г. Санкт Петербург, 215—216 бетлер.

ашкаралайтуғын усы шғарманы жаза алуға мүмкиншилик алғанлығын кута дурыс корсетеди. Албетте, бул патша администрациясы Бердаққа ханларды ашкаралайтуғын шғармалар жазуға рухсат берди деген созь емес. Маселе мнада: Шаир оны узликсиз қудалал журген депот ханнынг тиккелей қол астынан Россия пухарасы спатында озин бирқанша еркин сезип, ханға болған барлық ғазебин ҳамь ханнынг итласлығын ашкаралауға арналған барлық созин айқын етип сыртқа шғара алды.

Тортиншиден, откендеги гейпара реакцион бағыттағы Коразбек Разбек улы, молла Сейдабулла сияқлы шаирлардың шғармаларында русларға қарсы дини—реакциялық мотивлер айқын турде баян етилгенде,¹ бундай козқараслардың Кунхожа, Ажиниз, Бердақлар сияқлы бир—де классик шаирда гезлеспеуи-де улкен кеул аударарлық факт болып есапланады. Бул жағдай созсиз классик—шаирлардың бул тарихи ҳадисеге унамлы қатынаста болғандығын корсетип турады.

Бесиншиден, қазақ ҳамь озбек адебиетшыларында кута жин айтылатуғын рус адебияты шғармаларының Орта Азия халқлары арасында олардың қара созьбенен баян етилген сюжетлик мазмуны туринде кенг таралуы ҳаққындағы пикирлер, бзингше, қарақалпақ турмысы ушында толық мүмкин жағдай болып есапланады. Шинида-да шыстынг коп ғана улкен шғармаларының ертектуринде таралуы сияқлы рус адебияты шғармаларының-да усы жолменен қарақалпақ арасына келуи толық мүмкин нарсе. Қазақ халқының «Қыз Жпек», «Қозы Корпеш Баян сулу» сияқлы фольклорлық шғармаларыменен бирге, откен асирде-ақ қазақ ақышлары тарепинен озлеринше бирнеше вариантлары жасалған Пушкинның «Евгений Онегин»² келуи-де мүмкин.

Енг жумағында бул маселе туралы басқа адебиетшылар сияқлы бзинг-де айтатуғынымыз мнау: қарақалпақ жерининг Россияға қосылуы қарақалпақ халқының барлық омйрине болғаны сияқлы адебиятында, созсиз прогрессив тасир етти. Конкрет фактларда буны ашу қарақалпақ адебиет илиминийг турақлы узинпаларынан бреуи болуға тиисли.

Қарақалпақ жерининг Россияға қосылуының екинши тарепин-де естен шғаруға болмайтуғындылығы тусникли нарсе.

Бул прогрессивлик аҳметке не болған жангалықлардың ҳешбри-де Россия патшасы ҳамь оның ел басқару администрациясы минеткеш халқтынг турмыс ауқалын жақсарту мақсетинде ислеген жоқ. Буларды ислегенде олар патшалық колониялық тартиптерди орнату, бағындырылып алған елде озь устемлигин беккемлеу, халқты аяусыз эксплуатациялап, патшалық ғазинени ҳамь устем классынг қалтасын толтыру мақсетин ғана козде тутты. Адам шдамаслық ауыр эксплуатация бурынғыша дауам етип қала берди, халқ массасының турмысы барған сайын ауырласты. Патша администрациясы халқты наданлықта, қарангғылықта, дини фанатизмде услау сиястын тикарғы сиясат спатында дауам еткизди. Бурынғы ел ишиндеги амелдарлардың, байлардың, дин иелерининг устине халқ мойнына мусаллат болып патша чиновниклери, коп санлы саудагерлер қосылды.

Октябрь революциясына шекем патша Россиясы халқлардың торьмасы, патша ҳамь оның администрациясы менен законлары минеткеш халқтынг душпаны және туншықтырушысы болды.

Қарақалпақ жери Россия патшалығы қоластында болған дауирде-де Хиуа хандығы тусындағыдай барлық жер, су эксплуататор класслардың қолында болды, жерсизлик, законсызлық азабын шегу, ишлық—аптадалық, озь кушин арзанға сату—бурынғыша қарақалпақ жарлыларының турмысындағы адетке айналған ислер спатында дауам етти.

Сонынг менен бирге Россия самодержавнеси ози басып алған елдерде, соның ишинде қарақалпақлар арасында поплық, буржуазиялық мадениятты таратуға ҳарекет еткенлиги, солай етип усы мадениятты белгили муғдарда таратқандығы-да факт.

Албетте, бул жағдайлар, халқ арасында рус адебияты шғармаларының таравуына-да, сондай-ақ патшалықтынг узақ тупкирлеринде жасаған, сияси—жәмнетлик коз қараслары жетилспенен қарақалпақ шаирларының Россияға қосылу ҳадисесининг прогрессив ролин теренг тусинуне-де улкен тосқынлық жасады.

Удума алғанда рус мадениятының қарақалпақ арасы-

¹ Сборник каракалпакских дореволюционных поэтов записанных К. Аймбетовым в 1934 г., рукопись, фонд КККНИИ.
² Е. Исмаилов, «Ақындар», 1957, Алма-ата.

на кең таралуы Ұллы Октябрь революциясынан кейін ғана пәк асты.

«Созь шебери—Толстой,—деп жазған еді В. И. Ленин,—хаттеки Россияның өзінде оғада азшылыққа белгилі. Оның ұллы шығармаларын хәқиқат хәмменің қолы жетерлік ету үшін миллионлағанларды хәмь он миллионлағанларды қаранғылыққа, жудеушиликке, каторгалық минетке гриптар еткен жамнетлик стройға қарсы гурес хәмь тағы-да гурес, социалистлик аударыспақ керек.¹

Рус мәдениетінің өткен асирде қарақалпақ арасына қалай таралғандығын анықтауда В. И. Лениннің бұл сөзін басшы документ болып хызмет етеди.

6. КУНХОЖА ТВОРЧЕСТВОСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Қарақалпақ классик поэзиясы халқылық — демократиялық идеяларменен сугарылған реалистлик әдебиет болды. Қарақалпақ классик шаирлары өзь дауирлерінің алдыңғы қатардағы адамлары, өзь халқының сүйикли перзентлери спатында озлеринің жекке маплерінен халқ машин жоқары қоя отырып, өзь шығармаларыменен минет-кешлер массасының тәрепинде турып, зулымлыққа қарсы гурести, олардың шығармаларында демократиялық бағыт откир хәмь басым болды. Буларға ерису үшін олар өзь дауирлерінің енг алдыңғы идеяларыменен, халқтың сол дауир үшін тань болған сезимлери, кейплери хәмь енг хасыл тлеклерименен жасады, дауирдің характерли шынлықлары болған халқтың ауыр турмысын, ел басқарушы устем топтардың зулымлығын, оларға деген халқ наразылығын ашып берди.

Қарақалпақ классик шаирлары творчествосының бұл характери, олар ашқан турмыс картиналары, олар жасаған унамлы, унамсыз образлар дауирдің характерин ашып бере алушылықларыменен реалистлик искусствоның әдебиет илиминде қалипласип кеткен шартлерине толық сайкес келеди.

«Реализм не?—деп сорау қояды Горький хәмь ози жуап береді:—қысқаша айтқанла шынлықтың объектив суретленуи болып, буның ози турмыс хәдиселерінің, адам қатнастарының хәмь қасиетлерінің араласпасының ишинеи енг бир жалпы ахметлисин сайлап алады хәмь солардан турмыстың картинасын, адамлардың типлерин доретеди».¹

¹ В. И. Ленин, Сочинения том 16, стр. 293.

¹ М. Горький, «История русской литературы», Москва, 1939 г.

Биз қарақалпақ классик шаирларының шғармаларын бир тутас әдеби процесс етип алдымызға қойып қарасақ, онда дауир шылығының объектив суретленуи хамь енг аҳметли, енг характерли фактларды сайлап алып жасалынған турмыс картинасы менен адам типлерин көремиз.

Хақиқаттан-да көзге айқын тасланып турған усы спатларына қарай қарақалпақ классик поэзиясына арналған тикарғы минетлерде ол реалистлик әдебиат спатында характерленеди.¹

Брақ гейде қарақалпақ классик поэзиясын реалистлик әдебиат спатында характерлеуге айрым жолдаслар салмақлы далилсиз, хаттеки хешқандай далилсиз—ақ өкиленип қарайды.

Қарақалпақ классик поэзиясында поэзиядан басқа жанрлардың, әсиресе турмысты барлық теренлиги хамь тутаслығыменен кенг суретлеп беретугын проза жанрының болмауынан хәрбир әдеби шғарма, хәрбир шаирдың творчествосы арқалы кирген тажрибе хамь усылларды жамлеп, қосып рауажландырып баратуғын баспасоздың, ктап басыл шғару исининг болмауынан, сондай-ақ қарақалпақ турмысының революцияға шекемги экономикалық жақтан хамь мәдени жақтан артта қалушылығына байланысында реализмининг барлық шартлерименен толық жетилеспей қалуы-да мүмкин.

Брақ бул қарақалпақ классик поэзиясындағы реализмди хешқандай-да бикарламайды. Оның устине әдебиат илими реализм жержузилек әдебиатта улума бирликке не болуменен бирге, хәрбир халқтың әдебиатында оның дорелу даури хамь объективне қарай хартурли кориниске, өзгешеликлерге не болады деп қарайды.

Л. Н. Толстойдың немец жазушысы Октав Мирбоға жазған бир хатындағы «...улумалық идеалды искусствода баян ету үшін хәрбир халқ хартурли приемлар қолланады...»² деген сөзлери-де бзингше, белгили дәрежеде усындай жағдайларды көзде тутады.

¹ Н. Дауқараев, «Очерки истории дореволюционной каракалпакской литературы», изд.то АН УзССР, 1959; И. Сағитов, «Бердақтың творчествосы», ҚКМБ, 1958—жыл. «Каракалпакская классическая литература», мақала, газета «Правда Востока» газетасы 23—сентябрь, 1956 г. № 225 (9981); И. Юсупов, «Қарақалпақ поэзиясының антологиясы», рецензия, «Қызыл Қарақалпақстан», газетасы, 15 январь, 1957 жыл, № 11 (7010); С. Ахметов, Б. Исмаилов, «Қарақалпақ әдебиаты», IX класслар үшін сабақлық. ҚКМБ—1958—жыл.

² Л. Н. Толстой, «О литературе», стр. 569.

Сондай-ақ қарақалпақ классик поэзиясының атынан коринип турғанындай-ақ поэзиядан ибарат болуы-да онда реализмининг болу мүмкиншилигин бикарлай алмайды.

Адетте «жанғалыққа бурылыс баршнен-де бурын турмыстың рауажлануменен алға қойылған сияси—жамиятлик темаларға көбирек сезгир қатнаста болатуғын лирикалық поэзияда табылады»¹. Реализм-де әдебиаттағы жанғалыққа үлкен бурылыс. Сонлықтан XIX әсир қарақалпақ турмысында көтерилген аҳметли сияси—жамиятлик мәселелерди реаль сауделендирген қарақалпақ классик поэзиясында реализмининг әдеби метод спатында қалиплесуи толық мүмкин нарсе еди.

«Қарақалпақ әдебиатына реализм қайдан келеди?» деген сорауды қойып, бул сорауға толық адрес, анкета толтырып жувал берилмесе, реализмининг болғанлығына гүманланып қараушы жолдаслар-да бар. Бзингше, мәселеге бундай қатнас жасау-да қате.

Рус әдебиатында реализмининг қалипесу тарихын хамь дереклери арнаулы изертлеген белгили әдебиатшы Н. А. Соколовтың жумәқларынан еки узинди келтирейик:

«Реализм рус әдебиатына алле бир жақлардан сырттан ямаса аллеқандай бир қаптап жолдан келген жоқ, ол рус әдеби процессининг барысында хамь оның устине сол процесстининг алдынгы табысларының нәтижеси болып қалиплесті»...²

«Рус шылығының рауажлануыменен тғыз байланысды болған Пушкин реализми откендеги көркемлик әдеби традициялар тикарында қалиплесті».³

Қарақалпақ классик поэзиясындағы, оның көркемлик уәкиллери Жиен жрау, Қунхожа, Ажинияз, Бердақ хамь басқалардың творчествосындағы реалистлик бағдардың қалиплесуининг-де улума жолы мне усындай.

Хәрбир халқтың әдебиатында болатуғын аҳметли хадиселер, соның ишинде реалистлик бағдар, демократиялық мотив сияқлы енг баслы прогрессив моментлер-де бринши гезекте сол халқтың озы турмысының шешуши тасирименен жузеге келеди, ал, сырттан болатуғын тасир, ол тасирдинг қандай характерде болуына қарай сол прогрессив моментлердинг тек рауажлануына себепши болады яки иркинин жасайды. Уллы критик В. Г. Беллинский-

¹ Н. А. Соколов, «От романтизма к реализму», стр. 7.

² Н. А. Соколов, «От романтизма к реализму», стр. 100.

³ Бул-да сонда, стр. 99.

динг: «...Хаттеки бир халқтың прогресси, басқа бир халқтан озлестиреу арқалы жүзеге келгенде-де, ол тағы да миллетлик болады, онысыз прогресс жоқ»¹ деген сөзининг-де бир маңис усында.

Қарақалпақ классик поэзиясына реалисттик хамь демократиялық, кескин класслық бағдарды киргизуде хамь бекем орналастыруда XIX асир қарақалпақ адебиятының енг дәслелки уакили Кунхожа творчествосының аҳмиети оғада улкен. Ол бринши гезекте қарақалпақ халқының турмысында барған сайын кескинлесипатырған реаль класслық, социаллық жағдайлардың, халқ массасында оянып, осип атырған реаль массалық протест хамь гурес сезимлерининг, аҳмиетли тарихи уақиалардың тасирменен, ауэки халқ творчествосындағы, қарақалпақ халқы арасында таралған қонгсы халқлар адебиятындағы демократиялық мотивлерди және демократиялық традицияларды озлестирип хамь рауажландыра отырып, озь шғармаларында XIX асирдеги қарақалпақ турмысын тарихи шыңлыққа садық хамь сайкес турде дурыс суретлеп беретуғын шғармалар доретти. Шаирдың шғармаларының мазмунын халқтың ауыр турмысын, аш—аптадалық хуқуқсызлық жағдайын, езушилердинг зулымлық эксплуатациясын, ондирис қуралларына, жамнеттеги орынға, улума омир суруге болған прзводағы бир—брине кескин қарама—қарсы класслық жикленуди ашатуғын конкрет уақиалар дузеди. Шаир суретлеген бул уақиалардың барлығы XIX асирдинг типичный хамь характерли хадиселери.

Бул тарауда XVIII асир қарақалпақ шайыры, қарақалпақ жазба адебиятының қазирше бизге белгили бринши уакили Жен жрау-да коп хызмет иследи.

Озь творчествосында Жиен жраудан, сөзсиз коп нарселерди уйренген Кунхожа қарақалпақ адебиятының темасын адеуир кенгейту арқалы онын алға қарай тағы-да улкен бир адым таслады. Жиен жрау белгили «Посқан ел» поэмасында жаугершилик себебинен посып кошкен қарақалпақ халқының ауыр жол азабын, буған ҳеш жанлары ашымай, қайтама озь ишиндеги жарлысын, жетим-жесирин хорлауға ҳарекет еткен, халқты емес, мал дуњьяны, жеке басының ғамын гана ойлаған байларды, катқудаларды суретлеу арқалы, «Хош болың дослар»

толғауында халқ сөзин айтқанлығы үшін озь басына тускен куғынды суретлеу арқалы устем класс адамларының адилсизлик, паракорлық, напсиқаулық, топаслық хамь бигамлық сияқлы унамсыз белгилерин ашқан болса, Кунхожа бул мотивлерди жанға тарихи жағдайға байланысты тағы-да кушейтти, конкретлестирди. Ол қарақалпақ жарлыларының—шопанлардың, кунликшилердинг, жерсизмалсыз қамбағал диқанлардың ауыр турмысы менен сезимлерин, соныңменен бирге жақсы адамгершилик белгилерин, турмыслық тлеклери менен идеалларын, турмыстағы айқын класслық, социаллық жикленуди, байлардың, уру басы феодаллардың паразитлик омирин, Хиуа ханлары менен ханлық тартиплердинг зулымлық, жауызлық характерин арнаулы турде, конкрет турмыс уақиалары менен конкрет адамлар арқалы суретлеуди адебиятқа алып кирди. Жиен жрау жалпы теманың ишинде суретлеген коп ғана социаллық, класслық мотивлерди Кунхожа арнаулы темалар дарежесине котерип, оның устине конкретлестирип хамь откирлестирип баян етти.

Кунхожа реализмнинг илими анықтамаларын хамь қағидаларын билмегенменен, ол ҳаққинда озь теориялық тикарлар айтпағаныменен, арнаулы илими—эстетикалық козқарасларға не болмаған менен, турмыс шыңлығын жазуды—шаирдинг уазипасы деп уғынды, усы тусинигине озь творчествосында амел ету арқалы, озине заманлас даурдың сыр—спатын ашып беретуғын енг характерли турмыс хадиселерин тарихи ҳақиқатқа садық турде суретлеу арқалы реализмге келди.

Кунхожа озь шғармаларыменен массаның тарапдары, эксплуататорларды ашкаралаушы, халқтың оптимистлик кейилерименен озине заманлас тартиплерге, ханлық властьқа болған баҳасын баян етуши болды. Биз Кунхожаның шғармаларын оқыр екенбиз, езилген халқ массасының оны барлық жүрегименен суйетуғын жыршысының ҳауазын есентемиз.

Кунхожадағы туылған елге болған муҳаббат езилгенлерге болған муҳаббатпенен байланысты. Шаирдың қосықларын туылған елге болған жалынлы муҳаббат, оның ауыр тағдириң қабырғасы қайысып қайғыру, оның жақсы келешегин ыстық болып куту характерлеп турады.

Кулласы, шаирдинг бизге қалдырған адеби мирасы оны реалисттик хамь демократиялық адебияттың улкен уакили спатында танытып турады.

¹ В. Г. Белинский. Сочинения в трех томах, том 3, стр. 663.

Кунхожанын адеби мирасы лирикалық қосықлардан ғана лбарат. Олардан қазір бзінг қолымызда бары, улу-ма колеми. 3000 қатарға жақын жетпистен аслам қосық.

Кунхожа қалдырган адеби мираслардын бул мугдары онын творчестволық омирименен салыстырғанда-да, шаирлық дангқыменен салыстырғанда-да кута аз. Сонылқтан биз Кунхожанын адеби мирасы бизге толық келп жетпеген деп есеплаймыз.

Албетте, анау я мнау адеби искердинг тарихи ролин белгилеуде онын шғармаларынын саны шешуши критерия емес; Кунхожанын бзінг қолымызда қазір бар мирасынын ози оны жоқарыда биз характерлеген шаир спатында танытады.

Брақ-та шаирдын қолда бар шғармаларында, сондай-ақ шаир ҳаққындағы биографиялық материалларда гез-лесетуғын, адебиятшыларымыздын бурынғы уақларда жазған мақалаларында, сонғы жыллардағы адеби экспедициялардын материалларында ушырасатуғын гейпара мағлуматлар Кунхожанын қазирги бзінг қолымызда бар шғармалары бойынша онын адеби мирасынын толық емеслигин корсетип турады.

Бул мағлуматлардын гейпараларын келтиреик:

Шаирдын «Кел-кел хожа озинге кел...», «Бишара кеулим қыл талап», «Айдосби кешти алемнен», «Алшир тақсыр ханымыз»... деп басланатуғын қосықлары сияқылы бирқанша шғармалары бзінг қолымызда тек узиндилер туринде ғана бар, ҳаттеки гейпара узиндилердинг колеми бир, еки куплет ғана, узиндилердинг мазмуны бул қосықлардын тутас текстининг адеур узақ болғанлығынан дерек берип турады. Ал шаирдын қазақ ақыны Шерниязбенен айтысынын, Хиуа ханынын он еки мушесине шғарған қосығынын, басқа-да бирқанша қосықларынын тек айрым излери ғана бар.

Шаирдын озь қосықлары ҳамь заманластарынын қосықлары беретутып мағлуматлар бойынша Кунхожанын шаирлығы кута жас уақытларынан-ақ басланған. Брақ, усы даслепки жылларынын қосықлары бзінг қолымызда кута аз. Кунхожа томенги қарақалпақлар арасында ғана емес, Сырдарья бойындағы қарақалпақлар арасында-да кенг белгили болған.

Бул туралы 1959—жлы Озбекстан территориясында жасайтуғын қарақалпақлар («жоқарғы қарақалпақлар»)

арасында откерилген илими экспедициянын қатнасушылары А. Пахратдинов, С. Абдуллаевлар, Мамасабыр Қошқаров (экспедиция материаллары бойынша қарақалпақтың маңғыт уруынан, Андижан областынын Москва районынын Найман аулсоветиндеги Сталин атындағы колхозда турады—И. Б.) деген ки берген томендеги мағлуматты келтиреди: «Биз... Кунхожанын атын еситтик. Кунхожа деген адам кута атақты, озбеклердинг Науайыларындай адам болса керек, жуда атақты шаир болған. Мен кишкене бала уақтымда Кунхожанын атын жуда коп еситтим. Ол адам Жидели Байсын жақтағы қарақалпақлардын арасында откен шаир, ол бзінг жактын шайыры емес... Кунхожа жуда ақыллы адам болған, суырып салма шаир болған... Кунхожанын қосықлары бул жақтағы қарақалпақлардын арасына жуда коп таралған. Жақын кунге шекем усы жерде. Байназар деген ки Кунхожанын қосығын мнадай деп айтатуғын еди:

Кунхожанын найзасы буын—буын
Шимгентке барып тикти туми.

деп. Бул қосық коп еди, қазір ядымнан шғып отыр».¹

Кунхожанын қонгы қазақ, туркмен халқларынын арасында болған дауирлеринде жазылған шғармалары-да бзінг қолымызда тутасыменен жоқ дерлик.

Кунхожанын шаирлық еткен жылларында қарақалпақ халқынын озь азатлығы ҳамь гарезсизлиги ушын Хиуа ханларына қарсы бирқанша котерилислери болды. Сол дауирдинг енг устаз шаирларынан бреун спатында Кунхожанын бул котерилислер туралы пиир айтпай қалуды ҳеш мүмкин емес еди. Қақиқатында-да шаир бул ҳадиселерге битареп қарап қалмаған. Откен темаларда айтылғанындай-ақ шаирдын «Айдосби кешти алемнен», «Хожам саған не болды?...» сияқылы қосықлары, ханға сатылған озь ағасы Айдосбиге-де қарсы болған халқ батырлары Бегис пенен Мыржақтың олимине жоқлау шғаруы буны айқын корсетип турады.

¹ ҚҚКНИ фонды, 1959-жыл, март—май, айларындағы Андижан Наманган, Самарқанд ҳамь Бухара областларындағы адеби экспедиция материаллары, А. Пахратдиновтың дала жазуы, 7 — бет, С. Абдуллаевтың дала жазуы, 5—6—бетлер.

Улума алғанда халқ жрын жырлаған, Хиуа ханлары менен олардың тартиптерин ошпенли түрде жек қорған Кунхожа халқ гуресине, халқ иси ушын гурескенлерге муқаббатпенен қарап, халқ исининг сатқындарына терент газеппенен қараған.

Белгилі қарақалпақ совет драматурги Ж. Аймурзаевтың «Бердақ» пьесасындағы Кунхожаға котерилиске тлеклес хамь ақылғой спатында берилген образ,¹ бзингше тарихи ҳақиқатқа, бул котерилишлерге Кунхожаның қатнасы туралы халқ ядында сақланып қалған ҳақиқи естеликлерге толық сайкес келеди деп есаплаймыз.

Кунхожаның бул соьз етисин отырған котерилиске қатнасын дурыс белгилеуде Отеш шаирдың атақлы «Бердаққа жуап» қосығының жазылу тарихы ҳақындағы табылған ескерту кута улкен аҳмиетке ие. Буинан жгирма-жгирма бес жыллар бурын С. Мауленов хамь Ш. Хожаниязовлар тарешинен жазып алынып, брақ адебият илиминизде бурын кеуд болнибей келген бул ескертуде томендегише мағлумат берилген:

«Бул қосық Матеке ишан дегеннинг мешитинен тауып алынды. Кунхожа қартайған уақытта бул қосықты Бердаққа қарсы жаз деп Отешке тапсырған усайды».²

«Бердаққа жуап» қосығында 1855—1856—жылғы котерилистинг басшысы Ериазар алакоздинг халқ батыры спатындағы характеристикасы, Айдошбидинг хамь Қарақум ишаныннг сатқындық ҳарекетлери, халқтың мылли бирлик сезими дурыс хамь кута откир түрде суретленген; қосық авторы Отеш шаир менен қосықты жазуға тапсырма берген устаз шаир Кунхожаның бир икирлес болатуғыны табиғи нарсе деп қарасақ, Отеш шаирдың бул қосығында баян етилген икирлер, сөзсиз, Кунхожаның да көзқарасларын баян етеди. Бзингше, Кунхожа басқа шаирларға устаз спатында тапсырма, ақыл беруменен бирге, бул темада озин—де бирқанша иғармалар жазған болуға тиисли.

Тлекке қарсы шаирдың бул темада сөзсиз жазғанлығы мүмкин болған иғармалары да бзинг қолымызда жоқ.

Солай етип биз шаирдың қоллеген мираслары бизге келип жетпеген деп есаплаймыз.

Устем езуши топарлар, руханилар тарешинен халқ талантларына олардың три уақтындағы жасалған қсым олгешинен кейн-де дауам етти. Олардың ҳасыл иғармаларының браз ғана болегининг бизге келип жетпеуине бул жағдай улкен себепши болды.

Белгисиз себеплерменен Кунхожаның революциядан кейн, атап айтқанда 30-шы жыллардың орталығында жиналған браз қосықларының да жойылып кету фактлары бар.

Мсалы, қарақалпақ совет адебиятшылары Қ. Аимбетов хамь О. Кожуров жолдаслардың 1939—1940-жылларда жазған мақалаларында: «Кунхожа... иғыстың улды шаиқыры Науайы, Фирдауси иғармаларыменен таныс болған. Бул оның қосықларында Науайының, Фердаусидинг геройын келтируменен коринеди»¹—деген қатарларды оқимыз. Брақ, Кунхожаның бзинг қолымызда бар ҳешбир қосығында Науайы, Фердауси иғармаларының геройлары ушыраспайды. Ал, Қ. Аимбетов хамь О. Кожуров жолдаслардың усы мақалаларында атын атаған «Малым барда» қосығын² бизге ҳақиқатында да сол уақыттағы қолжазбалардан он сегиз жылдан кейн табу мүмкин болды. Бул қосықты биз 1958-жлы жоқарыда корсетилгендей-ақ Қазақстан Илимлер Академиясы орайлық илими библиотекасының фондындағы қолжазбалардан таптық. Тағы да бир мартебе ескертетуғынымыз, —Кунхожаның, Омардың, Бегжан шаир дегенинг, Сарыбайдың, Ашнақулдың браз қосықлары бар бул қолжазбалар улкен бир қолжазбаның қырқ—елуден бир болгеш ғана дузеди. Қолжазбаның тикарғы болегин ҳешбир илими библиотекадан таба алмадық. Усы жерге қоса кететуғын тағы бир нарсе—қарақалпақ адебиятшыларының Уллы Уатандарлық урыстан бурынғы мақалаларында қарақалпақ классик шаирларының иғармалары бар қолжазба спатында № 217 қолжазбаның аты жии аталады. Тлекке қарсы бул қолжазба да ҳазир ҳешбир библиотекада жоқ. Бул жағдайлар Қазақстан Илимлер Академиясының библиотекасындағы узинди қол жазба-

¹ «Амударья» журналы, № 2, 1956—жыл, 24—61—бет.

² ҚҚКШИ-ның фонды, қолжазба, V—32, 52—бет.

¹ К. Аимбетов, О. Кожуров «Қарақалпақ адебиятының турлери», «Қарақалпақстан адебияты хамь искусствосы» журналы, № 2, 1940—53—бет.

² Бул да сонда.

лар усы № 217-нші қолжазбаның белегі емес-пе екен деген заңонлы шамалауды тудырады.

Бұл фактларды келтіргендегі бәнің мақсетиміз Кунхожаның әдеби мирасының болғаны усы деп, қаттеки табылып болғаны усы деп жұмақ шғаруға асығудың орынсыз екенлігін ескерту.

Кунхожа творчествосына идеялық характеристика беруде «Жаз келер-ме?», «Керек маған?», «Тойда», «Козим», сияқты қосықтарының ақмиеі оғада үлкен. Сырттан қарағанда озының козден қалғанлығын ғана суретлегендей болып көрінетугын «Козим» қосығы терең социаллық мазмунға-да ие. Қосықтағы:

«Аға беглер қайғы—қасирет заманда,
Қалай кун көрермен досларым озим...
Уай ағалар бұл не заман гаплетдур,
Аламанатқа жаман қайғы гулетдур,
Ахир менің солдырмағай жуанмди,
Заман зардабынан көрмейдк козим...»¹

деген қатарлар тек козден қалу сияқты физикалық жағдайды ғана емес, ал заман қсуметинен налын у сияқты рухи жағдайларды-да баян етсе, ал:

«...Мендей болып бирнешшелер отер-ме,
Ашылы жақты боп көрер-ме козим?»²

деген қатарлар шаирдың заман қсуметинен налынғанда тек озь басының ғана емес, озиндей басқалардың-да қайғысын баян еткенлігін айқын көрсетип турады.

«Тойда» қосығында социаллық теңсізліктің барлық турмыста болғаны сияқты, халқтың дастурь—салтында, мереке жиындарында-да орын алғанлығы ашылады. Бұл конкрет бир уақия—Құлман деген байдың тойын, ондағы бай, атқа мнерлерге сый тамақ тартылып, жарлыларға дөшқашан той асы болып көрмеген жарма менен баямық тартылғанлығын, оның да жетпей қалғанлығын суретлеу арқалы бериледи.

«Керек маған» қосығында шаирдың турмыслық идеал-

¹ Рукопись С—23, фонд КККНИИ, стр. 6.

² Бұл-да сонда, 7—бет.

лары — душпанға қарсы тайынбай гүрескен марть жгитлер, ғайратлы адамлар, арлы—намыслы, мширбан, адил ерлер, пақырға саясын салып, ақсақ майып, соқырға қолын берген қайырхон адамлар, елдің малин ойлаған ҳамь ел хызметине тақ турған ғамхорлар, жақты дунья даққындағы арманлары баян етиледи.

Қарақалпақ жарлыларының илажсызлық, ауыр турмысын, машақатлы, қайғылы омирин, рухи азаплануларын баян ететугын «Жаз келер-ме?» қосығы-да озының тикарғы баян етежақ идеясы бойынша «Керек маған қосығына мазмуилас. Бұл қосықта-да шаир халқтың ауыр турмысын суретлей келип, усы жүдеген елатқа жаз—яғни жақтылы кун келер-ме екен? деген халқ арманын баян етеди.

Кунхожа творчествосының изертленуин созь еткенде ескерткенимиздей-ақ бұл қосықлардың Бердақтың атына отип келгенлігине байланыслы бұл қосықларменен ғтап оқушылардың Бердақ творчествосына арналған мшнетлер арқалы таныслығын есапқа алып ол қосықларға қысқа ҳамь улума ғана тоқтадық.

Кунхожаның әдеби мирасларының усындай хәрқилы себеллерменен бәнің қолымызда еле толық емеслігін оның творчествосының идеялық характеристикасын толық турде беру исин-де белгилі дәрежеде қиынастыратуғын турған созь.

Брақта-шаирдың қазирги бәнің қолымызда бар әдеби мирасларының озин-ақ оның реалист созь шеберн, үлкен демократ ҳамь патриот спатындағы қарақалпақ халқының жамметлік тарихындағы алатугын құрметли орнын белгілеуге толық жеткілікли.

...«Искусствода халқтың турмысын ямаса оның қандай болмасын бир тәрепин баян еткен хәрбир адам, хәрбир сондай адам үлкен қадисе болып есапланады. Ойткени, ол озь өмирименен миллионлардың омирин баян етеди»—деп жазған еди А. С. Пушкин озының ұллы мсалшы Крылов туралы жазған бир мақаласында.

Кунхожаның әдеби мираслары оны озине заманлас халқ турмысының барлық тәрептерин халқ позициясында, заманның енг прогрессив ҳамь демократиялық идеялары позициясында турып баян еткен үлкен шаир, демек қарақалпақ тарихында үлкен қадисе спатында харақтерлеп турады.

Кунхожаның барлық қосықтары терең социаллық

мазмунға не, оның қарбир қосығында заманының ең характерли жамнетлик мотивлери котериледи, шаир озы творчествосына тикарғы белгилеуши тема болған социаллық тенгсизликти, жарлылардың хуқуқсызлық, аш—аштадалық, омирдинг барлық лаззетлеринен жудалық жағдайын, олардың басына түскен сансыз турмыс таршылықлары менен рухи азапларды, байлардың, устем топар адамларының минетсиз ҳамь қайғысыз паразитлик омирин, мал дуньяның жамнетте тутқан барлық нарсени белгилеушлик ҳамь барлық нарсени басқарушылық ролин ашып беру үшін озине заманлас турмыстың қартурли тарапларын алып суретлейди. Шаир бул темаларды көп ғана қосықларында арнаулы-да созы етеди, ал, шаирдың басқа темаға арнап жазған қосықларында-да бул тикарғы темалар албетте орын алып барады, шаир не туралы айтпасын, мейли ол озининг жеке қайғысын суретлесин, мейли кунделик турмыстың конкрет бир қадиселерин хабарласын, озининг омири, корген—билгенлери туралы айтсын, дидактикалық характердеги қосықлары болсын, барлығында социаллық тенгсизлик, минеткеш халқтың ауыр турмысы, езушилерге наразылық ҳамь жеккорушлик маселелери шаирдың дыққат орайында турады.

Бул жағдай Кунхожа творчествосының идеялық мазмунында жамнетлик мотивтинг ең жетекши ҳамь шаирдың творчествосын характерлеуши мотив болғанлығын айқын корсетеди.

Енди биз, Кунхожаны реалист, демократ, патриот шаир ҳамь озы даурининг прогрессив адамы спатында танытатуғын, оның творчествосының идеялық мазмунын дүзетуғын еңг тикарғы, еңг характерли маселелерге тоқтайық. Булар: Кунхожаның шғармаларында заман шылығы, Кунхожаның шғармаларында жарлыларға қозқарас ҳамь эксплуататорлардың ашкаралануы, Кунхожаның творчествосында ел—халқ темасы, Кунхожаның социаллық идеаллары, Кунхожаның қозқарасындағы гейпара қарама-қарсылықлар сияқлы маселелер болып есапланады.

Албетте, Кунхожа творчествосының идеялық характеристикасы тек буларменен шекленбейди. Бул саналып отилгенлер шаир шғармаларының тикарғы мотивлери ғана. Бул мотивлер озы-ара бир—брименен тғыз байланыс болғаны сияқлы шаирдың қосықларында аралас турде баян етиледі.

Кунхожа шғармаларында заман шылығы

Кунхожаның шғармалары, оны, еңг алдыменен, жасаған заманындағы барлық характерли қадиселерди озы заманының алдыңғы қатарлы ақылдар адамы, қарбир жамнетлик қадисени, турмыстағы уақияларды көпшиллик халқ массасының козименен корип ҳамь бурмаламастан суретлеген улкен реалист спатында танытып турады.

Кунхожаның қосықларында ози омир сурген XIX асир қарақалпақ турмысы үшін характерли болған барлық турмыс картиналары, барлық ақметли уақиялар, халқтың барлық кун корис касиплери—диқаншылық-та шаруашылық-та, балықшылық-та, бул касиплердинг барлық қиыншылықлары менен азаплары-да орын алған. Шаирдың қосықларында қарақалпақ халқының басына феодаллық ханлар менен олар журғизген тартиплерден балап қартурли табият стихиялары салған ауыр жағдайлар картинасы коринип турады.

Албетте, шаирдың реалистлиги, барлық тарихи уақияларды, озы асиринде нелер болған болса, олардың барлығын халқтың кун—корис касиплерининг барлық турлерин, халқтың нелерменен шугылланғанын, нелерди ислегенлигин қалдырмай корсеткенлигинде ғана емес; шаир тек бунингменен шекленсе, оның хызмети улкен реалист дәрежесине котерилмей, тек заманлас турмысты қалдырмай бақлағанлықтан ғана ибарат болар еди. Ал Кунхожа халқтың диқаншылық, шаруашылық, балықшылық касиплерин суретлегенде, усы касиплерменен кун кеширген елдинг социаллық ауқалын, бул касиплерменен шугылланушылардың қайысының малды тауып, ғаллени ондирип, балықты аулағанлығын, қайысының табылған малдан, онген ғалледен, ауданған балықтан рахатленгенлигин, усыған байланыслы жамнетте тутатуғын орын бойынша турли—турли бул топарлардың турмыс жағдайларын ашып корсетеди.

Озининг «Жайлауым» деген қосығында:

«Барнешени мақсетине жетирип,
Бирнешени қайғы—қана еттирип!»

деп жазған шаир озининг барлық қосықларында озы дәуриндеги социаллық, класслық жикти—мақсетине жеткен

1 Кунхожа, Таңлаулы қосықлар топламы, 1949—жыл, 11—бет.

байлар, улуға устем топар адамлары менен қайғы-қапа, еткен жарлыларды болып алып суретлейді.

Бұл өткен асирдеги, улуға революцияға шөкемги қарақалпақ турмысының енг белгилеуши заман шынлығы еді. Ойткени, кескилескен класслық жөклену—қарақалпақ халқының жамиятлик өмирининг белгилеуши манғызы, сниси кориниси еді. Шаир мие усы коринисти уғына билди хамь озь творчествосының тикарғы объекти етти.

Қандай жазушыны яки шаирды алмайық, оның озь шағармаларына объект етип нени алуы—усы объектти қандай баян етуіменен қосылып оның дунья көзқарасының, творчествосының характерин, оның кимнинг жыршысы екенлигин ҳарьтәреплеме белгилеп турады. Уллы рус критиклери Беллинский, Чернышевский, Добролюбовларда әдеби шағарманың объекти етип жазушының нени танглап алуына оның творчествосының бағдарын белгилеуши жута аҳметли корсеткиш спатында қараған. Шынында-да... искусство объектти сайлаудың озь-ақ оның турмыслық мазмуны гражданды суық эстеттен, демократты реакционерден, гуманистти адамды жөккорушиден ажыратып турады»¹

Кунхожаның қосықларындағы жерсиз, малсыз жарлылардың ауыр турмысын суретлеу—тарихи фактлармен анықланған XIX асир қарақалпақ турмысының сниси—экономикалық жағдайыменен дунь—дурьс келеди.

XIX асир қарақалпақ турмысының характерли коринислеринен бри—жер, су, ондирис қураалларының уру басы феодаллар, бай, молла, ишан, би—аталықлардың қолында болуы десек, бұл жағдайларды тастихдайтуғын қатарлар оның ҳарбир қосығында гезлеседи.

«Устиеде шапаны терлери ағып,
Қашып сорып арқасына от жағып,
Төкп ирпн алғынан қан ағып,
Етисиз тоғайда жүрген шопанлар»² —

деп шаруа байлар қолынан езилген шопанлардың ауыр турмысын суретлейтуғын «Шопанлар» қосығында ашлық—аптадалықтан қаны қашып, кундиз—туни тнәмсыз, жала-

¹ А. Караганов, «Чернышевский и Добролюбов о реализме» стр. 221.

² Кунхожа, Танглаулы қосықлар топламы, 1949—жыл, 11—бет.

нғаш—жалпы асқар қумлард ыаралаған, дуньяның барлық раҳатинен бос қалған, елсиз—кунсиз қула дүзде жүргенликтен кози тнып, қулағы сарсылған, қайғы—қапалық басқан, етлери қус туткендей тилким—тилким, тарыққан, бети тарғыл болып жеткен, арқасын бит жеп, таяқ тлип езилген топыраққа былғанып, шаңг жутып ысыда-да, суықта-да тосексиз далада жатқан, көз жасларыменен Қыл қумды сел еткен шопанлар турмысының аянышлы картинасын оғада шеберликпенен адамның көз алдына елеслеткен шаир, оларды бұл азапқа кимлер салғанлығын, оларды бұл азапқа ненин душар еткенлигин, олардың баққаны кимнинг малы екенлигинде ашып корсетеди:

«Қайсың баққаны байдың қойлары,
Бир ылаққа уш жыл жүрген шопанлар...
...Қайнаған ысыда қумларды басып,
Аланглап коалери ақылдан сасып,
Қойы жайылғанда арқасын қасып,
Күзи үшін жүрген гарш шопанлар»

Бұл узиндиде жарлы халқтың жерсизлик, малсызлық салдарынан куни үшін байлардың қойларын баққаны, мал иелери—тек байлар екенлиги анық коринил тур.

Улуға шаирдың қосықларында устем топар адамларының сансыз маллары менен жери, сань—салтанатлы, минетсиз өмирлери ашып суретленуменен бирге, усыған қарама—қарсы жарлылардың жұпынылық жағдайы менен қуллық минетлери суретленеди. Оның қосықларының ҳешбринде жарлының жери ҳаққында-да, жайылып жүрген малы ҳаққында-да созь жоқ. Шаир сонша қосықларында жарлыдан тек өзининг жалғыз ешкисн ҳаққында гана созь етеди. Буны-да нағыз қарақалпақ жарлыларының брейи болған шаир он бес жыл талап ислеп зорға ауыстырған. Шаирдың қайсы қосығын оқысанг-да өткендеги қарақалпақ халқының турмысы адам шдамаслық ауыр хамь қайғылы картиналарыменен көз алдында турады.

Турмыс шынлығын реалы суретлеген ҳарбир жазушының шағармасында Кунхожаға заманлас қарақалпақ турмысы усылай болып шғуға тнисли еди. Сонлықтан-да биз XIX асирдинг басқа улкен реалист шаирлары Бердақ Қарғабай улының, Отеш Алшынбай улының хамь басқаларының шағармаларында-да Кунхожа шағармаларына тань болған жағдайды коремиз.

Ал, XIX асирдеги ҳамь XX асирдинг басындағы қарақалпақ реалистлик, демократиялық адабиятына қарама-қарсы бағдардағы адабиятта басқаша жағдайды көреміз. Озининг дасленки творчествосыменен усындай бағдардағы адабияттың уакили болған Қазы Мауликтинг шғармаларын алып қарайық.

Қазы Мауликтинг шаир спатында қарақалпақ адабияты тарихында белгили орны-да болуға тиисли. Ол — «Ғаззели Чимбай», «Бир сауғили ярсыз ол неге дәркар», «Қызлар қосығы», «Қушайды», «Гунайым», «Перзент» дегенлер сияқлы бирнеше тарип характериндеги лирикалық қосықлардың авторы. Сондай-ақ ол белгили «Ғарип ашық— Шахсанем» дастанын қарақалпақшаластырып, оған қосымталар қосып ислеп шыққан. Оның қосықтары сыртқы сулулық, музыкалық жағынан шеберлигименен айрылады. Усы белгилерине қарай олар халқ арасында адеуир кең таралған.

Қазы Мауликтинг қосықлары қалалы саудегерлик турмыстың ишинде, солардың дунья көзқараслары, маллери, қығулары тикарында, ески сарай поэзиясының улгисименен дореген. Бул қосықларда социаллық маселелер ҳешқандай созь етилмейди, олар шетленип отиледи. Теренг социаллық мазмуннан айрылған ҳамь формалистлик усулда жазылған бул қосықлар феодаллық сарай поэзиясының қарақалпақ адабиятындағы улгиси спатында көзге туседи.

Қазы Мауликтинг аты аталған қосықларында қарақалпақ реалист шаирларының шғармаларындағыдай озине замандас халқ турмысының, социаллық тенгсизлик-тинг суретленуи дегеннен ҳешнарсө жоқ. Оларда тек жекке бастың зауқы, кейп—сапасы ғана баян етиледи ҳамь олар «искусство искусство үшін» деп аталатуғын реакцион теорияның қарақалпақ адабиятындағы озиншелик бир кориниси спатында көзге туседи.

Мсалы шаирдың «Ғаззели Чимбай» қосығында, «откенлерге дуа айтып ҳақтың санасын оқыпатырған» уламалар, тилла жға таққан, қолдарына ижиу—ҳасыл блезик салған бай қызлары, олардың сань салтанатлары менен назлары, астында бедеу ойнатып, жем орнына ақ набат шайнатқан жгитлер, соньындай мась Чимбай ели» суретленеди.

«Жазында жгитлер атыны бақар,
Ат мойнына лайлы—маржанлар тақар...»

Жгитлери шғар бедеу ойнатып,
Жем орнына ақ набатты шайнатып,
Қыз—жгитлердинг ишли қайнатып,
Ылақ ойнар жгитлери Чимбайдинг...»¹

Қазы Мауликтинг көп ғана қосықлары муҳаббат темасына арналған. Брақ бул қосықлар шын манисиндеги муҳаббат қосықлары емес, оларға шын суйисуши жаслардың жүрек сөзлери, сол дауир ушын характерли болған социаллық тенгсизлик басқа салған айралықтан туылған муҳаббат зарлары жоқ. Муҳаббат темасы бул қосықларда тарип, жасәма сағыныш, айшу — ширетбазлық рухында баян етилген. Мсалы:

«Койлега дарайы, онгри моншақлы,
Басында турмес тилла шашақлы,
Бир дилбар дуньяга келген қушайлы»

Қарақалпақ халқының откендеги турмысының бундай Қазы Маулик типиндеги шаирлардың шғармаларында суретленуи менен салыстырып қарасақ Кунхожаның улкен реалист спатындағы хызмети тағы-да айқынласа туседи.

Рәсми дереклерде жазылып қалған тарихи фактлар-да, халқтың ядында қалған тарихи фактлар-да, турмысты бурмалап, ондағы қарама-қарсылықларды буркеп суретлеген шаирларды ашкаралап, Кунхожаның ҳамь қалипдесунде ол улкен хызмет корсеткен қарақалпақ классик поэзиясының файдасына сойлейди.

Кунхожаның улкен реалист спатындағы хызмети ҳамь Қазы Маулик типиндеги шаирлардан айырмасы—ол халқ ишинде шыннан-да бар ҳамь халқтың ауыр минетининг, манғдай терининг есабынан ат ойнатқақ бирли—ирьмаларды емес, ал тарихи ҳақиқатты, жатарына тосеги, мнерине колиги, атқа набат шайнатпақ тусе озин жерине нань болмай жүрген көпшилности коре билди ҳамь солардың омрин озь творчествосына объект етип ала билди.

Шаирдың шопанлар омври ҳаққында жазғанлары сияқлы, қарақалпақ жарлыларының басқа топарлары ҳаққында жазғанлары-да ҳақиқат.

Ярымшылыққа жер еккен жарлы диқанлардың, кунликшилердинг, шопанлардың адам шдамаслық қнын ҳамь

¹ Сборник стихов, каракалп, поэтов, запечатанных Амибетовым К. в 1934 г. фонд КККНИИ, рукопись, стр. 56—57.

хорлықты турмысы жаққындағы ауыр естеліктер өткендегі сол өмірдің ашы азаптарын озы, басларынан көшірген ғаррыларымыз арасында елде барлық конкреттігімен сақланып киятыр.

«Бурын жарлылар байға жерден алынатуғын зурааттың оннан бір бөлегі үшін ислейтуғын еди,—деп мағлұмат береді Бердибеков Дошмурат деген ғарры—енг көп дегені зурааттың бестен бір бөлегі үшін иследи. Мен өзим зурааттың оннан бір бөлегі үшін байдың хызметін еттім. Ол уақта ашылық деген болып туратуғын еди. Диқанның жыл бойы ислеп тапқаны қыс азығына да жетпейтуғын еди, соңлықтан олар байдан ямаса басқа да құрғынлау хожалықлардан қарыз алуға мажбурь болатуғын еди. Бай қарызды осимменен беретуғын еди. Мсалы диқан ушы батпан ғалле қарыз алса, оны бес батпан етип беруи керек еди».¹

Шопанлардың жұмысының жағдайын Чимбай районынан Пириняз деген ғарры блай характерлейди: «азанда мал менен кетик, кеште малменен келетуғын еди. Буннан басқа азанда ҳамь кеште от жағатуғын, қой—ешкилерди саууға жардемлесетуғын, ешкилердинг ылағын жберип, қайтарып гуенлейтуғын еди. Егер бундай уй жұмысларын етпесе, хожайын тамақты да қиналып беретуғын болған. Шопан мұдамы дүзде жүрген.» Озы 13 жастан баслап шопаншылық өмірдинг азабын тартқан бул ғарры шопанлардың минет қақысының кута томен болғанлығын да айтады.²

Тарихи әдебиятларда да тап усы жағдай айтылған. Мсалы, ОзССР Илимлер Академиясының хабаршы агзасы М. Ю. Юллашев өзининг «XIX асирдеги Хиуадағы жер иелешушилик ҳамь мамлекетлик дузилди» деген минетинде XIX асирдеги Хиуа ханлығы жағдайындағы диқанның жерсиз, уйсиз—жайсыз, жалланып ислешип батрактар болғанлығын, олардың турмыс ауқалының арендаға жер етип ауыр салғырт төлеушилерге қарағанда да аур болғандығын айрықша көрсетеди. «Арендаторлардан өзгеше диқанлар арендаға жер алып егуге ҳешқандай мүмкиншиликке не болмады. Аштан өлмеслик үшін олар ҳешқан-

дай мүмкиншиликке не болмады. Аштан өлмеслик үшін олар қандай шартке болса да көнит жер иелерине жалланып ислегуге мажбурь болған... Диқанлар құлларменен бирдикте социаллық басқыштың енг томенги дәрежесин дүзе отырып Хиуадағы енг езилгендер ҳамь енг хуқуқсызлар болды».

Кунхожаның жалпы қарақалпақ халқының камбағаллық, аш-аптадалық жағдайын, минеткеш халқ массасының басына тускен ауыр кунлердинг себеплерин көрсетуге арналып жазылған қосықлары да, қарақалпақ жарлыларының бир-биринен томен ауқал да тришилик еткен ҳартурли топарларының жағдайын көрсетуге арналып жазылған қосықлары да, жарлылардың ауыр минетин көрсетуге арналған қосықлары да, жарлылардың күнделикли өмири (быт) ҳамь рухи жағдайлары менен ишки көширмелерин көрсетуге арналған қосықлары да тарихи қақиқатларменен бирдикте өткендеги қарақалпақ турмысын ҳамьмеге теп-тегис болған той-тамашалы өмир етип бурмалап суретлеген дини феодаллық әдебият уакиллерининг ойдырмаларын узил-кесил бикәрлап таслайды.

Шанрдың қарақалпақ минеткеш халқының адам шдамаслық ауыр кун корисин ҳамь неше турли азап-уқыбет, жудалықларын көрсетуге арналған «Заман» қосығын келтирейик:

«Қарап тұрсаң бул заманға,
Сондай жайсыз шыбы жанға,
Жылға-сайлар толды қалаға
Алеумет бул қандай заман?»

Жаған көп, өксиген көп,
Ҳамь ашылықтан ит етип жеп,
Бир жұтымға етеди өп,
Қайғы-қамал болды заман.

Жетим қатын, жетим улар,
Тентиреп ботдай боллар,
Шыбаққа сатылды қызлар,
Ҳасрет-қайғы болды заман.

Халқ посип мақанынан,
Ҳамь айырды мақанынан,
Табалмай илеп шерек нан,
Қайғы-қырғын болды заман.

¹ «Материалы экспедиции С. Камалова, «рукопись, фонд КККНИИ, стр. 22—23.

² Жоқарыдағы экспедицияның материалларында стр. 3 («запись А. Туреева»).

Малы барға дөш нәрсе емес,
Оларға малсыз тент емес,
Алсақ бул уақ кун емес,
Қара тунек болды заман.

Ата баладан айрылып,
Нулсыз тағы қарны аш,
Тамақ табалмай сарылып,
Журген қайғы болды заман.

Бала-шағалар жаланғаш,
Қанат, күйректен майрылып,
Козинен ағып қанлы жас,
Қияметлик болды заман.

Егінлерди суық урды,
Ерте бастаған су құрыды,
Кімлер асып кетти қырды,
Қиянгексти болды заман.

Қоз көр болды жлай-жлай,
Су ақпады жанлар млай,
Ем — дара болды басалай,
Аш—аптада болды заман.

Аштан олғанлер көп болды,
Оликке жылға тап болды,
Ашлыққа ауру жұп болды,
Қиянгексти болды заман¹.

Қосықты биз толығы менен келтирдик, өйткені, қосықтың дәрбір қатары, дәрбір куплеті халқтың ауыр турмысы менен ауыр ишкі кеширмелерининг характерли бир тәрепин ашып турады. Қарақалпақ халқының өткендеги омир картинасы шынан-да усындай болған. Қосықта халқтың үзлексіз жаугершиликлердинг салдарынан көрген азап хамь жудалықтары-да, ашлық-аптадалық жағдайыда, оалери гуресуге кушсиз болған табиғат стихияларынан тартқан жабирлери-де жоқшылық хамь жаугершиликтинг кесапатынан туған мақанды таслап қанғыруы-да, ата баладан айрылып, қызлар шабаққа сатылған хорлықлы хамь ызалы кеширмелери-де, ашлық пенен аурудың, жаугершиликтинг есап-сансыз көп құрбанлары-да толық қамтылған. Брақ булардың барлығы — жаугершилик-те, ашлық-та, сусызлықта «малы барға дөшнәрсе емес», мал-дуньялылар жаудың-да кеулин таба алған, ал ашлық, сусызлық олардың улеси — емес.

¹ ҚКҚИИның фонды, қолжазба, ф. 75—270—а, 270 б—бетлер.

Минеткеш халқтың басындағы жалпы ауыр турмыс хамь оның себеплери шаирдың «Шалықлап мақсетли жерге бара алмай...» деп басланатуғын қосығында-да жан-жақлы турде хамь кута характерли қатарларда суретленеди. Бул қосықтың бир құрылыс өзгешелиги-шаир бунда қарақалпақ жарлысының бреуи спатында жекке озь басының ауыр жағдайын баян етеди-де, буны жалпы халқ басына тускен ауыр куннинг бир болеги спатында хамь бирдинг басында бар жағдайды мыңгының басында бар жалпы жағдай спатында тусиндиреди.

Шаир омирише мақсетке жете алмағанлығын, қалегени болып бир еркин журе алмағанлығын, я тойып тамақ иштегенлигин, я жалтырап киним кимегенлигин, я қатар-қурбыларыменен бас қосып ойнап-күле алмағанлығын, дуньяның барлық қзығынан жуда болғанлығын, ауыр минет етип аз хақы алғанлығын, минетининг дөшким тәрепинен қадирленбегенлигин теренг налынуменен айтады:

«Қатар-қурбым басын қосып жия алмай,
Қарным тойып бир кун тамақ жей алмай,
Омирлікке путин шапан кие алмай,
Жоқшылықтан қурым дингке, дарьманым».

Брақ, бул тек шаирдың бир басындағы жағдай емес, жалпы халқтың басындағы машақат:

«Бир—брии сағынбай ер менен зайып,
Нан таба алмай посып журген халайық...»

Бунда жарлылардың жан-жаққа дағып, бир—биреуди ойлауға-да пурсасы болмай, дәрким басы менен ғай болып кеткенлиги жуда айқын коринип тур.

Дәрбир жарлы басындағы, жалпы халқ басындағы бундай ауыр аухалдың себеби шаирдың көрсетуинше «жылдан жылға егиз болып келген ашлық пенен жаугершилик», устем топарлардың езушлиги — «байлардың жарлы наласына құлағын салмауы, дөшкимнинг минетти есапқа алмауы» болып есапланады. Шаир халқ басына тускен аш—аптадалықтың шектен тыс ауырлығын атап көрсету ушин:

«Ат шоқай, қара оленг бизге млайық,
Турин танымадым кизиниң, жарманым»—деп жазады.

Тикврынан автобиографиялық характерге не, соның-менен бирге шаирдың озь атрапында болыпатырған тур-

мыс шынықтары даққындағы бақлауларын дамы ұсы турмыс шынықтарына қатнасын созь ететугын колемли «Олим» қосығында да халқтың ауыр турмысының тағы бир енг характерли гарептери—властының, ханлық—феодаллық законлардың қуатлауы және қорғауыменен барлық ондирис қуралларын озь қолларында услауыменен кушли байлар жарлылардың арзан минет дақысын да бермеушиялиги, жарлы жаслардың таптанған, хорланған дамы қайғы—мунгменен қоршалған жаслығы, олардың дарбедерлик омири, ҳешқандай дем алыссыз куллық минет, я олиде, я триде бир—бреуге қол бере алмаслық дарежедеги илажсызлық жағдай кута конкрет турде суретленеди.

«Байға жүрсе жарлы дақи ала алмас,
Ойнап—кули жаслар шалқып жүре алмас,
Бир кеткендер ел дидарын көре алмас,
Бир басқа бир заман болды яранлар,
Дарында сулар жоқ, ағар қыла қан,
Дем алмас жоқ, қиналып тур шбын жан,
Небир адамларын ала алмас мизан...
Биреу олсе брегуге брегуге қарамас,
Қорыққаннан арзы—халын сорамас...»¹

Қосықтың «Қорыққаннан арзы—халын сорамас» деген қатарында шаир, созьсиз тек ашылық, аур минет қурбанларын ғана емес, феодаллық тартиптер менен феодаллық жуенсизликлердин қурбаны болып олген, сонлықтан да оларменен ҳал сорасуды устем топарлар қадаған еткен адамларды да козде тутқан. Бундай қурбанлар да Куиохо жа жасаған заманның кунделикли характерли коринислеринен еди.

Шаир халқ басындағы жалпы жарлылық жағдайды суретлеген қосықтарындағыдан басқа жалланба минет адамларының омири суретлеуге арналған озининг бирқанша «Шопанлар» «Кун қайда», «Орақшылар» дамы басқалар сияқты тек Куиохо творчествосының ғана емес, тутас қарақалпақ классик поэзиясының енг орайлық шғармаларынан болған атақлы қосықтарын жазды.

Куиохоаның бул жалланба минет адамларына айрықша дыққат аударуы реалист шаир үшін кута табиги нарсе еди, ойткени, бул жалланба минет адамлары қарақалпақ минеткешлерининг енг тикарғы болеги, сонынменен бирге енг езилген дамы дамымеден де турмыс азаптарының коп тартқан болеги еди.

¹ Куиохо, Таңлаулы қосықтары, 1949-жыл, 19—20 бетлер.

Куиокишилердин турмысынан алып жазған «Орақшылар» қосығында шаир қиын турмыс қысқысы астында сергизданы шыққан, жупынылықтан копшилик жиналған жерге, той—жыныға бара алмай, кеулде қайғы, козде жас пенен узақ еллерде жұмыс ислеп, елине қайта алмай сағыну сезимменен езилеп жүрген куиокишилер турмысының реалы картинасын береди.

«Ийинде куиоки шапаны,
Пақалға тырталып сапы,
Барқулла қиналып жаны,
Атыда журь орақшылар.

Осиен жерине жете алмай,
Жұмысты таслап кете алмай,
Асқар қумларды өте алмай,
Зар жаап журь орақшылар.

Көп ислейди, аз алады,
Тамде жаны қиналады,
Жиссиз кби байлавады,
Азапта журь орақшылар»¹

Бул қатарларда байларға жалланып ислеуши орақшылардың барлық жағдайы—азапты минетте де, илажсызлық кунде сағынып сезимлери де, арзан минетте де конкрет суретленген. Олар адам шдамаслық жағдайда тынбай жұмыс қлады, туған еллерин, бала шағаларын сағынып қан жутады, дени де, жанында қиналады, брақ бунның бари пайдасыз, «танқанлары тинға жетпейди», шаруабайларға жалланған шопанлардың көз жаслары қумды сел етсе, диқан байларға жалланған орақшылардың, басқа да куиокишилердин көз жаслары егислик жерлерди жуады — қулласы шаирдың кута реалы суретлеуи бойынша қарақалпақ жарлысының мойнында барлық жерде, ауыр минет пенен мутажлық турмыс азабы жатады.

Асиресе «Кун қайда» қосығында куиокишилердин ауыр турмысы, олардың шеккен минет азаптарының да, рухи—моральлик азаптарының да, ұсы турмысты барлық қиыншылықтарыменен корсете алатугын енг характерли моментлери қалдырылмай суретлеу арқалы бериледи.

¹ Куиохо, Таңлаулы қосықтар тасламы, 1949-жыл, 47-бет.

Биз, бул қосықта шаирдың қосықпенем айтқандарын қара сөзге оалестирип келтирип отейик: кунликшилер орақ орады, отын шабады, жап қазады, ийнлерине қап салып масақ тереди, кунн—туни пшен, салы орады, гузде тары жинайды, омир бойы ҳарып шаршап жас омири гулдей солып, сап болып, қудлық минет етеди, қаттеки кунликшилик омирдинг қиыншылығы астында не бреулер слит, «не жананлар тул қалады», брақ усынша машақатлы минет кунликши жарлының ҳешбир тлегин-де қанаатландырмайды. Қанша нслесе-де қара пул ала алмайды, омиринше қарыялары бир тоймайды, аш—жалаңгаш ау-қалда кун кеширеди, ийинше тартарлық қиынн қосилит жатарлық уйн болмайды, тапқанлары қара тенгтеге жетпейди, ауыстырып кинм алып кию блай турсын, қатар-қурбы, жеңгтеге базарлық алып барар қал-да жоқ, қаттеки кунликшининг озь суйиклисименен қосылуга бир нарсе қиямат-ба деген тлегин-де жоқшылықтынг салдарынан оннан-да бос қалады. Усы қалға ауыр салық азабы тайын турады, солай етип жарлы абден илажсыз, бир жутым уайым болатуғын кунге туседи.

Усыларды айтып—айтып келип шаир:

«Не пайда жгитлер жалғанш дуния,
Алдады бизлерди жол салып кия,
Қара басқа бул не деген уақия?
Бул журистен енди бизге кун қайда?»¹

дейди. Қақиқатында, ҳарбир қарақалпақ жарлысы, ҳарбир кунликшининг триптар болған бул жағдайы бир қара басқа не деген уақия, не деген аурылық?! Бул ауырлықты көтерген бастынг турмыста жападан, азаптан, қайғыдан, кемситуден басқа ҳешнарсе қормегенлиги шаирдың суретлеунде барлық тутаслығыменен айқын коринип тур. Қосыққа кунликшилердинг ауыр минети-де, арьманы-да, рухи азабы-да, узилген тлегин-де қалмай кирген. Қосықтағы шаир берген мағлуматларды оқып отырып, кунликшилик турмысты ози корген-билген адам-да ямаса тарихи мағлуматларменен салыстырып қараған адам-да кунликшилик турмыс қақиқатында-да усындай болады деген тусиникти пайда етеди. кунликшилик турмыс қаққында ҳешқандай хабары жоқ адамға-да бул қосық откен асирдеги

¹ Адеби альманах — бринши ктап, 1938-жыл, 62-бет.

қарақалпақ жарлыларының турмысындағы эксплуатацияның бул турн қаққында толық тусиник береді.

Қарақалпақ жарлыларының улкен бир болегин дузген кунликшилердинг турмысын қысқа бир қосықта буишелли толық ҳамь буишелли дурыс суретлей алуда шаирға оның озининг турмыс жағдайы, ози суретлеген ҳадисенинг тиккелей ишинде болып, тиккелей озь басынан кешируи сөзсиз, улкен жардем берген.

Бул жерде откендеги Орта Азия турмысының реалы суретлеулерин озь шғармаларында шебер турде бере алушылығыменен айрықша козге тускен атақлы тажик совет жазушысы Садриддин Айниндинг (1878—1954) ози туралы айтқан томендеги сөзини келтиру кута орынлы.

«Егер мени реалист жазушы деп айтатуғын болса, — дейди С. Айни, — буның себеби мен жоп нарселерди шыннан-да натурадан жаздым ямаса бастан кеширдим»¹

Кунхожанынг «Ойда» қосығында-да «Кун қайда» қосығындағы сияқты кунликшилик турмыстынг усындай теренг реалистликпенен суретленгенлигин коремиз:

«Мен кеткелн болды жетти жыл, жетти ай,
Азап—ақыретпенен омир отти-ай,
Елимди сағымдым, дарьманым кетти-ай,
Қартурди қика бар обласам ойда...»

Кириншешен кби меннен жырлып,
Мнау журмен букирейни айрилип,
Арқам жауыр болды қантан сыйрылып,
Созимнен болмаса кушмн жоқ бойды»²

Мие усындай ауыр—азапта минет етип журген жалшыны бир нарсе гамлап келе-ме деп умитпенен уй-иши палапандай аузын ашып кутип отырады. Брақ, жети, сегиз жыл «букирейип, арқасы қантан сыйрылып» кси хызметин еткен жарлының қалтасында аббаз шайы бир пулы-да ауыспайды.

«Ауылшыз, уйге ешейли баранан,
Сонша жылгы жургенменен не пайда?»

— деп жумақлайды шаир қосықтынг кейнин.

Шаирдың бул қосығында кунликшилер омирининг оның усы темаға жазған «Кун қайда?» қосығына кирме-

¹ Журнал, «Дружба народов», № 4, 1958-жыл, стр. 198.

² Рукопись ф. 75, фонд КККИИ.

ген басқа тараптары-де озы суретленуін тапқан. «Азап—ақыретпенен омир — оту» — кунликшилик, жалшылық омирдин жалпы картинасы. Шаир усы жалпы картинаны айту менен бирге, оны детальластырады. Елди сағынып дарьманы кету, қартурли қиялменен бастынғ менг—зент болып журун, абден сарқылып кунсиэлену, бухирейген бел менен жауыр болған арқа, байлардынғ озы жалшыларына жеркенип кемситип қарауы («кирпичешен кби менен жнырылып»), аузын ашып неше жыллар кутип отырған бала—шағасынынғ псынынғ қуруы, азап—ақыретпенен омир отетуғын жалшылық детальлар-мне усиндай хамь булар жоқарыда айтқаньмыздай-ақ шаирдынғ усы темалары «Кун қайда?» қосығында айтылмаған детальлар.

Жол бойы Кунхожанынғ бул «Орақшылар», «Шопанлар» қосықлары туралы берілген айрым қате бақалардынғ болғанлығын-да айтып оту зарурли. Басқа пирилерге тоқталып отырмай-ақ революцияға шекемги қарақалпақ адебиятыннынғ енг корнекли қанигелеринен бри Н. Дауқараевтынғ орайлық баспа созде дағазаланған бир мақаласынан месал келтирейик.

Н. Дауқараев Кунхожанынғ «Орақшылар», «Шопанлар» қосықларында қарақалпақ жарлыларынынғ ауыр омирининғ кута реаль хамь шебер суретленгенлигин дурыс таллай келип, мнадай адил емес бақаға жол қойған:

«Бул қосықлар келешектеги азат болуға исенген хамь халқты қолына қурал алып гуресуге шақырған Бердақтынғ барлық творчествосына путкиллей қарама — қарсы. Кунхожа халқтынғ құллық турмысынан шгудынғ мүмкиншилигин коре алмады. Ол турмысты налетледи, бахытсызлықты айтты, онынғ қосығынынғ жаунгерлик жалыны сонди...»¹

Автордынғ Кунхожанынғ бул қосықларынынғ Бердақ творчествосына путкиллей қарама қарсылығы, Бердақтынғ барлық творчествосыннынғ халқты қолға қурал алып шақырудан ибаратлығы халқындағы пирилериининғ ушқарылығын, улумэ Бердақтынғ творчествосы менен онынғ улкен реалист хамь минеткеш халқ жыршысы болып адебиет майданына келуин таярлауда ахметли роль тутқан Кунхожа творчествосын блайша салыстырып таллаудынғ

¹ Н. Дауқараев, «Қарақалпақская поэзия», альманах «Дружба народов», 1939 г, № 3, стр. 318—319.

дурыс емеслигин далилдеп отырудынғ қарақалпақ адебиет илимининғ бугинги жағдайында хажети жоқ.

Онынғ устине қосықлардынғ хажиги мазмуны-да олар халқында жоқарыдағыша жумақ шғаруға мүмкиншилик бермейди; бул қосықларда дини—мистикалық, дессимистлик мотивтеги хешнарсе жоқ, шаир қарақалпақ жарлыларынынғ хажикат бар болған аур минетин, аур турмыс жағдайын, қайғылары менен кеширмелерин реаль турде суретлейди. Бул қосықлардағы, «козинен жасы тогидил, зар жлап журь орақшылар», «...хал сорасқанға шағынып қайғыда журь орақшылар» ямаса «қанлы жас қапланып еки козинде... қзыл кум сел болып коздинг жасынан...» деген қатарлар, болмаса шаирдынғ орақшылар менен шопанлардынғ бул қиын жағдайлары халқындағы аур толғанулары бул қосықлар халқында шаир творчествосыннынғ жаунгерлик жалыны, келешекке исеними сонди деп жумақ жасауға право бермейди.

Устем топарлардынғ мапине хамь қалеуине қарама—қарсы жарлылардынғ ауыр аухалынынғ дурыс картинасын беру, жарлыларға олардынғ озы жағдайларын тусиндиру—Кунхожа заманы ушын бул улкен жаунгерлик. Қарақалпақ жарлыларынынғ Кунхожа суретлеп отырған бул аур жағдайлары туралы реалист хамь демократ жазушынынғ қайғырмай айтуыннынғ ози мүмкин емес еди.

Халқ турмысын реаль суретлеген хамь халқшыл шаирлардынғ шғармаларында қайғылы мотивлердинг ушырауы озинше бир табиғи жағдай екенлигин озы уақтында улды критик В. Г. Белинский-де атап корсетип, блай деп жазған еди:

«...Биз ушын омир той—тамаша, байрам шадлығы емес, ал минет, гурес, жудалықлар хамь қиналулар майданы. Бзинг лиризмимизде орын алған бул қайғы, бул муң, бул толғану, сонынменен бирге пиришенглик усиден келип шғады. Бзинг дауримиздинг лирик шаиры суинуден хамь қуанудан горе кобирек муңланады хамь дартин айтады, халулығы— халпығып бақырудан горе кобирек сораиды хамь қарастырады. Онынғ қосығы шағыну-оннынғ одасы—сору...»¹

Кунхожанынғ творчествосында озы жекке басынынғ қайғылары, озининғ жарлылық турмысыменен бастай ке-

¹ В. Г. Белинский, Сочинения в трех томах, 1949 г, том I, стр. 109.

Ширген аур сергизданлық уақиалары хаққында жазылған қосықлары оғада қоп. Шаирдың белгілі «Жайлауым», «Жарымадым», «Менің балам», «Балам олгенде», «Козим», «Олим», «Арманда», «Ким блер?», «Қашан керермен», «Болар-ма екен?», «Коринбес» сияқты көплеген қосықлары усындай характерге не.

Бұл қосықлар сырттан қарағанда шаирдың тек жеке басына тиісін жағдайларды созы ететугын сап автобиографиялық характердегі қосықлар болып корингеніменен, хақиқатында бұл қосықларда шаирдың ози-де уақи-ли болған барлық қарақалпақ жарлыларының омири коринеди, бұл қосықлар тек шаирдың биографиясын ғана емес, ал халқтың биографиясын тусиндиреди. Бұл жағынан Кунхожаның бундай қосықларына М. Горькийдің украин халқының удлы шаиры Т. Г. Шевченконың шғармаларын характерлеп айтқан «жеке тағдири хаққындағы оның зарларында барлық Малороссияның зарлары есигиледи, оның казак тағдири хаққындағы еске тусирулеринде сиз оның халқының еске тусирулерин уғынасыз»¹ деген бақасы оғада сайкес келеди.

Кунхожаның усындай қосықларынан кейпара мсаллар келтирейик:

«Балаларым отыр жаллағаш,
Куйикпенен ағарды шаш...
Қыпша жаллағаш суйгенім,
Дуњядан сойтп куйгенім,
Болмады менің дегенім,

(«Жарымадым»)

«...Тоным дземе жетпеди,
Жламай куним отпеди...»
Биз жутымға жарымадым...»

(«Не Солдым?»)

«...Қурмын бұл дунья гахаты кермедім,
Тенги--дусымменен ойпап куалмедім»

(«Арманда»)

Шаир «Шалықлап мақсетли жерге бара алмай...» қосығында ярымшылық етип жалшымағанлығын айтқан болса, «Боларма екен?» қосығында куликшилик етип

жалшымағанлығын созы етеди, ал «Сазан ау» қосығында балық аулап-та жалшымағанлығын айтады.

Енг ақырында шаир:

«...Бзның талаа келиспеди
Қанша ғайрат салсам-да»

деп қандай касип етип, қаншалли минет шексе-де жалшымағанлығын айтады.

Бұл келтирилген узиндилерде баян етилген аур турмыс жағдайлары менен қайғылар шаирдың конкрет озы басына тиісін бола отырып, соныңменен бирге жалпы минеткеш халқтың турмысын-да баян етеди, шаир озы басында барды баян етуменен бирге жалпы халқтың турмысында ҳамь журегинде барды баян еткен, бұл қатарлардан оқушылар шаир сондай болған екен дегенди ғана емес, шаирға заманлас қарақалпақ жарлылары сондай болған екен дегенди-де уғынады. Шынында шаирдың заманластары-да бұл қатарлардан озы омири корип, озы мунғын уғынған.

В. Г. Белинский Лермонтовтың творчествосына арнап жазған бир мақаласында блай деп жазған еди:

«Удлы шаир, ози хаққында, озининг мени хаққында айта отырып, ҳамме хаққында — адамзат хаққында айтады, ойткени оның натурасында адамзат иелерменен жасапатырған болса, солардың барлығы жатады. Сонлықтан оның қайғысында харбир адам озининг қайғысын оның журегинде озининг журегин таниды ҳамь онда тек шаирды ғана емес, ал адамды, адамшылық бойынша тусқанды кореди»¹.

Кунхожаның автобиографиялық қосықлары-да тап усындай характерге не.

Тарихи фактерге толық сайкес турде жамияттеги барлық байлықтардың — жердинг-де, судын-да, малдын-да, кушколик, даскелердинг-де устем топарлар қолында екенлигин, минеткешлердинг адам шдамаслық аур ауқалы, хуқуқсызлық жағдайы хаққындағы турмыс шығылықтарын коре билген ҳамь реалистликпенен суретлеген шаир байлардың жарлылар минети есабынан жасап отырғанлығын-да корди.

¹ Тарас Шевченко, «Кобзарь», ГИХЛ, Москва, 1954, стр. 13.

² Кунхожа, Таңлаулы қосықтар топламы, 1949-жыл, 27-бет.

³ Кунхожа, Таңлаулы қосықтар, топламы, 1949-жыл, 29-бет.

⁴ Бұл-да сонда, 52-бет.

¹ В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, Москва, том 1, стр. 671.

Жарлылар жабын қазды, арбасын айдады, жерин сугарды, тухымын септі, тарбиясын етті, жинады, тубегин айдады, қаттеки қаплады, ғаллени байлар алды, байлар жеди, байлар сатып киім етті, жарлылар маллардың отшобин таярлады, бақты, қорасын, қыслауын таярлады, қорасын тазалады, құрғатты, гузетті, остирди, сауды, барлық рахатин байлар корди, балықты-да жарлылар аулады, байлар жеди, байлар сатты, қандай табысты болса-да жарлылар тапты, барлығының рахатин байлар корди.

Халқтың «Еккенде жоқ, тиккенде жоқ, қырманда қазир» деген нақалы-да усы жағдайға байланысы келип шыққан.

Үлкен реалист сатында Қунхожа бул маселени-де озышармаларында суретлей отырып, турмыстағы бул тенгсизликти оғада откюр турде:

«Армансыз адам жоқ патша болмаса,
Байлар, молла, катқудалар болмаса,
Яки даулети асқан султан болмаса—
Арманменен бул дуньядан отерсент!»¹

деп корсетти.

Қақиқатында Қунхожа заманында киер киімге, ишер тамаққа жарымай минет еткен миллионлаған жарлылардың минети есабынан онлаған патша, султандар, бай, катқудалар, молла—ишанлар паразитликпенен армансыз омир сурди. Олардың жегени халқ минети, халқ қақасы болды.

«Бреулер жетимнинг қақысын жеп шалқыр» — дейди бул туралы шаир тағы бир қосығында.

Шаир озининг «Ақ қамыс» қосығында-да усы тенгсизликти суретлейди. Бунда қамыстың су ишинде турып курауын, ескен самалменен қайысуын созы етип, сансыз—ғаллени жетистирип, соның ишинде ашырқаған, байлардың зулымынан қабырғасы қайысқан диқанлар турмысының символикалық шебер образын береді.

Турмыстағы бул тенгсизликти шаир озининг «Бай баласы» хамь «Менинг балам» қосықтарында-да жуда конкрет хамь образлы турде суретлейди. Бул еки қосық усы тенгсизликти ашу ушын арнап параллел турде жазылған сияқты.

¹ Қунхожа, Топламы, 1949-жыл, 54-бет.

«Бай баласы» қосығында бай балаларының астында ат, устинде киім, мерекеде алдыңғы орын алып, ишерге, киерге тарықпай еркин, жайнап журуин, акесининг малының абройыменен той—жиыннан қалмауын, жаман болса-да жақсыға орын бермеуин:

Тарлықты дөшбар ойдамас,
Ылақ шауып тойдан қалмас,
Айтқаныңа кулақ салмас,
Менмен болар бай баласы.

Болса-да еки кози соқыр,
Етсе-дағы мури пыр—пыр,
Мерекеде алдында отыр,
Сондай уллы бай баласы»²

деп суретлесе, «Менинг балам» қосығында озининг баласының козин ашпайатырып гриптар болған ашы турмысын оғада аянышлы турде:

«Балам менинг шарға болды,
Апасынан сүт шықпай,
Ашық болып гулдей солды,
Алыч атып жүре алмай»³

деп суретлейди.

Бул тек Қунхожаның озы баласы ғана емес, ози усаған мыңлардың миллионлардың баласы еди.

Шаир озининг «Елменен» қосығында социаллық тенгсизликлердинг барлығына:

«Адам бильи уллы атақ алмағы,
Есиянде уйир—уйир малменен»⁴

деп жумақ шғарады.

Бул созы шаирдың мал—дуньялы байға хурмет билдиргенлиги ямаса уллылық дунья—малда деп тусингенлигинде емес, ал, озы дәуриндеги барлық нарсе мал дуньяменен өлшенген тартинилерди санап берген откюр бақасы. Шаир озы заманында дунья-малға маллының райына қарай бийлик айтып турған болыс, бийлерди, дунья—малға қарай шарият жасап турған руханиларды, хожаны, порқанларды қозименен корди.

² Қунхожа, Тапглауды қосықлар топламы, 1949-жыл, 24—25-беттер.

³ Бул-да сонда 40-бет.

⁴ Бул-да сонда, 32-бет.

«Астына минн жорғаны,
Кийипти сикей торқаны,
Қасында болыс, порқаны,
Сондай болар бай баласы»¹

Шаир корген турмыс шынылығы бойынша хамь онынг дурыс тусинип, дурыс корсетуинше—хукимет-те (болыс), дин-де, (порқан) мал—дуниялынынг жлауындагы нарселер.

Сонлықтан-да Кунхожанын «адамнынг адам болып уллы атақ алуы-есигиндеги уйир—уйир малыменен» деп жазуы шаир жасаган заманнынг уажен бир шынылығы.

Бул шынылық коп ғана шаирлардынг дыққатын тартқан шынылық болды. Туркмен классик шайры Мақтымқулыдан, қарақалпақ классик шайры Ажинияздан хамь басқа-да XVIII—XIX асир шаирларынан, улума барлық халқлардынг адебиятларынан буған мсаллар келтирете болады.

Бул жерде Кунхожанын бир заманда хамь бир ханлықтынг қоластында жасаган, екеуи-де бир объектти алып суретлеген белгилн озбек шайры Мухаммед Риза Ага-хиддинг (1809—1874) жазғанынын мсалға кетире жуда характерли. Ол Хиуа ханлығынынг жамиятлик турмысын-да мал—дуниянынг улкен роль ойнаганлығын жавады. Бул бойынша онынг «Тенгге» деп аталган қосыгы айрықша характерли. Бул қосыгында шаир тырнақтай ғана тенггенинг улкен кушке не екенлигин, хамме кумар болып онынг изинен жуыратуғынын, оған қолы жеткенининг итибарлы, абройлы адам болатуғынын жавады.²

Заман шынылығы спатында Кунхожа бул теманы ашуға да улкен кеул болди. Шаирдынг қартурли темадагы қосықларында араласып келетуғынан басқа «Корерсенг», «Сергиздан», «Малым барда» сияқлы дидактикалық характердеги қосықларында бул тема арнаулы турде озь етилиди.

Шаир «Сергиздан» қосыгында, асиресе, «Малым барда» қосыгында байлық, жарлылық жағдайларды бир брине қарама—қарсы қойып, салыстырып суретлейди. Мал—дуниялы болу қсынбай-қмырылмай қайғысыз омир суру, озь еркининг озь басында болуы, жан—жағында қоршаллап, жалпылдақлап журген дос-яран, сань — салтанат, мал — дуниялы болсанг — ақыллы-да сен, если-де сея, ал

¹ Кунхожа, Танглаулы қосықлар топламы, 1949-жыл, 24-бет.

² «Озбек тли га адебияты масалалари» журналы, 1958-жыл, № 3 50—51 бетлер.

мал—дуниясызлық бунынг барлығынан айрылу, есапсыз қайғы хамь сергизданлық омир, хуқуқсызлық, мал дуньянн болмаса есинг-де кетеди, досынн-да кетеди, дейди шаир «Сергиздан» қосыгында:

«Малын болса сазинг бар,
Сонда ғана кунинг бар,
Малсыз уйлер болған сонг,
Суйбетуғын киянн бар.

Корер козин кор болды,
Кокирегин жер болды,
Қолымнан малым кеткела,
Кеулим толы шер болды»¹

«Малым барда» қосыгында-да шаир «Сергиздан» қосыгында айтқан пикирлерин откирлестирип, оларды тағы да толықтыра туседи, мал—дунияменен итибарға не адам, мал-дуниядан айрылып қуарған қу атанады, мал—дунияменен басқа дауран келип, мал—дунияменен бастан дауран кетеди, дейди.

Қосықтағы маллы менен малсыздынг турмысы, омирдеги орны даққында шаирдынг озининг атынан баян еткенлерин оқып отырсанг, коз алдынгда мал — дуньялы байлар менен мал-дуньясыз жарлылар омирининг бир — брине тиккелей қарама—қарсы болған турмыс жағдайлары туралы:

«Коп малымнынг барында
Минн едим жорғаны,
Қорада қойым турғанда,
Кийип едим торқаны,

Жорғаға салдым алтын ер,
Алақайыс жуенлеп,
Енди болдым қара жер,
Ешек миндинг тобелеп,

Жаланг анқ жар кештим,
Тарлықтынг тусип торына,
Нылайтын аққан су иштим,
Аптақ қатық орнылаз»²

Тағы бир ескертетуғын нарсе—бул еки қосықта-да шаир озининг бурынғы мал—дуниялы бай болып, сонг жарлы тускен жағдайын емес, ал жалпы халқ турмысындагы

¹ Қолжазба, Қазақ ССР Илмлер академиясы Орайлық илми библиотекасыннынг фонды, № 852, 114-бет.

² Бул-да сонда, 115-бет.

байлық ҳамь жарлылықтың парқын айтып отыр. Шаир бұрынғы байлық жағдайын, сонғ жарлы тусун айтылуы жалпы мүмкин-де емес. Ойткени, шаирдың озь қосықла-рында көрсетуи бойынша оның акеси-де нағыз жарлы болып, құллық минет еткен, ози-де жастан атасының усы жарлы кунин—корген, адам реими келерлик жарлылық шаирдың ата—анасының-да, озининг-де пайы болған. Оның бринши беттен, озь атынан сойлеуи- шнында аде-би прием болып есапланады.

«Малым барда» қосығының кейини шаир:

X «Қолымда малым турғанда,
Устем слим Оразға,
Басынан бахыт тайғанда,
Халым кетти не пайда,
Жетпейди халым бул уақта,
Биорынсыз шақирғач,
Корадағы қоразға»

деп пикереди.

Бул узиндидеги Ораз, бзингше, қарақалпақ тарихында-да, қарақалпақ адебиятында-да кент белгилі (мсалы ол хакқында атақлы қарақалпақ шаирлары Омардың «Гунайым» деген, Аннакул шаирдың «Ора» алды» деген қосығы бар) қолдаулы Ораз аталық болуға тиісли. Айтеур бир Ораз атлы адамды шаир «малым барда Ораздан устем едим» деп көрсетуи мүмкин емес ҳамь оның айтарлықтай ахмети-де болмас еди.

Кунхожаның белгилі «мақтамадым аталықты, сойтип егтим хаталықты» деген сөзиндеги аталық-та усы Ораз аталық болуға тиісли.

Ойткени, қарақалпақ тарихында Ораз атлы басқа аталық жоқ ҳамь аталық деген дәреже Хиуа ханлары тәрепинен кута санаулы торть—бес бийлерге ғана берілген. солардың бреуи Ораз аталық, болып ол Қуаныш жарма. Есни хлмь Кок озелти жайлаған қарақалпақтарды басқарған, оның аталық еткен жыллары-да Кунхожа заманына тура келеди, ол 1859—1870-жыллардың расми документлеринде аталық спатында тилге алынады.¹

Солай етип, шаирдың устем болған Оразы ози мақ-

тамағи белгилі Ораз аталық болып шғады. Бул фактти анықлаудың шаирдың «Малым барда» қосығының бир идеялық туйинни анықлауда үлкен маниси бар, яғни шаир озь қосығында Ораз аталықтың атын ешейин ғана емес, ал, малы—дуньясы барлар аталыққа-да, властықа-да устем, власть—мал—дуньялылардың қолындағы құралы деп ийтпақшы болған.

Шаир озининг «Корерсенг» қосығында мал—дуньясызлықтың ақыбетлерин хәркунни кунделикли турмыста ушырасатуғын жай кун корис фактлары арқалы («Житейская проза» арқалы) ашып береді: малың болмаса жастан кси хызметин етип, көретуғының шоль менен құм болады мийинг қазандай қайнап, басынғды бир котерип жүре алмайсанг, кси келсе берер тамақ жоқ, табатуғын дерек жоқ, уялып жерге крп одесенг, аш — жалаңгаш отырған бала-шағанга-да берерлик тамақ таппайсанг, дейди.

«Корерсенг» қосығында шаир жарлылардың аур турмысының озининг басқа қосықларында айтылмаған тағы бир харақтерли деталын ашады, бул сауынсыз жарлының бала—шағасының айран—шалап сорау картинасы:

«Жоқ болса сауарлық сауынға малың,
Жаздың кундеринде не болар халың,
Кесе аман айран сорап халың,
Кентарлықтан көп ақырет корерсенг»²

Шаирдың бул қосығында мал—дуньяға урулық иелик хакқындағы фикцияны (жалғанды) ашкаралаушы қатарлар бар. Мал—дуньялы ағайиннинг озь уруласларын «баримиз бир ағайин, малды мен табайын, сен бақ» деп көз көп езушлық қытуаларын ашкаралап шаир озь басына пиккен мал—дуньяны ғана есал, бай ағайиннен қайыр жоқ деген пкирди илгерилетеди:

«Манглайынға пиккен малың болмаса,
Аслыңға иерлик атың болмаса,
Хамь-де қорығ толы қойың болмаса,
Жоқшылықтан не хорлықтар корерсенг»³

Кунхожа заманы ушын бул шынлықты ашудыңда үлкен ахмети бар еди, бул жарлылардың көз алдында

¹ Қолжазба, «Қарақалпақ елнинг идебият шеармалары», № 852, 113 бет.

² Бул-да сонда, 112-бет.

¹ Андрианов «Система управления каракалпаками в Хивинском ханстве в середине XIX в.» газета «Советская Каракалпакия» 12—август, 1957 г., № 159 (6248).

урулас байлардың срын ашып, урулық иллюзияны сиреклететуғын еді.

Утума алғанда, Қунхожаның «Малым барда», «Сергиздан» «Корерсенг» сияқты қосықтарында халқ нақылында «Бардың иси парманменен, жоқтың иси арманменен» деп оғада тереңі хамь оғада ықшам турде анықлама берілген Қунхожа заманының үлкен бір шыңлығаның конкрет детальларда баян етилгенлігін көрсенг.

Қунхожа жарлылардың аур турмысын, байлардың паразитлик омирин, жамнеттеги социалдық тенгсизликти ашып көрсету менен ғана тоқтап қалмайды. Ол жарлыны аур күнге салған, байдың минетсиз рахатин таминлеген себеплерди де излейди, бул оның шғармаларының реалистлик характерин тағы да көтереди. Оның қосықларында бул жағдайлардың себепин құдайға байланыстыру («Қуда бахыт бермедиме бизлерге», «Озим ауеремен ҳақтыңг исиңе», «Бир құдайым қуат бергей денеме», «Не қламан мен қудретти, биздейлерге салмас бетти», «Алла бизди енретти, жлатты» сияқты) элементлери көп ушырайды.

Бундай көзқараслар қарақалпақ турмысындағы феодаллық қаранғылық, дини идеология үстем болып турған XIX асир перзенти Қунхожада гезлесетуғыны табиғи нарсе, брақ ол «қудайдан қору» менен шөкленип қалмаған.

Бул жағдайлардың орын алу себеплерин шаир озы тусингинше болса да сияси—экономикалық жағдайменен байланыстыра билген, турмыслық фактлар излеп тапқан.

Қунхожаның суретлеуинше, халқтың аур ауқалының тықарғы турмыслық—материаллық себепи — жоқарыда айтқанымыздай жердинг, судың, малдың байлар үстем топарлар қолында болып, жарлылардың илажсыздан жерли, малы байларға жаллануы болып есапланады.

Халқтың аур турмысының екнши себепи—Хиуа ханылығының жүргизген ел басқару сиясаты. Хиуа ханы озининг ел билеу сиясатында жергиликли амелдарларға суйенип, ози етегуғын жуенсизликлердинг барлығын жергиликли амелдарлардың етуинде ерк берди. Ханның ози де, ол суйенген хамь қоллаған жергиликли амелдарлар—уру басы би, аталықлар да, дин иелери де байды, жери, малы барларды қоллау, минеткеш массаны езу есабынын озы байлықтарын топлады; олардың барлығы барлық

адилликти аяқ асты етип, озы мазмуныменен езушилердинг жарлы халқты езу құралы болды.

Бул жағдайлар Қунхожаның «Азулы», «Бай баласы», «Арьманда», «Туйе екенсенг», «Умытпаспан» қосықтарында оғада анық фактлар хамь бояуларменен суретленген.

«Бай баласы» қосығында: «Қасында болыс, порқаны»—деп ел билеушилер менен дин иелерининг байларды жлаулап жүретуғынын көрсеткен шаир, озининг «Азулы» деген қосығында ел амелдарларын оғада аяусыз ашқарапап, олардың байларды, тоқ адамларды қоллап ашқа, жарлыға зиян беретуғынлығын көрсетеди, оларды азулы қабанға теңтейди:

«Миримсиз залым бул шошқа,
Бармайды тоқ уақты хошқа,
Байға жақсы, жаман ашқа,
Негламан азулығы»

Бунда шаирдың сөз етип отырған бай менен жарлыны айыра алмайтуғын санасыз алуайы азулы шошқа емес, бай менен жарлыны айырып, брине қайыр, брине зиян тигизетуғын саналы азулылар — катқудалардан баслап Хиуа ханының озиңе шөкемги ел амелдарлары болып есапланады.

Шаирдың «Жау торғай» деген қосығында да тап усындай мазмун бар.

Халқтың аур турмысының ушинши себепи, ел басқарушылардың күннен-күнге артқан аулымлығы, елдеги ханлық—деспотлық тутымлар менен законсызлық болып есапланады. Буны шаир озининг «Олим» хамь «Арьманда» деген қосықтарында:

«Бзінг бул заманды хауақы билеп,
Заман ҳарь гәрепке донди яранлар...
Байгиден отуге белли сызық жоқ...»

(«Олим»)

«Бул дунья құрысын дәрбе-дәр етти,
Залым патша аулымныңн көбейтти»

(«Арьманда»)

деп жазады.

Тортиншиден ханлық тарепинен жарлы халқтан ондирилген шөксиз аур салғыртлар—халқтың аур турмысының ең тықарғы себеплеринен бри болды. Қунхожа творчествосынан бул да орын алады.

Хартурли урулық талас—тартыслар, феодаллық урыслар—феодалисттик жамияттың ең көп болып туратуғын хадисесининг брейи. Нағыз артта қалған феодаллық ханлық спатында бұл хадисе Хиуа ханлығының турмысында шексиз көп орын алды. Бұл урыслар халқ қанығын тоғтлуице себепши болса, екіншиден, урыстың хәрәжетлери, таланулар ози қамбағал халқты материаллық жақтан-да тағы-да томенлетеди.

Қарақалпақ халқы өткен асирде бундай урыслардың кута көп азабын шекти, көп құрбанлар берди, көп жудалықлар корди, Хиуа ханлығының мажбурлеуи бойынша урыстың көп мусаллатын көтерди. Урыслар қай жағынан болса-да халыққа есап-санақсыз қиыншылықлар келтирди. Кунхожа бұл жағдайды-да терең уғына отырып, халқтың аур турмысының бир себеби етип усы феодаллық урысларды корсетеди.

Шайрдың қосықларындағы:

«Не жанандар байи олип қалды тул,
Енди буган жайнап — жәснар кун қайда?»
(„Кун қайда“)

Хамь:

«Аласат табылса барлық ел кошер,
Көбейип тур арамыздан қан шшер...»
(„Жайлауым“)

деген қатарлардың жиі болып турған феодаллық урысларға, жаугершилликлерге тиккелей қатнасы бар.

Кунхожа озь елиндеги ғана тенгсизликти корип қойған жоқ, басқа елдердеги-де тенгсизликти, халқтың аур турмысын, озь елинки сияқты басқа елдердеги патшалардың-да зулымлығын корди, тусинди, сонлықтан ол: «Қайсы елдер, қайсы шаҳар абадты?» — деп жазды.

Удума Кунхожа озь даурининг заман шынылығын корсете билген улкен реалист шайр болды. Реалист шайр дегенде, биз оның озь дауриндеги социаллық тенгсизликти озь даурине ылайық тусине билгенлигине, социаллық тенгсизликке себепши турмыстан излегенлигине хамь бунларды озь қосықларында халқ мапин козде тутып тартып-бай жырлағанлығына тикарланамыз.

Атақты рус революцион—демократ критиги Добролюбов турмыс шынылығын корсету анау, я мнау жазушының творчествосының бақалылық дәрежесин, оның талантын белгилеуде шешуши аҳмиетке не екенлигин корсетип, блай деп жазған еди: «Коркем шғарманың ең баслы бақалылығы деп турмыс шынылығы мойындай отырып, биз бунда ҳарбир адеби хадисенин биз ушын бақалылық дәрежесин хамь аҳмиетин белгиллейтуғын олшеуди-де корсетемиз. Жазушының қозқарасының хадиселердинг нағыз мангызына қалай терең кре алғанына, озининг суретлеулеринде турмыстың ҳарқилы себеплери қалайынша кең қамти алғанына қарай оның талантының қаншалли улдылығын-да шешу мүмкин»¹

Усы ҳақиқат дурыс критерияменен бақалағанда, турмыс шынылығы реаль суретлеушилги, ози суретлеген турмыстың ҳарқилы тараплери кең қамти алушылығы Кунхожа талантының улдылығын-да айқын корсетип турады.

Кунхожа шғармаларында жарлы халыққа болған суюшиллик хамь тлеклеслик қозқарасы оның устем эксплуататор топаларға болған жеркенишли жеккорушиллиги хамь наразылығыменен айрылмас байланысқа не. Сонлықтан шайрдың жарлы халқтың жрын жырлауыменен езушиллерди ашкаралауы-да ажыралмас байланысқа не. Усыған байланысқы биз-де шайрдың творчествосында улкен орын тутқан бұл еки теманы бирге таллау жасаймыз.

Кунхожаның шғармалары реалисттик адебияттың улгиси болуменен бирге, терең халқлық адебияттың-да айқын улгиси болып козге тусип, оны бизге улкен демократ шайр спатында-да танытады.

Бришин гезекте шайрдың озине заманлас социаллық уақияларды тарихи шынылыққа садық турде хамь жамиятлик мапти, А. В. Луначарскийдинг терминименен айтқанда, жамияттеги кошшилик класстың мапин голлеп реалистликпенен суретлеушинг ози шайрдың адеби творчествосының улкен халқлық характери белгилейди. Бұл

¹ А. Н. Добролюбов, «Полное собрание сочинений», том II, стр. 52.

бойынша белгилі совет адебиетшісі В. Ивановтың «...реализм озиниң табияты бойынша халқлық, ойткені, турмыстың объектив шынлығын саулендиру барлық уақта халқтың маңымен сайхес келеди»¹— деген ескертүү оғада дурыс.

Ғарбир шаир, ғарбир жазушы турмыс шынлығын ғеш-қандай мақсетсиз суретлемейди, ямаса оған озь творчествосының тикарғы идеялық мазмуны спатында озиниң ешейин ғаусени қанаатландыру ушын кеул аудармайды, ал бир нарсени тастықлау, бир нарсени бикарлау ушын, белгилі бир топар адамлардың жрын жырлап, белгилі бир топар адамларға қарсы гуресу ушын кеул аударады ғамь суретлейди.

Ғаттеки, «битареп шежиреши» болғысы келген шаир-да адебиетта битареп жағдайда қала алмайды, ол усы «битареп» қатнас жасауды угитлеуиниң озинен-ақ адебиетта белгилі бир топардың маңи баян етеди.

Ал, бул тенденция реалист жазушыларда тағы-да басым, тек басым ғана емес, ал олардың творчествосының маңызын белгилейтуғын тенденция болып есапланады. Тағы бир тикарғы жағдай турмыс шынлығын реалистликпенен ашу устем топарлар ушын соншелли зиялы қауып-де, халқ маесасы ушын соншелли файдалы; реалистлик адебиетта ашылған турмыс шынлығы халқ массасына увамлы тасир етип, олардың турмысқа козин апада, оларға турмыстағы жағдайлары менен кушлерин угындырады, қай жерде, қандай ауқалда турғанлығын белгилеп берип, қайда баруын корсетеди, енг болмағанда жол налеуге умтылдырады, ал, озь устемликлерин, турмыс шынлығын буркеу, массаның санасын топасландыру есабына беккемленип жүрген устем топар адамларының жамнетлик кушин абройын халсиретеди. — бул, албетте халқ маңие сайхеслик болып есапланады.

Улума «реализм озь табияты бойынша халқлық» деуимиздинг-де, конкрет алғанда озине заманлас қарақалпақ турмысының реалистлик суретлеуин берүименен Кунхожа творчествосы халқлық характерге не болады деуимиздинг-де маңызы усында.

Халқлық адебиеттың тағы бир белгисин уллы рус

¹ В. Иванов — «Ленинский принцип партийности», журнал «Коммунист», № 5, 1956 г.

критиги Н. А. Добролюбов озиниң «Рус адебиетының рауажлануында халқлықтың қатнасы туралы» деген мақаласында томендегише характерлейди:

«...халқлық дел, биз тек жергиликли табияттың сулылығын суретлей алушылықты, халқтан еситкен тигир созлерди қолланушылықты, дастурди, адетлерди, ғамь басқаларды дурыс беруди ғана тусинбеймиз... ҳақиқат халқлық шаир болу ушын кобирек керек: халқлық рухпенен сугарылу, оның омирменен турмыс жеширу, оларменен бир дәрежеде туру, қатламлардың, ктап илиминиң барлық ырымларын ылақтырып таслау ғамь басқалар болу керек...»

Егерде бул қағиданы конкрет откендеги қарақалпақ адебиетының материалларына қолланатуғын болсақ, ҳақиқатында-да қарақалпақ жериниң табиятын, қарақалпақ тлиниң байлықтарын, халқтағы ғартурли дастурлер менен адет—урпелерди шебер суретлеуди, шебер файдалануды демократиялық ғамь реалистлик емес бағдардағы адебиетта-да табамыз, ал, Кунхожа шғармаларында буларменен бир қатарда халқлық рухты, турмысқа халқлық козқарасты, халқлық позициядан ғамь халқтың тарепин алып қатнас жасауды коремиз. Кунхожа халқ массасының жыршысы спатында тайсалмай «озь айтады, халқ жыршысы болуды ҳақиқат шаирлық творчествосының миннети ғамь мазмуны деп санайды, бул жолда ол озь заманындағы устем топарлардың шарият сияқлы жазылған законларының, олар озь маңлери ушын бекистиргея урулық—феодаллық адет—урп сияқлы жазылмаған уставларының-да шегинен шғады.

Дурыс, Кунхожада бул бойынша исленген арнаулы сиясы программа ямаса адеби—теориялық система жоқ, брақ, озь шғармаларының озь уақтында халқ массасына тигизген ғамь ҳазирги оқушыда қалдыратуғын тасириниң объектив мазмуны бойынша сол дәрежеге жеткен.

Сонынменен бирге Кунхожаның шғармаларында адеби творчествоның ҳақиқатты суретлеу арқалы халққа хызмет етуге тинслилигин талап ғамь қағида етип қоятуғын қатарларды-да табу мумкин. Мсалы:

Кунхожа озиниң «Бара алмас» қосығында:

¹ «А. С. Пушкин в русской критике», сборник статей, издание второе, Москва, 1953 г., стр. 497—498.

«Шаир айтар шағлағанын,
Шағламаса дағлағанын»

деп жазып, шаир болу—қосық шағару ғана емес, шыңдық-ты жырлау, жақсыны жақсыдай, жаманды жамандай көрсету, оқушыға қуанышынды-да, қайғынды-да боямай айту деп әдеби творчествоға дурыс талап қояды хамь усы қосығының озінде бул пикирин:

«Шаир халқтың сөзин айтар»¹

деп тереңгетеди. Шаир озь басының жағдайын емес, халқтың басындағы жағдайды айтсын, шаирдың сөзи халқтың сөзи болуы керек, дейди. Усы гуманистлик пикирди тартыпбай айтқан XIX асир перзенти Кунхожанын ол асирде халқтың шадлығын арыман етуи болмаса, халқтың қайғысынан басқаны жырлай алуы мүмкин емес еди XIX асир қарақалпақ турмысында халқтың аур турмысын реаль суретлеп, халқтың келешегі туралы арыман ету, халқтың қайғысын жырлау ҳарбир шаирдың азаматлық уазипасы, халқтың сөзин айтуы еди. Кунхожа мие усылай етти. Ол халқ деп ханларды, ел амеждарларын емес, қзыл құмда қайысып қой баққанларды, суық суға малынып балық аулағанларды, пақалға санын тырнатып орақ орғанларды—улума минеттинг, тенгсизликтинг, салғыртлардың, жаунгершиликтинг жапасын шөккен жарлыларды атады.

Кунхожа хан менен амеждарларды халқ деп емес, ал озь атларыменен, жарлы пуқаранынғ қақын жеген уятсыз байлар, амеждарлар, залым ханлар деп ямаса душпан деп, жан—шаян, азулы деп атайды.

Шаирдың «Халқ» деген сөзди қолланған ҳарбир қатар қосығынан бул сөздинг минеткеш халқ массасын көзде тутатуғындығы ап-ашық коринип турады. Шаир ози ҳаққында айтқанда-да ози менен тағдирлес усы халқты көзде тутады.

Ози ҳаққында озиндей барлық жарлылардың, хуқуқсызлардың атынан сойлейтуғындығын, заман зулматларын шегип атырғанларменен тағдирлес екенлигин Кунхожа озининг «Менинг куним» деген қосығында арнаулы турде ескертеди-де. Бул қосығында шаир бринши беттен яғни озь атынан блқытсызлық қарангылық, жабир—зулымлы омир туралы аур қайғыру сезимлерин обраалы

¹ Кунхожа, Таңлаулы қосықдары, 1949-жыл, 62-бет.

² Бул-да сонда сол бетте.

турде «менинг куним—ай, жулдызда саулесин бермеген қарангы туны, жанып отқа денем менинғ дағлавып», «зары ҳеш жерге жетпейтуғын бахытсыз» х. т. б. деп баян етип келеди-де, бул озь атынан айтып отырған зарлардың қарангылықта, зулымлықта туишыққанылардың, автордың озь сөзин файдаланып айтқанда «кунсизлердинг» зарлары дейди:

«...Менин зарым — кунсизлердинг зарлары...»¹

Кунхожанынғ «қобыз» қосығындағы:

«Адамға метгез, метгинг,
Халқты жубату тгесинг...»²

деген қатарлар-да онынғ «шаир халқтың сөзин айтсын» деген пикирменен кута унлес. Аур турмыстан езилген халқты жубату, оған қол беру-де, сөзсиз, онынғ сөзин айту.

Бринши мартебе Кунхожа поэтикалық турде баян еткен «Халқтың сөзин айту»—халқлық—демократиялық бағдардағы барлық қарақалпақ классик шаирларының творчестволық программасы болды. Қарақалпақ халқының феодаллық—патриархальлық турмысының ишиндеги теренг социаллық, класслық жикленуди коре алған, барлық урулардың-да езилген минеткеш топарларының ҳаммеге тенгдей аур турмыс ауқалын тусине алған, усы тусиниклер натижесинде барлық урулардың езилген топарларын жамлеп озь тусиниклеринде халқ деп аталған бул шаирлар озь творчестволарының турмыслық мақсети етип усы халқтың сөзин айтуды қойды. Мсалы Отеш шаир озининг атақлы «Дарькар» деген қосығында теренг халқлық—демократиялық және еркинлик идеяларын сөз ете келип, қосықтың кейини:

«Шаир Отеш айтты халқтың сөзини,
Пасек тутыл тарип етти озини,
Халқы үшін тамам сөздинг изини,
Барқудла айтты шаирға дарькар»

деп питжерди.

Қосықларының социаллық откирлиги жағынан енг кушли қарақалпақ классик шаирлардың бреуи болған Отештинг шаирлық творчество алдына қойған бул талабының оғада жоқары социаллық және эстетикалық кун-

¹ Кунхожа, Таңлаулы қосықдары, 1949-жыл, 38-бет.
² Рукопись, фонд КККНИИ, инв. № 1096, стр. 65.

ға не екендігін атап көрсетуменен бірге, бұл жөнінде оған өзінің үлкен ұстазы Құнхожаның-да тасирін тиді деп есаплаймыз.

Бердақ шаирдың қартурлі қосықтарынан мсаллар келтирейік:

«Көрер гарип жузь мынг азар,
Бердимурат дағын жазар...»¹
Менинг созим халқтынг сози...²
Шаир едим, козим коргенин жаздым,
Кеулимнинг блип, сезгенин жаздым,
Заман қисметинен саргайдым, аздым,
Болар-ма деп жақты кунлер халқ ушын...»³

Усы мазмундағы қатарларды Ажинияз Қосыбай ұлы, Омар Сугиримбет ұлы сияқты шаирлардың шғармаларынан-да келтиру мүмкін. Езілген, аур турмыстағы хуқұқсыз минеткешлер массасының жрын жырлауды қарақалпақ әдебиятының реалист хамь демократ уақилдери бахыт, азаматлық миннет залымларға қарсы гурес, халққа хызмет ету, мақсетке жетудинг жолы деп жоқары бадалады.

Құнхожаның қосықтарынан биз жарлы халққа шын мухаббат хамь тлеклесликпенен қарайтуғын, адам хамь шаир спатындағы озь тағдирин, омирлик мақсетлерин соларменен байланыстыратуғын хәқиқат демократты танимыз.

Русың атақты революцияшыл — демократ шайыры Н. А. Некрасов 1856-жыл Л. Толстойға жазған бир хатында әдебияттың жамнетлик хызметин характерлеп, жазушының ролин хорланғанлардың хамь езілгенлердинг жақлаушысы болу деп көрсеткен еді.⁴

Мие усы хорланғанлардың хамь езілгенлердинг жақлаушысы болу—Құнхожа творчествоосының идеялық мазмунының тикарғы бир болегин дүзеди.

Құнхожаның шғармаларын озь басының қайғысы менен халқ басының қайғысын қосып жырлау характерлеп турады. Халқтың аур турмысын жырлаған шаир, оны қабырғасы қайғысып жырлайды.

¹ Бердақ, Таңламалы шғармалары, 1956-жыл, 59-бет.

² Бердақ, Таңламалы шғармалары, 1956-жыл, 123-бет.

³ Бердақ, Таңламалы шғармалары, 1956-жыл, 12-бет.

⁴ Н. Ф. Вельчикова «Великие традиции русской классической литературы», Ленинград, 1953, стр. 11.

Құнхожаның хәрбир қосығы жарлылардың корген азап-ақыретлерин сырттан бақлап, гурринг етип отырған шаирды ғана емес, халқтың ауыр кунине қайғырып, халқ қайғысы себепли уайымға тусип, өзининг тағдирин сол халқтан кутип отырған гуманистти елеслетеди.

Қайда бармасын ашлық азабына, аур минетке, жуенсиз законлардың қысқысына ушырап киятырған жарлылар Құнхожаның хәрбир қосығында оғада аянышлы сезимменен суретленип отырады.

Шаир халқты төренг қайғырып аяу хамь суюден, шын тилеклесликтен ибарат болған жоқары дәрежелі симпатияменен суретлейди.

Мсалы, ол: «Жетимлер телмирип жерди қазарлар» деп минеттинг барлығын жарлылардың иселетуғынын көрсетсе, «жлай-жлай сорлы кун кешеди» деп олардың минетининг босқа кетип атырғанлығын, қанша минет етседе, аур турмыстан қутылмағанлығын баян етеди.

Құнхожа халқтың аур турмыс кеширүүлериинг себеби халқтың жерсизлиги, малсызлығы, байлардың жарлылардың минет хәқысын-да бермеуи, хан, амелдарлардың халқты аяққа басып, малының, жерининг созин сойлеуи деп бақалайды, жарлы халқты қинаған жамнетлик курылыстың барлық жарамсызлықтарын кушли жекворушилликпенен ашып тасалайды, халққа зиян жеткизген адамларды «залымлар, душпанлар» деп атайды.

Халқтың аур минетин, сонда-да жалшымаған аур турмысын халқты бул кунге салып отырғанларды қуатлайтуғын заманды созь ете келип шаир аур нальнуменен:

«Соның ушын бул дуйьада йыгларман,
Азаппенен қара баурым дағларман
Қашан уақтың, бахтым келип шағларман?
Алланың рухи теле иранлар» —

дейди.

Бул мсаллардан шаирдың кимди душпан блип, жекворушиллик пенен қарайтуғын, кимди дос блип, соның қайғысын бирге қайғыратуғын шаир екенлигин абыру қын емес.

Жарлы халқтың мапн ушын қудалануға-да қайыл болып, халқты езипатырғанларды қорқпай «залым» деп айта алған, оларға өзининг душпан екенлигин ашық айта алған шаир созсиз жарлы халқтың шаиры еді.

Өзининг «Жарымадым» қосығында: «Балаларым

отыр жалаңаш, куйикпенен ағарды шаш» деп, тапқанының тиыға жетпегенлігін, «Не болдым» қосығында ишерге кнерге жарымағанын, хәр кунининг жлау, қайғыруменен откендігін, «Ақ қамыс» қосығында құраған қамыстай солғанын, турмыстың қысқысынан көк тайрақта жүргендей қызыл-қиналып жүргендігін, «Саған ау» қосығында табанын тас қопарып балық ауласа-да қазан қайната алмағандығын—басындағы барлық көмтарлығын созы еткен шаир, буларды тек озы басының қайғысы, озының ғана турмыста көрген тарлығы ретінде суретлемейди, ал озындай мынлаған жарлылар турмысының суретленуін снатында жазады хамь усы озындайлерге қол беруди, жардем көрсетуди ойлайды:

«Бирине адамның қудайы берген,
Аларны масьтана көзлерин көрген,
Менінгдек боп неше адамлар жүрген,
Ғаршық қол көтер-ме екен яранлар».

Шаир жарлыларға шын жүрегнен жақсы тлеклер тлейди, соларға бахытлы кун келсе екен, олар хешбир нарседен қиналмаса, қсынбаса екен дейди, озыне жолдас дара жарлыларға-да, жалпы жарлыларға-да шаир усы тлекти билдиреди. Мсалы: «Кун қайда?» қосығында кунликшилик талапта бирге жүрген жас кши жолдасы Сайымбет дегеннің жастан гриштар болып, турмыстың даслепки ууын жутқанлығын суретлеуменен бирге, шаир оған «жол тап шрағым сынбасын сақтың» деп жас улкенлик кенгес береді хамь жақсы тлек билдиреди, ал «Жайлауым» қосығында:

«Пухараның таймағайлар-да куйи...»

деп жазып, барлық жарлыларға бахытлы заман тлейди. Кунхожа Хиуа сапарынан киятырғанда жолда кунликшилик етип, байлардың егинин орып жүрген қарақалпақ елининг жетлерин көреді. Олардың аур минетин хамь ауқалын, хуқуқсызлығын қайғырып суретлеп, белгилі «Орақшылар» деген қосығын жазады. Шаир қосықта олардың аур ауқалын қайғырып ғана қоймайды, туинилуге-де түсип қалмайды, олардың кеудин жубата-туғын сөзлер айтады, оларға озының жақсы тлеклерин билдиреди.

«Аулға аман қайтқайсыз,
Балаларыңды қуаңтқайсыз,
Душпанларды мунғайтқайсыз,
Хош аман бол орақшылар»

деп оларменен хошласады. Жарлылардың жақтылы кунин тлеген шаир, бул жақтылы кунди душпанлардың яғни жарлыларды аяусыз езушилердинг мунғаюына байланыссы етип көрсетеди.

Жарлылардың аур турмысына жаны ашып, оларға шын кеунлден тлеклес болған шаир абден куйип кеткен уақытта ози диндар болуына қарамастан «қудайға-да тил тигизеди».

1. «Қудретинге еттиң алаң парьман,
Сениң ислеринге естермен туман,
Кун-куннен қапылып мнелей заман,
Ала болмас ислер болды найлейин?»
(„Суга кетти“)

2. «Мен сордыңның иши дартли,
Не қлайын мен қудретти,
Биздейлерге салмас бетти,
Соныңг ушын жарымадым»
(„Жарымадым“)

3. «...Көрсет қудай бар болсаңыз қарамап,
Сен-де бир лайласенг көзге көринбес»
(„Көринбес“)

Бринши мсалда шаир жарлылық аур турмыс пенен феодаллық тартиплердинг құрбаны болып суга кетип олген еки жастың трагедиялық тағдирлеринен тасирленип қудайлық ислерге гуманизанса, екнини мсалда тек ози ғана емес, озындай басқа жарлыларға-да бет бурмағанын ушын қудайға наразылық айтады, ал ушиниши мсалда шаир тағы-да откирлесе түсип, «қудай бар болсаңг қараматыңды көрсет» дейди.

Бул келтирилген ушь мсалдың ушеуинде-де озышелик бир, мейли стихиялық турдеги-ақ болсын, еретик нота-да бардай сезиледи. Брақ-та биз мсалды буны далил-леу ушын емес, ал, шаирдың жарлы халқтыңг аур турмысына жаны ортенип қайғырғандығын далиллеу ушын келтирдик.

Жарлылар турмысына бундай қатнас-Кунхожаның хәрбир қосығынан көзге тасланатуғын тикарғы өютин.

Мейли шаир еретик-те, атеист-те болаалмай-ақ қойсын, барибир жарлының қайғысыменен қайғырып, жарлының тлегіменен жасайды.

Кунхожа шғармаларында жарлылар — тек аур минет пенен ашы турмыс азабын тартқан, қайғы — мунгменен жүректері толған адамлар ғана емес, ал, халқтың ең жақсы белгілерін озы бойларында сақлаушы, ең жақсы адамгершілік иелері болып суретленеді. Булар соныңменен бірге, шаирдың унамлы геройларының тикарғы улгиси болып есапланады.

Кунхожа жарлылардың ақыл-ойын суретлеуде-де, мнез-хулқын суретлеуде-де ең жақсы бояуларды қолланады.

Олардың ақыл-ойларын, мнез-хулқларын, фейлин байлардикинен жоқары қойып суретлейді.

Ол озининг «Шопанлар» қосығында кунн-туни қойдың нэин-де сарылып, таз болып, басынан торағы ағып, топырақты тосеинп, аснанды көрпе етип жүрген шопанларды, «артық ҳаммелерден ақыл-ойларын» деп суретлейді. Ол шопанлардың ақыл-ойларын, мнез-хулқын қарабасының мапи үшін бийлик айтатуғын билердинг, шарият жасайтуғын молла-ишанлардың, ксининг ҳақын жеп дунья арттыратуғын байлардың ақыл-ойынан артық санайды.

Кунхожа озининг «Ешким бар» деген қосығында мал дегеннен жалғыз малы — он бес жыл кунликшилик етип ауыстырған бир ешкиси туралы созы етеди. Сырттан қарағанда бул қосық жай бир кушли социаллық мазмуны жоқ қосықтай болып көрinedi. Брақ шаир усы жай қосығы арқалы жарлылардың жақсы мнез-хулқын байлардың аш козлик мнез—хулқына қарсы қойып суретлейди.

Қосықтағы шаир озининг жалғыз ешкисининг бар екенлигин айта келип:

«Харь бреуге етип мирать,
Кордин аги жуда рахать» —

деп жазылған апуайы қатарында жарлы халқтың пейлининг кенглигининг, олардың бир-брине мирибанлылығының, олардың адамды хурмет етип қараушы мимандослығының оғада шебер суретленуи берилген. Бир-бреуди силау, татқанды, бир жутыам су болса-да, бир тислем нан болса-да ортаға қойып жеп-ишу, жолдаслық, дослық

мирать, ашы-душынн бирге татысу — булардың барлығы улума халқ дастурининг ең жақсы спаты, жарлы халқтың арьман еткен ҳамь қадирлеген идеал моралининг бреун еди. Кунхожа жоқарыдағы қатарларменен мне усы идеал моральди жырлайды.

Усы қосығында шаир озининг жалғыз ешкисин: «артық байдың жузь малынан», — деп көрсету арқалы, уйир-уйир малы болса-да, дуньясы ирип-ирип жатырса-да, қатығы, сутн тусе, айран-шалабын туысқанларына-да сатып беретугын байлардың ашкозлигине жарлылардың кенг пейиллигин қарсы қояды.

«Кешулер болса кешин кет,
Шешулер болса шешин кет,
Ағажан келип сутн ишип кет,
Рени аға бир ешким бар» —

деген оғада апуайы, брақ оғада шын кеулден айтылған қатарларда халқтың ийгиликли дастурининг қаншедди сезими, дослық, жолдаслық мирать ҳамь силасыққа болған қаншелли хурмети жатыр!

Шаир озининг «Изимбет» деген қосығында-да ақ кеул, сада, ҳадал, мирибан, жақсы созли адам образын жасайды. Ол нағыз тирсеги шиқылдаған жарлы, қаттеси, «аяғында етиги жоқ, уйинде наны жоқ, жалғыз жаман шапаны бар», брақ «ол адамға жағар сози коп, қаумы-қарындаш кози коп», ашық кеул, ҳақ инет адам. Кунхожа үшін ең тикарғысы усы белгилер. Сонлықтан шаир: «Ендиги адам Изимбет» — деп жұмақ жасайды.

Шаир кунликшилер омири туралы жазған шғармаларында-да жарлыларды бирликли, тату, мирибан, бир-бреудинг қайғы-мунгын шериклесетуғын, туылған елин, ата-анасын, бала-шағаларын, қурбы-қурдасларын шын жүректен суйетуғын, ар-намыслы адамлар етип суретлейди. Олардағы туған елди узлип сағыну, ата-аналарын, бала-шағасын асырау үшін неше турли қиыншылықлар шетип минет ету, елдинг адамлары менен табиятына болған суюшилик сезимлери, олардың дуры созлилик, кенг пейиллилик, ҳадаллық белгилери оларға оқушының улкен симпатиясын оятады, улги-де болады. Оқушыдағы олардың адам шдамаслық вуҳалына аянып сезими, оқушының оларға деген муҳаббаты тағы-да арттыра тусип, сондай адамларды елден-хуннен айырған, сансыз жапа-

лар менен жудалықтарға душар еткен омирте газебин
хамь жекжорущилигин кушейтеди.

«...Гариплерде азиялык бар, бузык жоқ» ...
деп жазады шаир «Олим» деген қосығында.

Бул қатарды тап усы қосықтың озіндеги:

«Лиң Хорезиге парьман айлеген,
Удайына отиржк созь сойлеген,
Залым болып ели-журтын билеген,
Залымлардан аира тусир яриллар»

деген қатарларменен бирге алып қарасақ шаирдың езил-
ген болса-да, халқтың енг жақсы қасиетин озь бойында
сақлаушылар-жарлылар, минеткеш халқ массасы, ал ел
басқарушылардың миез-хулқы залымлықтың кориниси
деп тусингенлигин анғгару қиын емес.

Кунхожа усылайынша минет адамларының унамлы
образларын, халқтың енг жақсы миллии характерлерин
адебиятта савулендиру бойынша-да бир улкен адым
таслады.

Шаирдың «Менинг балам» қосығында-да унамлы
образ жасаудың озиншелик бир усылын байқау мумкин.
Бул усылдың өзгешелиги шаир бул қосығында жақсы
адам ушын зарурли гейпара белгилерди идеал спатында
баян еткен сияқлы.

Блайынша қарағанда «Менинг балам» қосығында
шаир озиниң жеке қайғысы-баласының олимни баян
еткендей болып жоринеди. Брақта қосықта улкен тижаргы
мотив болып жамнетлик мапъ алға қойылған.

«Менинг балам бала еди,
Душпаннан ошь алғандай,
Менинг балам сондай еди,
Жауға ойран салғандай...
Менинг балам
Олмегенде палуан боп,
Бед бумжыл
Тусер ели гуреске...»¹

Шаир озь баласының олимни арқалы озиндей путкил
қарақалпақ жарлыларының омирине тиисли болған тағы
бир шынлықты аша отырып, соныңменен бирге баласы-
ның олимни байланыслы улкен қайғысын тек акелик

¹ Рукопись, инв. № 1006, фонд КККНИИ, стр. 1.

жудалықта, перзенттен айрылуда ғана кормейди, ал ал-
да халққа хызмет етуге тиисли азаматтан айрылуда-да
кореди.

Бул жерде шаирдың «балам гуреске тускенде еди»
деп арьман етип, жаслай қыршын болып тусе алмай кет-
ти деп қапаланып отырған гуреси — халқ бахты ушын
гурес, шаир айтып отырған душпан — шаирдың жеке
озь душпаны ғана емес, жалпы халқтың душпаны.

Шаир душпаннан ошь алғандай, жауға ойран салған-
дай ғайратлы, жгерли болуды, бел буып халқ иси ушын
тайынбай, гуреске тусуди — жақсы адамның белтиси
спатында усынады. Шынында-да шаирдың баласы дақ-
қындағы арьманы — ауладлар даққындағы арьманы, ата
шаирдың жасларға улги етип айтып отырған ақылы.

Кунхожаның жарлы халққа жаны ашыр дослық қат-
насын, оны енг жақсы миез-хулқ нормаларына шақы-
руын корсетуи жағынан оның «Берман қара» қосығы-да
улкен ахметке не.

Қосықта шаир жгерсизлик, уайымшылық, ынжықлық-
талпынбаушылық айдауға конип, деш қарекет етпей-
туғын адамлардың арына тиип сойледи:

«Басына урса билмеген,
Айтқанды еске илмеген,
Бир кун ойлап-кулмеген,
Қайғы басқан берман қара

Иркилип козин ишпаған,
Ақилыи артық ишпаған,
Қапатын қағып ишпаған,
Ақилыи сен берман қара»²

Демек, шаир бул сияқлы пассивлик қасиетлерди қа-
ралайды екен, бул — шаир бас еркинлиги ушын қарекет
етуди, жақсылыққа умтылуды, омир суру ушын гуресуди,
басқа-да актив қасиетлерди угитлейди деген созь.

Қосықты минет адамларының коплеп коширип жазып
алып журуи-де оның усы активлик характерине байла-
ныслы болуы керек. «Бул қосық 1937-жлы Тахтакотир
районның қарауындағы Кок шоқат деген жердеги мал
шаруашылығындағы Сайымбет Сейтек улының қолжазба
қымсасынан коширилип алынған».²

Кунхожаның жарлылар массасына болған жиқсы коз-

¹ Кунхожа, Танглауды қосықтары, 1949-жыл, 36-бет.

² Рукопись инв. № 1006, фонд КККНИИ, стр. 4.

қарасы езуші байларға хамь әмелдарларға болған жаман көзқарасыменен тғыз байланысы. Қунхожа байларды, әмелдарларды «халқты шағатуғын шаян», «залым», «пығлы жаман мақау-пес», «азулы» деп атайды. Оларды озининг булай деп атағанына шаир олардың халқтың дақысын жеп, халқты тонау, езу сияқты минетсіз рахаты көшируи, сұтхорлық, ашқозлық, хұждансызлық қасиетлерин себеп етип қояды. Оларды шаир адамгершиликтен айрылған мақлуқлар спатында суретлейди.

«Менинг куним» қосығында озининг турмыстан корген қиыншылықларын қайғы менен тунерген қара көшке теңеген шаир бул тунерген турмысқа тусуининг себебин етип «Жлан шағып сау денемди испрди» деп байлардың, әмелдарлардың еткен зулымлығын корсетеди.

Шаир озь дауриндеги тартитилердинг барлығын надурыс тартитилер, әмелдарлардың барлығын инсапсызлар деп атады, халқтың бахытсызлығының себебин инсапсыз әмелдарлардың жургизипатырған надурыс тартитилери дейди:

«Инсаплар дуры жолды
Тутпаған сонг жарымадым»

(*„Жарымадым“*)

Қунхожа тек феодалисттик жамнеттеги ел басқарушылардың томенги хамь орта звеносын ғана ашкаралап қоймайды, олардың барлығының да тикары хамь треги болған Хиуа ханның озин-де аяусыз ашкаралайды. Озининг «Умытпаспан» қосығында Хиуа қаласының қайғылы коринисин, адилсизликти, гунасыз адамлардың олтирлуин, халқтың куннен-кунге азып-тозуын созь ете келип, бул бахытсыздықлардың барлығының себепкери ханды «ақылсыз» деп атайды:

«Мен ойладым сол уақытта,
Хан ақылсыз деп тахитта».

Усы асирде омир сурген украин халқының суиикли шаиры Тарас Шевченконинг «Тусь» поэмасында патша Николайдың анасын мазақтағаны ушын узақ сургинде болуын козде тутсақ, Қунхожаның ханды дуп-дуры «ақылсыз» деп атауы тек ханды ашкаралаушылық ғана

емес, тутас жамнетлик стройды ашкаралайтуғын гуресцентлик сияси ахметке не болады.

Қунхожаның «Умытпаспан» қосығы-қарақалпақ классик поэзиясының енг қасыл шғармаларының брейи. Турмыс шылығын хеш тартынбай реаль турде суретлеудинг, зулымлыққа, қуллыққа азаматлық мартликпенен қарсы турудыңг, олимге бетпе-бет турып халқ созин айтудыңг ажайып улгиси болған бул қосық Хиуа ханларының қанлы сиясаты халқында шғарылған улкен айып-лау акты болып козге туседи.

Қосықта даслеп шаир озининг ырзалығына қарамай зорлықпенен ханның хамири бойынша жасаулар арқалы Хиуаға алдырылғанлығын баян етип, не ақырет-азаппенен Хиуаға жеткенлигин жазады.

«Коз жас тогилеп далаға,
Қарамай бала-шағаға,
Келдик атақлы қалаға,
Буны хешбир умытпаспан».

Атақлы қалаға келуден шаирдыңг козине тасланған нарсе ханлықтыңг орайы болған қаланың қанлы картинасы.

Хиуадағы ханлық сиясаттыңг тиккелей натижеси болған Хиуа қаласының бул адам туршигерлик қанлы картинасын шаир томендегине суретлейди:

«Ушь враш тур кент майдала
Орнадасып кыл қанға,
Қылып хамь шбын жан-да,
Турғанларын умытпаспан».

Бул дар еди коринген,
Коп адамлар илдирилген,
Табақлары талдирилген
Буларды хеш умытпаспан».

Адам олген жайып қушақ,
Коздинг жасы моншақ-моншақ,
Колларында откир лшақ,
Жалладларды умытпаспан».

Бул суретлеу XIX асирдеги Хиуаның озине-де, Хиуа хандығының қол астындағы барлық территорияға-да оғада адил баға еди. Бул қиылыпатырған жанлардың барлығы халқты гурестен шетлету, халқтың рухын тусирип, козини қорқыту мақсетинде хан тарапынен олти-

рилген айыпсыз мыңлағанлардың жаны өкенлігі тусникли.

Хиуаның қанлы картинасын суретлеген усы куплет-лер-қосықтың тикарғы болегі спатында көзге түседі. Ойткени, шаир бұған шехемгі куплеттерде озанин: Хиуаға қандай собеппенен хамь қандай машақатларменен келгенлігін баян етеді-де, ал бул куплеттерден сонғы куплеттерде хан жасауларын сақшы етип қойып бақсыларды айтқызып сиағайлығын, озин мақтағанларға байрақ берип, шыялықты айтқанларды жаман коргенлігін, солардың бреуи спатында озининг-де хан тарепинен ыза-хорлыққа ушырағандығын баян етеді. Ал биз қосықтың тикарғы болими деп атаған куплеттерде шаир жалпы халқ басындағы аур жағдайды, Хиуа ханларының зулымлық-ларын, оларға деген озининг халқ жырышысы хамь азамат спатындағы газебін баян етеді. Усы тикарғы болими шаир:

«Кирдик қалаға тез журип,
Анталады итлер урип,
Тахт устинде дауран сурип,
Турған ханды умытпаспан»

деген куплет пенен питкереди, буннан кейн жоқарыдағы бақсыларды айттыру процессин суретлеуге отиледи.

Бзингше, шаирдың дар хамь жаллатларға жалғастырып «анталады итлер урип, тахт устинде дауран сурип, турған ханды умытпаспан» деген қатарларды бир куплетте берунде-де улкен маин бар. Шаир бул арқалы хан амелдарларының адамларды иттей талауын хамь ханның усы арқалы дауран сурип отырғандығын айтқан. Кунхожа «Умытпаспан» қосығының кейини:

«Қайты Хиуаға келмеспен,
Созь айтты ера демеспен,
Озь ервими деш бермеспен,
Хорлықларын умытпаспан.
Хорлығы отта озиме,
Жаслар толтырды козиме,
Қалғаклар қарал созиме,
Буни-дағы умытпаспан»

деп питкереди. Солай етип ханлық орайда коргенлері шаирдың ханға хамь оның тартиплерине болған ошпен-ли жейхорлушлығын шегине жеткерип, шаирдың бас ер-кинлігине умтылу сезимін тағы-да теренглете түседі.

Егерде Кунхожа суретлеген уақтағы Хиуа хаққындағы тарихи мағлұматлар менен «Умытпаспан» қосығынан жо-

қары-да корсетилген узиндилерди салыстырып қарасақ, шаирдың Хиуадағы қанлы картинаны қаншелли реаль хамь бурмаламай суретленгенлігі тағы-да айқынырақ көзге түседі.

«Хиуа—пайтахт хамь хешнарсеге туснибейтуғын ханның және урулардың барлық белгилі адамларының жасайтуғын жери», — деп жазады XVIII асирдинг ахыры XIX асирдинг басында Хиуада болған Бланкеннагель деген врач.¹

Ханлық аластыты беккемлеу, дунья топлау үшін узликсиз аскери атланыслар, адамларды олтиру Хиуаның ханлық турмысының күнделикли адеттеги иси болған. Хан яки оның амелдарлары тарепинен азырақ ғана гуманланған адамлардың озлери-де, бала-шаға, жақын-жуықлары-да тексерилип отырмастан-ақ олтирилип жберилген, олим жазасыменен жазаланғанлардың көпчилиги сонша, қаттеси ози олимге хужим еткен көп адамлардан ханның ози-де хабарсыз қалған, егер озь аластына қауп-ли болса, хан озининг жақын—туысқанларын-да бала-шағаларыменен жартқышларша олтирип жберетуғын болған. Бағынбаған ағайинлерин қрып жберу, ханға на-разыларды узликсиз жазалау—ханлықты беккемлеудинг енг тикарғы илажларынан болған.² «Властына қарсылық еткенлерди аяусыз және жан турингерлик турде узликсиз жазалауларменен ол озбеклерди хамь ханлықта жасаушы басқа-да қаумлерди жуасытты». — деп жазады Мухаммед Рахимнинг ханлық сиясаты туралы 1819—1820-жыллар-да Хиуада болған рус дипломаты Н. Муравьев.³

«Ол, — деп жазады тағы-да, Н. Муравьев, — көп мыңлаған гунасыз құрбанлардың хамь қанлар ағысының устинде озининг жекке қауипсизлігі, байлығы және даиқы үшін дерлик путкиллей жанға мамлекет... тикарлады».⁴

Н. Муравьев дарға асып олтирудинг ханның жазалау усылларының ишинде тикарғы орын тутқанлығын-да корсете отырып, оның толық характеристикасын береді-

¹ Весселовский, «История Хивы с древнейших времен...» стр. 245.

² Весселовский «История Хивы с древнейших времен...» стр. 248, 267, 268.

³ «Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819—1820 г. гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в эти страны для переговоров», часть вторая.

⁴ Бул-да сонда, стр. 44.

«Олим жазалары кобинше мнадай еки турде болады:

Бринши тури—дар. Хуким етилген адам ханнынг сарайына алып барылып, сарай даруазасынын алдында ямаса хан кенгесининг алдында хуким иске асырылады. Сондай-ак жаза гейде майданларда ҳамь базарларда откери-леди, жазаланган адамнынг денеси бирнеше кунлер дауа-мында халқ келип коруи ушын дарда асулы қалады (созлердинг астын мен сыздым — Б. И.) ҳамь сонг барып туысқанларынын отиниши бойынша жерлеу ушын оларға бериледи. Гейде мнадай-да болады: айыпкерлерди аяғынан асады-да, ол параличтен олгенге шекем оны усы азаплы жагдайда қояды»¹.

Кунхожанынг «Умытпаспан» қосығы усы тарихи факт-лардынг поэтикалық турде образлы суретленуи сияқлы.

Жоқарыдағы тарихи мағлұматлар бойынша Кунхожа-нын «Умытпаспан» қосығынын белгилеп отилуи тиис, тағы бир ахмиети — бул қосық озь мазмуны бойынша тек қарақалпақ темасы емес, қосықта залым ханлардынг ханлық қол астындағы барлық халқларға ханнынг қанлы пайжесине илген барлық бахытсызларға ислеп отырған жыртқышлығы ашкараланады «Умытпаспан» қосығындағы суретленген Хиуа ханларынын қанлы сиясатынынг қурбаны болып дарға асылған адамлар қартурли халқ уакиллери болып есапланады. Озь пухараларынынг оми-рише ҳамь олимине қалай болса солай озь кеулише ҳа-мир ету, озлерининг деспотлық властыларынынг қауип-сизлигин таминлеу ушын тутас халқлар ҳамь дара адам-лар устинен болған озлерининг ҳешнарсеменен шекленбе-ген ҳакимшиликлерин бекжемлеу, мал-дуныя арттыру ушын дара адамларға қарата-да, тутас халқларға қара-та-да шафқатсызлық жазалау илажларын, булардынг енг тикарғы фактлары спатында олим ҳамь қырғын илаж-ларын қоллану — Хиуа ханларынынг ел басқару сиясатын характерлеуши тикарғы жагдайлар еди.

Ханлықта жасаушы қарақалпақлардынг-да, озбеклер-динг-де, қазақлардынг-да, туркменлердинг-де қулық жагдай басларына тусип сатылып келген руслар ҳамь персиянлардынг-да уакиллери (Хиуада бирқанша мынг қудлар-да болған) усы сиясаттынг қурбанлары болып Хиуа ханларынынг дарларына, қарақалпақ адабиятында

емг бринши мартабе Кунхожа тарапынен қолланылған атама бойынша айтқанда ханнынг ушь ағашына асылды. Шаирдынг булардынг барлығына тенгдей жаны ашиды, шаир бул қанлы ҳалиселерди тек озь халқыннынг уакили емес, барлық хорланған адамзаттынг уакили болып сурет-лейди, ози суретлеген қанлы картиналарға улкен гума-нисттинг журегименен қайғыланады ҳамь гезелленеди.

Тек озь халқыннынг ғана емес, эксплуататорлардынг зулымлығынан жабирленген барлық жарлылардынг жрын жырлап, мунғын мунглау Кунхожанынг басқа қосықла-рында-да гезлеседи. Ол ҳешбир елдинг ханын, султанын, байын, катқудасын суймегенн сияқлы, ҳешбир елдинг жар-лысына жатсынып қарамады. Бунынг бир мсалы болып Кунхожанынг «Аллияр тақсыр ханымыз...» деп басланату-ғын қосығындағы қазақ жарлыларынынг мунғын мунг-лап ханға баруы, онда қазақ байларынынг халқты талау-шылық ҳамь булдирушиликлерин айтуы хызмет етеди.

Усыған байланыссы белгилеп кететуғын бир нарсе, Кунхожа озь заманынынг алдынғы қатарлы адамы, реал-ист озь шебери спатында барлық халқлардынг жарлы-сы, байы бар екенлигин, барлық елдерде халқтынг аур турмыста жасауын блу арқалы Хиуа ханлығындағы бар-лық халқлар арасында тенгдей орын алған кескин класс-лық жинленушиликти сол уақтынг айрым расми тарихшы-ларынан дурыс тусиндире алғанлығын коремиз. Мсалы қартурли тарихи дереклер тикарында Орта Азия туралы мағлұмат берген В. Н. Скопин деген ки блай жазады: 7.00000 жаннан туратуғын Хиуа халқыннынг басым белеги диқаншылықпенен шугылланатуғын ҳамь бул жерде устем класс болып есапланатуғын (созлердинг астын мен сыздым И. Б.) озбеклерден туралы «...Озбеклер — елдинг аристократиясы» (Бул жерде-де созлердинг астын мен сыздым — И. Б.).

Ал, Кунхожа болса, устем ҳамь устем емеслерге анау я миау халқты емес, ҳарбир халқтынг ишиндеги бай ҳамь жарлыларын беледи. Кунхожанынг тусинигинше бир халқ аристократия болып, басқа халқлардынг уакиллерин аур азапқа, қанлы дарға гридтар етип атырған жоқ, ал ҳарь халқтан шығи хан атрапында ауыз жаласқанлар бар-лық халқтынг уакиллерин-де аур азапқа, қанлы дарға гридтар етип отыр.

Шаирдынг атақлы «Туйе екенсенг» қосығында-да Хиуа ханынынг ипласлық қылуаларын ашкаралау кушли орын

¹ «Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1819 г.» часть вторая, 1822 г., стр. 70.

алған. Бринши гезекте Қунхожаның қылт еткен нарсеге адам жанын қиюынан тартыбай ханның берген силығын көпшілік алдында ашы кулкіге алуының ози бір жағынан шаир ушын улкен батырлық болса, екннші жағынан хан ушын, ханның абройы ушын улкен соққы; Қунхожа «хожанг берсе қойныңга сал» етип ханнан жалтақламайды, ханның масқара қлту ниетине қарсы озь басының ары ушын гуресип, ханның алдында қайтама оның озин масқара қлатуғын қосық шғарады. Ханның дөшқандай уқыпсыз, брақ озин мәқтаған бақсыларды сарпайлап, дурысты сойлеген, көпнің созин айтқаны ушын озин жаман жорип, хорлау мақсетінде олимптик бир туйе бергенлігін шаир озиннің «Умытпаспан» қосығында-ақ тилге алған:

↳ «Шерттн дутар, айттым қосық,
Кеуллиме қайнап қосық,
Табылмады дөшбір дослық,
Көбейди көпнің душпаны,
Бақсыларга байрақ берди,
Жақсыларды жанан көрди,
Лашкой деп шауқым көтерди,
Мен оларга дөш жақнадым,
Анедди алдыма туйе,
Жағылды бетиме куйе,
Олимптикке болдым не,
Буны дөшбір умытпаспан».

Бул туйеннің нағыз суретленуи шебер кулкіменен «Туйе екенсенг» қосығының озинде берілген:

« Шылбыр емес, буйданг аур,
Қуртдар жеген қатта баур,
Озінг арық, арқанг жаур,
Туганыңды блермисенг?...»

Адамзатпенен ксінг жоқ,
Нелер сені ксінг жоқ,
Аузыңда жалғыз тсінг жоқ,
Жантақ жеуди блермисенг?

Ойлап-ойлап, ойлап турсам,
Шақарге пайтах жар урсам,
Тобелеп ет қлып сойсам,
Насбай нулы болармысанг?..»

Жақанның келген апаты,
Шаққылг берген бизге аты,
Хлгг ханның зипаты,
Жол гаражет болармысанг?

Кел дегенде келермисенг,
От жейме деп журермисенг,
Көзінг соқыр сусармысанг,
Усы уақытта олермисенг?..»

Олей-шықдай қалған жүннің,
Ози жасық арық етінг,
Харам олин дузде көзінг
Қалатуғын туйе екенсенг...»

Хиуа ханы Мұхаммед Амнннің Қунхожаға берген «силығының» сиқы мне усындай. Шаирдың ханға берген «силығы-да» — қосығынан көринип турғандай-ақ тимссіз емес.

Қосықта туйеге қосып ханның озин масқаралайтуғын мнадай-да қатарлар бар:

«Патшаның сенсенг нас малы,
Уқсаған малга дусмалы,
Мадемни ханның бас малы,
Жети атасын блермисенг?...»

Хан тие, бай, биднің «пшығына пнп дей алмайтуғын» заманда ханның озине бунындай анттме айту ханды зулымдылары, ипласлығы, ақылсызлығы ушын ошпенли турде жек көрген, оны ашкаралау ушын неге болса-да тайын турған адамның қолынан келетуғыны тусиникли.

Тағы-да белгілейтуғын бир нарсе — шаирдың «Мадемни ханның бас малы, жети атасын блермисенг» деген соалерннің айрықша мәніси бар, яғни шаир қосықты конкрет ханның мазақ ушын берген ғарры туйеси қаққында жазса-да, қосықта созы шынына-да конкрет усы туйе қаққында барса-да, шаир ғарры туйени ханның пухара халқтыңг устинен кулуқның, оларды мазақлауының ҳамь хорлауының-да тимсалы етип алған сияқты «Туйе екенсенг» қосығындағы «Тоқтамыстан аррағырақ, Шынғыс ханды блермисенг... Шынғыс ханнан беррегирек, Мадемнинен (яғни Қунхожа туйе берген Мұхаммед Амни) аррағырақ Мадрем ханды блермисенг» деген қатарлар-да жоқарыдағы шкирге алып келеди. Дурыс, бунларды айтқанда шаир албетте, хан берген туйеннің аса ғаррылығын барынша белгілеп көрсеткиси келген, соныңменен бирге, бзингше, шаир бул қатарлар арқалы «халқты хорлау, халқ устинен кулу—барлық патшалардыңг касибн» деп-те айтпақшы болған. Қосықтағы мна бир куллет-те усы шкирди тастықлайтуғын факт болып көзге түседи:

«Патшалық жол буннан қалам,
Қусты жинап зауал салған,
Жер жүзіне патша болған,
Сулайманды білмисен?»

Шаир бұл қатарлар арқалы Сулайман патшадан бас-
лап халқтың корғени хорлық, мазақ, зулымлық, соны хан
Мухаммед Амин-де ислеп отыр демежши. Шында, түйе-
ге айтылған бұл аңғиме ханның озіне қаратылған: «Су-
лайман қустарды жинап зауал салған болса, сен бизлер-
ди жинап заулим салыпатырсанг» дейди шаир ханға.
Шаирдың «Умытпаспан» қосығындағы «Хиуа ханы кел-
ди қасым, салды заулимди басым» деген қатарлар-да
«Түйе екенсенг» қосығында баян етилген жоқарыдағы
қатарларменен увлес.

Кунхожаның «Суға кетти» деген қосығында-да шаир-
дың залым ханларға, конкрет алғанда Хиуа ханларына
қарсы айтқан оға-да откир пикирлери бар. Бунда шаир-
дың ханларды ошпенлидикпенен жеккорунның тикарғы
себеби-ханлар удайына халққа зулым етеди, ғарип-қа-
серлерди, минеткеш халқты бахытсыз етеди:

«Ғариплердинг қара болған бахтына,
Отлар жақсам залым патша тахтына,
Зулым етер удайына халқына,
Ада болмас ислер болды, найлейин.»¹

Қосық кунделикли турмыс (быт) та болған бир кон-
крет уақияға—бир қыз бенен жипттинг суға кету уақия-
сына арнап жазылған. Басқа-да омир азабына ғриптар
еткенлиги сияқты бұл бир-бри суюши еки жасты суға
кетип олу трагедиясына заман қсумети, ханлық тәртип-
лер ғриптар етеди, олар озь мақсетлерине ерису үшін
душпанлардан—оларға тосқылық жасаушы тәртиплер
менен адамлардан қашып журип суға кетеди.

Еки жастың олимине себедкерлер—жорға минген бай-
лар менен олардың малайлары болған шуғыллар. Шаир
мне усы еки жастың заман қсуметлерине, залым патша-
ларға, озь душпанларына болған ғазеплери менен жекко-
рушиликлерин олардың тлинен баян етеди. Олардың
ғазеплерин баян етуди шаир озине миннетли ис хамь
душпанға қарсы ғуресу деп уғынады:

«Қулақ салыг айтқан сөзге,
Қоринип тур айтсам көзге,
Баян етпек керек бизге,
Еки ашық суға кетти.»

¹ Рухонисъ, инв. № 109, фонд КККНИИ, стр. 10:

Ашықлардың айтқан зарлы сөзлерин,
Қулақ салыг озин баян етейин,
Ойым залымның еки көзлерин,
Қулақ салыг барин баян етейин.»²

Мне усыдан кени шаир зулым заман қурбаны болған еки
жастың озлерининг тлинен олардың заман тарлығы, арь-
манлы омири, иске аспаған мақсети халқындағы мунглы
сезимлерин, абден жанларынан тойғанлықтан айтқан қу-
дайдың ислерине-де гуманланып қарау сезимлерин, зал-
лым патшаларға қарата айтқан откир наразылықтарын
нәбе-из дзип келтиреди.

Кунхожа озининг қосықларында Хиуа ханын ашкара-
лап баян етуменен бирге, оны тариплеушилерди-де ашк-
ралайды, ханды тариплеушилерди-де ханның ози сияқты
жек кореди. Жекс басының мапи үшін биілердинг сый-
сауғатына қзығып ханлықты тариплеуши шаирлар — аз-
ғылар болып есапланады. Бундай азғын шаирларды
Кунхожа озининг қосықтарында жиі-жиі хамь ғазепле-
нен тилге алады:

«Шаирлардинг қалам алып жазғаны,
Адамның-да шаян шағып азғаны,
Тулпарлардан абылардың озғаны,
Ажептауыр заман болды ханлар»

(.Олим»р

«Шаирлар тарип етип жури,
Ақыл-душым кетип тур»

(.Бара алмас»р

Егерде Кунхожаға заманлас жасаған. 1910-жылларда қай-
тыс болған Разбек Қоразбек улының творчествосыменен
қысқаша таныссақ, Кунхожаның жоқарыдағы сөзлерин-
нинг кимлерге қаратылғанлығын кута аңсат ғана тусину
мумжин.

Разбек Қоразбек улы XIX асирдинг ахыры хамь XX
асирдинг басындағы қарақалпақ демократиялық адебият-
ына тиккелей қарама-қарсы дни-феодалдық адебияттың,
ханлық салтанатпенен урулық-феодалдық хамь дини иде-
ологияны жырлаган адебияттың айқын уакиллеринен
бреун спатында көзге туседи.

¹ Рухонисъ, инв. № 1096, фонд КККНИИ, стр. 9.

² Кунхожа, Таңлаулы қосықтар топаымы, 1949-жыл, 46-бет.

³ Бұл-да сонда.

Разбек Қоразбек улының шғармалары кута аз хамь олар халқ арасында кута сирек таралған. Коп жерлерди гезген Разбек Қоразбек улы «Тарип» деп аталған ҳаял-қылардың тарипи ҳаққындағы идеясыз қосықлардың авторы. Усы қосықларының ози оның көзқарасының кушли урушылық шежіленушилигин, динди угитлеушилигин айқын корсетеди. Ол озы қосығында Хиуа ханлығының салтанатын улкен котерингкиликпенен жырлайды.

«Тарип етсем Ургенш буртын,
Парар уалы Хиуададур,
Тарип етсем шаҳарь кантин,
Сарь жғалы Хиуададур,

Спаймлар, бетзадалар,
Шаҳның улы шаҳзадалар,
Ханның улы ханзадалар,
Ҳасыл затлар Хиуададур,

Келди тлиме соллер,
Қирмызы йуз, алма коллер,
Қырк кантинли бике қызлар,
Паризатлар Хиуададур»¹

деген қатарларды оқимыз — Разбек Қоразбек улының «Тарипин» де. Бул қатарларды халқшыл, демократ шаирлардың ханды, ханның тартиплери менен салтанатын аяусыз ашкаралаушы шғармаларыменен, айрықша Хиуаның қанлы картинасының реал суретлеуин берген Кунхожаның атақлы «Умытпастан» қосығыменен салыстырып қаралса, Разбек творчествосының реакциялық — дини-феодаллық характери тағы-да айқын ашылады.

Кунхожа азғын деп мне усындай халқтың хамь оның ҳадал перзентлерининг жек жорген хан, беклери менен тартиплери мақтаған феодаллық омирдинг малайларын атаған.

Бир заманда жасаған, брақ, еки бағыттағы адебияттың уақиллери болған Кунхожа менен Разбек Қоразбек улының бир объект туралы, яғни ханлық пайтахт туралы жазғанларында бир-брине қарама-қарсы еки турли сурет-

¹ Сборник стихов дореволюционных каракалпакских поэтов, написанных Акмбетовым Калла в 1934 г., г. Чамбай, Тахтакупыре во время экспедиции проф. А. А. Соколова, фонд КККНИИ, рукопись, стр. 38.

леуди корип отырғанда, пролетариаттың улды жазушысы М. Горькийдинг томендеги соллери дарьхал еске туседи:

«Егерде биз жержузилик адебиятты азатуғын болсақ,—деп жазады М. Горький озининг «Жас адебият хамь оның узинпалары» деп аталатуғын бир мақаласында, — ...биз барлық даурлерде адебиятта бизге қанша жақындаған саймы турмыс шынылығына критикалық ашкаралаушылық және бикарлаушылық қатнас басым болғанлығын мойынлауға тиис боламыз. Тек қунық адамлар, ктаплары аллекашан умытылып кеткен таланты усақ адебиятшылар ғана турмыс шынылығыменен қанаатланып, оныңменен келисип, оны мақтады. Адил турде «уллы» деген ат тағылған коркем адебият ҳешқашан социаллық омирдинг ҳадиселерине мақтау одаларын айтқан жоқ. Боккаччо, Рабле, Свифт, Сервантес, Лопе де Вега, Кальдерон, Вольтер, Байрон, Гете, Шелли, Пушкин, Лев Толстой, Флобер хамь усылардың колеминдеги және аҳметиндеги басқалар — «уллы адебияттың» дузушилери—оис соллар болып есапланады. Брақ, олардың ҳешқайсысы турмыс шынылығын тастықлайтуғын хамь адулейтуғын «ауа»ны айтқан емес. Бул уллы художниклердинг уллы хызмети. Олар омирдинг кемшилликлерин хамь адамлардың кемислерин аямастан ашық корсете отырып, жақсыға умтылу тлегин тарбиялады, олар уйретти»¹.

Рус революцион-демократлары-да адебияттағы критикалық бағдарды озы дауриндеги халқлық адебияттың зарурли шартлеринен бреуи етип қойды. Олар озлерине заманлас турмыстағы ипласлықларды, законсызлықты аяусыз ашкаралау пкирин алға илгерилете отырып, буны адамгершиликти тастықлаудың тикарғы коринислеринен бреуи—деп қарады, олар озы заманындағы «қаранғылық салтанатына» (термин А. Н. Добролюбовтики — И. Б.) жеккорушилдикти угитлей отырып, буны халққа, уатанға болған муҳаббаттың кориниси деп қарады.

Бул бойынша рустың уллы революцион-демократ шаиры Н. А. Некрасоатың 1858-жлы Толстойға жазған хатынан томендеги узиндини келтиру кута характерли.

«...Сиз шынылыққа қатнас жағымлы болуы керек дей-

¹ М. Горький, «О литературе» из-тво «Советский писатель», стр. 360 — 361.

сиз, брақ жағымлы қатнас жағымлы шынлыққа ғана болуы керек екенлігін ұмытасыз. Жорға реимсизлікке салыну бузықлық, брақ мен шын реимсиз ашудан жарылып кететуғын адамның алдында диз бугер едим — бизде оған банелер аз-ба? Хамь биз қай уақта кобирек реимсиз ашуға минсек, сол уақта жақсырақ яғни кобирек сүйемиз, озимизди емес, ал озь уатанымызды сүйемиз»¹

М. Горький айтқандай озине заманлас турмыс шынлығына критикалық-ашкаралаушылық және бикарлаушылық қатнас, оныңменен келиспеушилик, Н. А. Некрасов айтқандай озине заманлас турмыс шынлығына реимсиз ашуменен қарау — Кунхожа творчествосының енг улкен хамь енг тикарғы характерлеуши белгилеринен бреуи.

Шаирдың ҳарбир қосығында қарақалпақ жарлыларының, жалпы халқтың аур турмысы қандай дәрежеде мудамы коз алдында турса, оны шаир ҳарбир қосығында қандай дәрежеде турақты турде теренг аяныш хамь тлеклесликпенен суретлесе, эксплуататорлардың зулымлықлары-да сондай дәрежеде мудамы шаирдың коз алдында турады хамь шаир эксплуататорлардың зулымлықларын сондай дәрежеде турақты турде жеркениш хамь газелли наразылық пенен суретлеп отырады.

Шаирдың бир ғана «Олим» деген қосығынан мсал келтирсек, шаир усы бир қосықтың озинде эксплуататорларды бирнеше жерде хамь «зальым», «душпан», «жлан, шаян» деген енг жамаат атларменен атап тилге алғандығын коремиз:

«Алла бизди енгиретти, жлатты,
Сау денемди теспей зальми қанатты...
Бул басым берк екен жарылган емес,
Зальмлардың кунн тарылган емес...
«...Зальм себебинен арманда болым»...
«...Зальмнан, бегаерим коп кордик азар...»
«Зальмлардың туңдерине жетейин...»
«Душпанга сонингиз кылмағыл аян,
Узақ омиринге егерлер аяй,
Шатып улы-захаран сурлы хамь жлан,
Бразлардың омيري отта яранлар...»
«Бул бизинг заманды харамы билеп...»
«Сонингдай зальмининг қахарн қатты...»

¹ Н. А. Некрасов, «Полное собрание сочинений и писем», Гослитиздат, 1952 г., том X, стр. 284.

Бул қатарлардан эксплуататорлардың жарлы халққа барлық уақытта, турмыстың барлық ҳадисесинде зулым жеткизетуғынлығы айқын коринип тур, сонлықтан халқ жрын жырлаған шаирдың-да барлық хиялы солардың зулымлықларын ашкаралауменен, халқты солардан сақландыруменен банть.

Усы «Олим» қосығының озинде шаир эксплуататорлар туралы булардан басқа-да коп орындарда жазып, ел билеушилерди безинуменен хамь жеркенишпенен отирихшилер, бихуда, мазмунсыз омир кеширушилер, халқты табан астына салып езуменен омир откеретуғын жаузлар спатында характерлейди.

«Олим қосығында»:

«Зальмлардың бир қдыгы ел гезер,
Ониач бетер халқты егер телбездер,
Колынан келгенше табанга езер,
Бир басқа бир сауда болды яранлар».

деген қатарларды революцияға шекемги айрым расми тарихшылардың минетлеринде келтирилетуғын гейпара маълуматларменен салыстырып қарау кута қыяқты.

Мсали, ханның бир жылы Есим озегининг бойына ангга шгуын белгилн изертлеуши барон Каулбарс томендегнше суретлеген:

«...Бул гузде болды, Ханменен бирге ангга оның коп санлы яранлары (санта) келди, олардың 2000 дай атлары хамь 1000 дай туйелери болды...»¹

Ханның бунингдай бимани қдырыспаларының халқтың мойнына кута аур мусаллат болып тусетуғыны, бундай сапарға тек қдырыспа ушын ғана шғылмай, ханның газинесин толтырч ушын, елди талау ушын-да шғылатуғыны турған созь. Кунхожа-да соэсиз, ханның усындай ел гезуин назерде тутқан.

Кунхожа озининг хамь басқа жарлылардың куликшилик омирин суретлеген қосықларында-да езушилерди ашкаралауға улкен кеул болады.

Шаир ушын хан хамь басқа-да катқудалар сияқты жарлыларды аур жагдайда хамь аур шартлерменен хызмет еткизетуғын байлар-да душпанлар, жлан, шаянлар болып есапланады.

¹ А. В. Каулбарс, «Низовья Аму-дары...» «Записки императорского географического общества, том девятый, Санкт Петербург 1881, стр. 571.

Усы шаир «душпан, жлан, шаян» деп атаған байлардың қысымы — жарлылардың қайғысының, аур турмысының себепшиси, шаирдың тусиндируинше жарлылардың шадлығы-да усылардың «қара қайғыға тutyлуыменен», оларға «сазай беруменен» байланысly:

«...Сур жлан қымылап, шаанлар сорып,
Ғыжпаған уайым шықпайды ойда...»
(„Ойда“)¹

«Ажел алғи жағам тутты,
Жалай-жлай омир отти,
Душпанлар азап қорсетти,
Қутылар кун болар-ма екен?»

Азап-ақиреттен қутылып,
Алдымызға умтылып,
Қара қайғыға душпан тutyлып,
Журер кунлер болар-ма екен?»

Жетти жыллар жургенлерди,
Азап-ақирет қоргенлерди,
Душпанға сазай бергенлерди,
Айтар кунлер болар-ма екен?»

(„Болар-ма екен“)²

Шаир «Қашан қорермен» қосығында-да усы шкирлерин дауам еттирип, буған қосымша бай менен патшалардың социаллық жағдайлары менен маллерининг бирдей екенлигин, екеунинг-де тенгдей жарлы халққа душпанлығын ескертеди.

«...Душпаның жабири жаман-ды,
Душпаным босы аман-ды,
Бай-патшаға зор заманды,
Соплықтан ығлап журермен...»³

Кунхожаның социаллық маселелерге арналмай-ақ қадимги кунделикли турмыс (быт) ҳадиселерине арнап жазған қосықларында-да шаирдың барлық қосықларындағыдай-ақ «душпан» деп аталған эксплуататорларға газеп жүреди. Бир қық жери, шаир оларды адам баласына зиянлы жаман нарселер туралы созы еткенде, соларға қоса созы етип жбереди.

Мсалы шаирдың «Донгыз қабақ», деген қосығын ал-

¹ Рукопись, инв. № 1096, фонд КККНИИ.

² Кунхожа, Танглауды қосықлары, 1949 жыл, 58—60-бетлер.

³ Рукопись, инв. № 1096, фонд КККНИИ 79-бет.

айық. Бул қосықты шаир егинди шошқадан қорғау үшін донгыз қабақ қурғандығын, оның жардемименен егинге келген шошқаларды қорқытқандығын айта келип, қосықтың кейинде:

X «Корсенгилер қарамат,
Душпанға коп маламат,
Шарғандарға коп рахмет,
Улкен қурал донгыз қабақ»

—деп жазады.

Солай етип шаир үшін халқтың омирине, миетине зиян келтирушининг барлығы-да, ол мейли патша болсын, мейли бай болсын, мейли шошқа яки басқа жыртқыш ҳайуан болсын, барлығы—душпан.

Кунхожаның адамға жау қуслар ҳамь ҳайуанлар арқалы астарлы турде эксплуататорларды ашкаралап жазған «Азулы», «Жау торғай» сияқты қосықлары-да бар.

«Азулы» қосығында диқаннинг өккен тарысын шашып жоқ қлып, қауынын туйип кеткен «миримсиз зальым шошқа» азулы суретленеди. Бул азулының ози «мақау-пестей, қарны су салған местей», тури «жан алғыштай қабақ уйген» бале. Оның жаманлығы буларда гана емес, ал енг жаман қасиети—ол байды, ашты айырып қарайды, байға тимей, ашты булгитишиликке ушыратады. Солай етип бул азулы—сыртқы физиономиясы бойынша-да, ишки психикасы бойынша-да, адамларға қатнасы бойынша-да—нағыз Кунхожа жасаған заманның амелдарлары.

«Жау торғай» қосығында шаир жау торғайдың (жау шымшықтың) қорсеткен азабын айтады: жау торғай миетимди куйдирди, тап бирге жер тогисип тухым егискендей барлық остирген дақылымды жеп қойды, дейди:

X «Жау торғай анды алдырды,
Есимди және талдырды,
Бал-шағасы напаксыз қалдырды,
Не қламан жау торғайды?»¹

«Азулы» қосығында «не қламан азулыны?» деп аштың егинин булдиретуғын зальымнан налынған шаир «Жау торғай» қосығында аштың жетистирген дақылын жеп, бала-шағасы напаксыз қалдыратуғын жау торғайдың зудымынан налынады. Жау торғайдың усы қлықтарын,

¹ Рукопись, ф. 75, фонд КККНИИ.

оның дастинен шеккен жабирди усылайша баян ете келип, блай деп жазады:

X «...Ол-да бизлердей болгай
Унем жоқ боп шырлап қалгай,
Бизлер бир мүхмин боз торгай,
Не қламан жау торгайды?»

Айтайын енди созамди,
Солдырар мнау жузямди,
Ушырмасам шоқыр козимди,
Мурдар налет жау торгайды?

Ушырсам улам дау болды,
Маған бир жаман жау болды,
Алдыма курган ау болды,
Не қлайын жау торгайды?»¹

Қосықта шаирдың жау торгай деп халқтың манғлайын қыршып неше турли жер салығын, жан салығын, дин салығын ондирген ханның салық ондирушилери, руханиларды ҳамь басқа-да халқ басына мусаллат болып тускенлерди айтып отырғанлығы айрықша усы келтирилген узиндиде айқын коринген: «бизлер (жарлылар) — мүхмин жау торгаймыз, налети жау торгайлар бар тапқанды жеп, аш-жаланғаш напақасыз қалдырып баратыр, оларды ушырмасанг козингди шуқып (олтирип) баратыр, ушырсанг — уллы дау болады» — дейди. «Ушырмасанг» деген созининг манисин шаир қосықтың жұмақлаушы куплетинде «жақын достым қара торгай, жоқ қлайық жау торгайды» деп конкретлестиреди.

«Жау торгай» қосығындағы:

«Харь жуериге бир шымшық» —

деген қатар-да кута характерли. Бул арқалы шаир халқ минетин жеуши қарамтамақлардың, хан налогларының коплигин айтқан. Қарақалпақ классик шаиры Бердақ-та озининг «Шежиресинде:

«Аз еместур қарақалпақ коп,
Май нулы деп, шопь нулы деп,
Пухараны ханедлар жеп,
Жуда бизар қылган екен»²

деп жазған еди.

¹ Рукопись ф-75, фонд КККНИИ.

² Бердақ, Тағлауды шармаларының толық жинағы ҚКМБ 1956-жыл, 212-бет.

Кунхожа айтып отырған «харь жуериге бир шымшық» — мие усы пухларадан есап-санақсыз салықларды ондирип бизар еткен амелларлар болып есапланады.

Кунхожа озининг айрым қосықларында езушилердинг атын айтпай-ақ «байлар залым, бийлер жауыз» деп отырмай, жарлылардың аур жағдайын суретлеу арқалы-ақ эксплуататорларды ашкаралайды. Бундай қосықлардағы шаир тарелинен теренг қайғыруменен суретленген жарлылардың турмысын коре отырып, оқушы бул байлардың, билердинг зульмының ақыбети екенлигин аңсат-ақ тусине алады.

Бул бойынша шаирдың айрықша «Шопанлар» қосығы характерли. Мсалы:

«Кмининг арқасын таяңлар тилген,
Бразынның қолы отларға куйген,
Жасы жетпей қыша беллер бугилген,
Сансыз қой кейинде журген шопанлар».

Бул қатарлардан шопанлардың арқасын тилген таяң — байдың таяғы, бийдинг таяғы екенлиги, олардан илажсыз жарлының жазықсыз жеген таяғы екенлиги, кунни бойы қой бағып динжеси курыған шопанлардың уйге келген сонг-да тийм таппай байдың отын жағып, кунли шғарыл журип қолын куйдиргенлиги тусиндирмей-ақ айқын.

Шаирдың шопанлардың аур турмысын суретлеуи, онда созы шопанлар ҳаққында барғанменен, қосықта «байлар ойтти, ханлар буйтти» деген қатарлар яки созлер болмағанменен алдыменен оқушыға эксплуататорларды ашкаралау акты болып уғынылады. Қосықтағы кун тынбай, тунь тынбай қой бағып журген, байдың басқа-да аур хызметлерин ислеген, хуқуқсызлық, илажсызлық жағдайда жасайтуғын, аяғын басуға-да динжеси жетпей кула дузде журген, сонда-да азып-тозып, адамшылық лаззет атаулының ҳешқайсысына қолы жетпей, омир сурип емес, куры тришиллик етип журген шопанлардың жан туршилерлик азаплы ауҳалын тусинесенг, мие усы тусиник оларды усындай кунге салған эксплуататорларды сенинг коз алдында жузулар, адам қанын соратуғын жыртықшилар спатында ашкаралайды. Оларменен бирге усы ауҳалды сымстырып отырған, қуатлап отырған законлар менен тартиплер-де жаузылық, жыртықшылық тартиплер спатында ашкараланады.

Кунхожаның шғармаларының эксплуататорларды ашқаралаудағы тағы бір белгиси—байлардың хамь ел билеушілердің сыртқы қурылысын, олардың ишкі маамунын, миез-хулқын, пейлиі суретлеуде-де шаирдың оларға кушлі жеккорушликпенен қарағайлығын аңсат тусинип алуға болады.

Ол «Бай баласы» қосығында бай баласының келбетін:

«Болса-дағы мурны пушық,
Мынгұ-мынгұ етип зйтар қосық,
Келбетін қарасаң пасық,
Сонда-да зор бай баласы»

Аузы қисық болса-дағы,
Геренг болса-да хулағы,
Қисық болса-да аяғы,
Дузу саяли бай баласы»¹

деп суретлеп, байларды оғада жаман бояуларменен бояйды.

Шаир бай баласының сыртқы келбетін усылай суретлеуменен бирге, миез-хулқын-да жаман бояуларменен суретлейди:

« Айтқаныңа кулақ салмас,
Менмен болар бай баласы,
Ишн қара толған ишн,
Ардаңғлайды бай баласы»²

Бай баласына берилген бул қасиетлер олардың оскен ортасы—байларға-да толығыменен таңь белгилер.

Бул жерде бир нарсени ескерту керек, бай балаларының сыртқы келбетін, бет-ашшерин жоқарыдағыша суретлегенде, албетте шаир оларды мурнының пушықлығы, аузының қисықлығы ямаса кознияңг соқырлығы үшін айыппламайды. Блай жазу арқалы шаир бриншиден, феодалистлик жамнеттеги ҳартурли дене кемшликлерининг кемситилуи сияқлы моральлик фактлардың болғайлығын тастықласа, екннши жақтан бул жарамас тартитинг-де класслық характерин яғни физикалық кемислиги үшін тек гедейлер ғана кемситилип, байлардың ҳешқандай мнининг корнбеуин, оларды гедейлердей етип кемситуге, далжөк етуге ҳешкнмнинг жүрек ете алмайтуғынлығын

¹ Кунхожа, Таңлауды қосықлары, 1949-жыл, 25-бет.

² Бул-да сонда, 24—25-бетлер.

ғын ашып таслайды. Турмыста-да ҳақиқатында сондай болды. Ойткени қара кушин сатып кснинг аур минетин етип ғана кун коретуғын гедей ушын оның он еки мушеси-малы-да, дуньясы-да еди, он еки мушеси сауда, кунтуы тынбай аур минет етип жургенде-киер киімге, ишер тамаққа жалшымаған жарлы бир мушесинен айрылса, ҳеи иске жармай абден хор-зар болатуғын еди, ал байдың мал-дуньясы, амелдарлардың атақ-дарежеси, ханның тажы-тахты—олар ушын аяқ-та, қол-да, ауз-да болатуғын еди, сонлықтан олардың аузының қисығы-да, қолының снығы-да, аяғының майыбы-да, кознияңг соқыры-да ҳең кемислик келтирмейтуғын еди. «Аузы қисық болса-да байдың улы сойлесин» деген халқ сөзи-де усыдан шыққан. Кунхожа-да озь заманының мие усы турмыс шылығын корсетуди назерде тутқан.

Байлардың балалары туралы жоқарыдағыларды айтқан шаир, байлардың озлери туралы «Сок санар» деген қосығында:

«Барманыңды бүтесенг,
Адамды жонсиз согесенг,
Бермести жаман коресенг,
Қара берман сок санарым»

деп жазады. Бул қатарлар арқалы шаир «аларманға алтау аз, берерменге бесеу коп» деген сияқлы халқ мақалларының келип шығуына себепши болған сутхор байлардың ашқозлигин, жуенсизлигин отирикинлигин, дунья-хорлықларын кулки астына алады.

Бул байлардың қора толы қойы, уйир-уйир жылқысы, грес-грес малы бар, танап-танап жери бар, ура толы дани бар, брақ аштан жаман жлайман, ксиге қайыр ету дегенди билмейди, отирик сойлеп у жалайды, бар қайғысы малы:

«Совша малың бар қорада,
Туленг жайылар сорада,
Коп даянғ жатыр урада»

Қарыз сорап келдим саған,
Не-ислеринг бар дедяңг маған,
Антлар иштинг сойлеп жааған,

Азыры жоқ боларсанг сен...
...Анау қойыңг орыс-орис,
Сышынғ журь грес-грес

Анау атларын уйырде,
Қос оғызларын егінде,
Жлайсанг ылақ олғонде,
Пейлинг тар екен сенинг...»

Бұл келтірілген қатарлар соныменен бірге Қунхожа жасаған заманда барлық жер, су, мал байлардың, улума үстем топтарлардың қолында жамленгенлігі қаққындағы тарихи фактіге да тастықдайды.

Қунхожа озы қосықтарында эксплуататорларды халқтың енг жаман қоретуғын қасиетлерининг бри намарт-ликте-де айыплайды. Мысалы ол «Бара алмас» деген қосығында «намарттың белгиси коп-ти...» деп характерлей келип, бұл коп белгининг бреун спатында-да эксплуататорлардың жарлының қақысын толемеушилингін айтады:

«Дуныяның малын жиса-да,
Ғайратты оғише салса-да,
Даудети асқан блй болса-да,
Хиқени ладан бере алмас».

Шаир ұсылайышыа озы творчествосында эксплуататорларды ашкаралауға үлкен кеул боледи, олардың барлық ис-хәрекетлери хамь мвез-хулқларына минеткеш халқтың аур турмысының, рухи азаптарының себеплери болғаны ушын ғазеп және жеркенишпенен қарайды.

Шаирдың халқ басына тускен барлық аурманлықлардың енг бас себепшиси болған, барлық бузықлық хамь адилсизликлерге тикар хамь қорған болыпатырған Хиуа ханларына деген ғазеби айрықша кушли.

«Жер астына тускен залымның тахты» деп жазады шаир озининг бұл ғазебин тартынбай сыртқа шғарып. Қунхожанын бұл ғазелли сози тап Қунхожа сияқты деспот патшаларды жеркенишли турде жек корген рустынг улды шаиры А. С. Пушкиннинг атақлы «Еркинлик» ода-сында айтқан:

«Жауз патша — журтты сораган аалым,
Жеркенишим тажы — тахтынга, сьган,
Саган хамь насличге дарыса ошм,
Үлкен кулныш болады маған!»¹

¹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в шести томах, издание третье, Госиздат, Москва—Ленинград, 1935 г. том I стр. 292. Бұл азырақ еркин аударлық, русшасы төмендегеше:

Самовластительный злолей!
Тебя, твой трон ненавижу,
Твою погибель, смерть детей
С жестокой радостью вижу...»

деген сөзлеріменен кута ғана улес. (Бұл салыстыруды биз халққа жақсылық тлеген ұллы шаирлардың барлығының-да зулым патшаларды ғазеппенен жек коргенин корсету ушын келтирип отырмыз).

Улума Қунхожа халқтың жрын жырлағанда, оның ишиндеги езилген жарлыларды хамь езуши байларды айырып жырлады. Озининг барлық аянышлы сезимин жақсы сөзлерин, тлеклеслингін, идеалларын жарлылардың жрын жырлауға жумсады, байлар турмысын барлық жек-корушилик хамь сатиралық кушименен суретледи, оларға налет айтты, оларды ашкаралады, олардың қирауын тледи, омирининг ахырына шекем дос деп озиндей жарлыларды, душпан деп езушилерди таныды хамь суретледи.

Қунхожанын озы елининг копшилик массасы болған жарлыларды жақсы козқараспенен суретлеуи, жарлылардың ауқалына аяныш сезимин билдирип, олардың шадлы турмысына тлек тлеуи, барлық езушилерге жарлылардың атынан хамь козқарасынан жеккорушилик билдируи, езушилердинг жермендиклерин, зулымлықларын, класслық жамнеттеги тенгсизликти, адилсизликти аяусыз ашкаралауы езушилердинг езу құралы болған патшалық тахтың қирауын тлеуи—булардың барлығы оны нағыз демократ хамь патриот шаир спатында характерлейди.

Озы елининг тағдири қақиқи патриот спатында жырлаған шаирдың шғармаларын ханға қарсы бунтарлық—гүресшенлик сезим, еркти сую, халққа сүйену, халқшылық безеп турады.

«Умытпаспан» қосығында ханның корсеткен хорлығын хан сиясатының паслик, адамның еркин басқылаушы характерин тусинген шаир, ханға кушли наразылық билдируменен бірге, адам баласының еркин оғада жоқары котереди:

«Қайтып Хиуаға келмеспен,
Созь айтты ери демеспен,
Озы еркинди хеш бермеспен,
Халықларын умытпаспан» — дейди.

Халқ басындағы барлық қыншылықты суретлей келип, «Жарымадым» қосығында:

«Созымди тынгда халайық,
Усы-ма бизге илайық,
Ортаға созды салайық,
Арманменен жарымадым».

ден шаир озы қайғысын халқпенен ортақласады халқпенен бірге аур турмыстан қутылу жолын ізлейди бул туралы халқпенен ойласады.

Қунхожа жарлылардың жрын жырлады, езушилерге жек қорушлықпенен қарады, патриот, халқшыл шаир болды, адамның еркин, азаттықты қадирледи, озы дауриндеги жамиятлик қурылыстың қирауын тледи дегенде, оның шғармаларындағы озы заманының тусинигне ылайық:

«Ядында сақлайын барьама дақты,
Ашқайлар бирубар ақыры бахты»

деген сияқты еркинликти, шады турмысты қудайдың қайырхонлығынан қуту сияқты қатарларды-да ядта туту керек. Озы асирининг перзенти спатында тексерилгенде Қунхожаның бул кемшиликтери ҳешқашан-да оны халқтың пассив жыршысы дәрежесине төмен тусирип тасламайды.

Қунхожа шғармаларында ел-халқ темасы; шаирдың социаллық идеаллары.

«Патриотизм... асирлер ҳамь мынглаған жыллар даурында бекискен енг теренг сезимлердинг биреун»¹—деп корсеткен еди В. И. Ленин. Халқтың рухи турмысында оның аузеки халқлық творчествосы менен халқлық адабия-

тында халқ басынан өткен ҳархилы тарихи жағдайларға байланыслы туылып, бекисип киятырған «Озы уатаныңды сую, онда адамзат идеалының иске асуын жалынлы турде қалеу ҳамь озы қолыңнан келгеншише буған қолғабыс тигизу»² деп ибарат бул теренг сезим-де реалист, демократ шаир болған Қунхожа творчествосының енг тикарғы бир идеялық мазмунын дүзеди. Блай болуы толық табиғи ҳамь заховыи нарсе. Ойткени В. Г. Белинскийдинг жуда дурыс корсетип ҳамь конкрет турде тусиндиргениндей-ақ «Толық ҳамь сау жүректә уатан тағдири мил болып жағады, ҳарбир ар-намыслы адам уатанменен қан қатысқан жақынлығын ҳамь байланысын теренг сезинеди. Жанлы адам озы рухында, озы жүрегинде, озы қанында жамияттинг турмысын сақлап жүреди; ол оның

зуруларыменен қиналады, оның азапларыменен жапа шегеди, оның саулығыменен жаснайды...»¹ Бундайт өтпеген омирди уллы критик олим деп айтады.²

Қунхожаның барлық творчествосы—оны усындай озы уатаны әнен қан-қатысқан жақынлығын ҳамь байланысын сезип, бирдейине озы халқының тағдири ҳаққында ойланып жасаған озы туылған елин барлық жүрегименен суйген улкен патриот спатында танытады. Шаирдың озыне заманлас халқ турмысының аянышлы картиналарын аур қайғыру ҳамь шын тлеклесликпенен жырлауында, халқты аур кунге салған барлық эксплуататорларды тартынбай ашкаралауында, ҳешқандай қуғын ҳамь жаузлық жазалаулардан тартынбастан халқтың созин айтып езушилерге бахытлы келешек, езушилерге апат тлеунде шаирдағы усы теренг патриотлық сезим басшы роль ойнады. Қунхожа жасаған аур асирде Қунхожа айтқан созлерди айту ҳамь Қунхожа ашқан ҳақиқатларды ашу ушын—озы елин озининг минеткеш халқын шын жүректен суйген, сойлықтан оның нси ушын, оның созин сойлеп, жрын жырлау ушын барлық қиынлыққа азаматлықпенен бас тиккен патриот болу керек еди. Қунхожа мие усындай патриот болды, шаирдың ҳарбир қосығында оның патриотлық ҳауазын еситемиз, оның ҳарбир қосығы халқтың омирименен, рухыменен, қайғысы ҳамь умитлерименен дореген.

Шаир озы елин, озы халқын, озы жерининг барлық табиғтын, халқының енг жақсы дастурлери менен миез-хулқын оғада теренг сүйеди. Брақ елинде бардың бариин жалпыламай сүймейди, халқты езип, азаплап отырған езушилерди, отардың итлас миез-хулқларын жеркенишпенен жек кореди. Шаирдың озы елине, минеткеш халққа болған мухаббаты езуши залымларға болған жекқорушиликименен тағы-да толығып, тағы-да теренглеседи. Қунхожа творчествосының идеялық мазмунын дузуши басқада мотивлердинг барлық қосықларда араласып келе бергени сияқты ел-халқ темасы-да, шаирдың социаллық идеалларын белгилеуши қатарлар-да оның ҳарбир қосығында басқа мотивлерменен аралас желип отырады

¹ В. И. Ленин, Сочинения, том 28 стр. 167.

² В. Г. Белинский, Сочинения в трех томах, 1949 г., том 1, стр. 639.

¹ В. Г. Белинский, Сочинения, в трех томах, Москва, 1949 г., том 1 стр. 639.

² Бул-да сонда, 638-бет.

хамь турақлы мотив спатында шаирдың ҳәрбир қосығынан законлы орын алады. Аспесе ел-халқ темасы менен шаирдың социаллық идеаллары бир-брине басқа мотивлерден-де тғыз жақын болып саулеленеди. Шаир озь халқының тағдири, ел-халққа озининг теренг муҳаббатын баян еткен ҳәрбир орында халқтың жақсы омири ҳаққындағы социаллық көзқарастары менен идеалларында, албетте, қосып айтады.

Шаирдың туған елине болған жыллы муҳаббаты оның автобиографиялық характерге не «Жайлауым» қосығында айрықша теренг баян етилген. Қосықтың:

«Ата журты Туркстаннан келгелі,
Ата-бабам қоныс басқан жайлауым,
Аядан тугалы, өсим билгелі,
Ойнап қатар өскен қалың жайлауым...»¹

деп басланатуғын бринши куплетинен баслап-ақ оқушыға туылып өскен елге деген шаир муҳаббатының жыллы леби урады. Буннан кени шаир туылып өскен жерининг географиясын, табиятын, адамларын, елдинг касибин, озининг жаслығыменен байланысly болған естеликлерин озининг туып-өскен жерин, туысқан халқына деген енг жақсы тлеклерин, халқының келешегі туралы жақсы умитлерин, халқының жақсы дәстүри менен дослық, мийрибандық, бирлик сияқлы жақсы өнез-хулқын суретлейди. Усыларды суретлеп келип шаир туылған елине:

«...Коз ашып коргеним хамь жургеним сөксенг
Козиме тотия туған жайлауым»—

деп ундеу етеди.

Ел халқтың мапин емес, озь жекке басларының маллерин ғана ойлаған, сол үшін қарақалпақ халқының милли бирлигине, қарақалпақ уруларының жамленуине қысқапаған уру басы феодалардың көзқарастарына, уру басы феодалардың бундай көзқарастарынан мапдар болып қарақалпақ уруларының ала ауалығын расми турде гужитип, беккемлеп келген Хиуа ханларының сиясатларына тижелей қарама-қарсы шаир қарақалпақ халқының бирлиги, тату дослығы сияқлы адули идеалла-

ры илгерилетеди. Шғысы жағынан қолдаулы уруының перзенти болған Кунхожаға қарақалпақтың басқа урулары-да ҳешқандай жат емес, шаир олардың тағдири менен турмысына ҳеш-те битареп қарамайды, бир созыбенен айтқанда, Кунхожа барлық қарақалпақ халқының перзенти спатында халқ бирлигин енг жақсы, енг зарурли белги спатында характерлейди. Мсалы шаир:

«...Қтай, қонграт, хамме қалың елменен
Ата-баба ауқат еткен жайлауым...
...Бес тоқсан мүйтеңинг ата-бабасы,
Ашы туған михрибаны анасы,
Орбин-өспи жалшымаған баласы,
Устинде олар-да өскен жайлауым...»²

деп озь елин барлық қарақалпақ халқының суйикли ели спатында характерлей келип, душпанларына қарсы барлық халқ «...бриккенде кокейлерин кескенбиз» деп корсетеди

«Жайлауым» қосығында шаир туған елине теренг муҳаббатын баянлауыменен бирге, халқтың басындағы аур қайғылы турмысты-да, сол аур турмысқа байланысly халқтың патриот перзенти спатында озининг муңлы сезимлерин-де, елден айра тусу, сағыныш сезимлерин-де жан-жақлы баян етеди. Қосықтағы:

«Жетим жлай, ылақ манграй күн көшер...»
«Арманбен айра тускен жайлауым...»
«Дартым қозғалады айтқанда сени...»

сияқлы коплеген қатарлар усыны корсетип турады. Ал, қосықтағы:

«Жайлауым Жалайыр копир хамь Боғет
Су келер-ме деген бизде бар умит,
Шақақ урар ақыр бар кун қыз-жигит,
Арманменен қайғы-да өскен жайлауым...
...Сау болса ақыры адамның деня,
...Сәубет курар бирге өскен жайлауым...»²

деген қатарлар шаирдың озь туған елининг мутажын, келешек ҳаққындағы жақсы тлеклери менен умитлерин баян етеди.

1. Кунхожа, Танглаулы қосықтары, 1949-жыл, 9—11-бетлер.
2. Кунхожа, Танглаулы қосықтары, 1949-жыл, 10—11-бетлер.

1. Кунхожа, Танглаулы қосықтары, 1949-жыл, 9-бет,

Халқтың бірлігін адулеу, халқтың қайғылы турмысын, келешектен жақсы умитін, жат жұртларда жалданып минет етип жүрген қарақалпақ жарлыларының елді сағыну сезімлерін баян ету Қунхожаның басқа-да көпшілік қосықтарының характерлі белгиси болып ҳамь булар—шайрдың творчествосындағы патриотлық мотивтің бір бөлегін дузеди.

Мнекей шайрдың ондай мазмундағы қосықтарынан гейпара мсаллар:

«Бир кеткенаер ел дидарын көре алмас,
Айра тустим туып-оскен елимнен.»

(„Олам“)¹

«Туған жерлерін сағынып,
Қайғыдан қайкел тағынып,
Хал сорасқанға шағынып,
Қайғыда жур орақшылар.»

Оскен жерине жете алмай,
Жумысты таслап кетеалмай,
Асқар қумлардан өте алмай,
Қайғыда жур орақшылар.»

(„Орақшылар“)²

«Он жыл болды елден кеттім,
Хиуада хызмет еттім,
Елді сағынып зар еттім,
Халқымды қашан көрермен?»

(„Кашан көрермен“)³

«Көрер көзге аху-зарым қайдасанг,
Барлығы-да талабымның ойдасанг,
Ашық болып жайнап-жаснап жайласам,
Жайлау қайда — думаннан ел көрмисе.»

(„Коранбес“)⁴

Келтирилген мсаллардан ап-айқын коринип турғанындай-ақ елден жудалық қайғысы, елді сағыну сезими—жарлы халқ басындағы аур-азаптардың ажыралмас ҳамь улкен бөлегі етип суретленеди.

Шайрдың «Кел-кел Хожа озинге кел» деген қосығындағы:

¹ Қунхожа, Танглаулы қосықтары, 47-бет.

² Бул да сонда, 19-бет.

³ Бул да сонда, 58-бет.

⁴ Бул да сонда, 61-бет.

«...Ағайын болсын көп болсын,
Аузы бірліктің, шоқ болсын!»

деген қатарлар болса, «Жайлауым» қосығында баян етилген ел бірлігі қаққындағы идеяменен толық уилес.

Қунхожаның озы қосықтарында халқты бірлікке, милли жамленуге, қарақалпақ уруларының озы-ара жамленип тату жасауына шақыруының-халқтың қақиқат тлегін ҳамь турмыстық идеалын баян ете отырып, бул мәселедегі улума ханлық, бай-феодаллық және дини козқарасларға путкиллей қарама-қарсы келетуғын шайрдың патриотлық умтылуларын корсетуменен бирге, оның социаллық-жамнетлік козқарасындағы улкен прогрессив момент екенлігін де айрықша белгилеп оту керек. Хиуа ханларының қарақалпақтардың милли бірлігін ыдырату бойынша арнаулы сиясат тутқанылығы ҳамь қарақалпақ феодалларының да усы сиясатқа садық хызмет еткенлігі тарихи факт. Халқтың бірлігін ыдыратып, уруларды ала аулықта услау — улума барлық феодал ханлардың расми сиясаты болған. Откен асирдегі белгилі қазақ илимпазы Ч. Валихановтың минетлерінде келтирилген қазақ ханы Аблайдың озы балаларына айтқан төмендегі уасняты бзинг бул айтқанымыздың кута характерлі мсалы бола алады. «Хешқашан, — деп уаснят еткен Аблай, —қырғыз (қазақ—И.Б.) урулары арасындағы исти толық шешпеу керек, ойткени, келиспеушилик пенен ала аулық ғана хан властының бекем треги болады»¹ Хиуа ханларының қарақалпақтардың милли бригаине тосқанлық жасауының, улума милли бірлік мәселесине ханлық-феодаллық, дини козқарастың сры-да, дерегінде мне усында.

Откен асирде қарақалпақ арасында болған Каулбарстың берген мағлұматлары-да бул мәселеде улкен ахметке ие. Каулбарс жалпы алғанда халқтардың араласып ҳамь тату жасап отырғанылығын, соныңменен бирге айрым ала аулықтардың да орын алғандығын айта келип, буны «Дельтада жасаушы қаумлердің ҳазирги бир-бирине душпанлық қатнасы... дини характердегі себеппенен «ушейди...»² деп корсетеди. Усы жағдайды ха-

¹ ҚККНИ-ның фонды, А-36, 84-бет, қолжазба.

² Ч. Валиханов, «Статьи и переписка» стр. 13.

³ А. В. Каулбарс «Низовья Амудары...» стр. 499.

рактарлей келип автор бул жерде жасаушы халклардын арасындагы дослык қатнастынг орайдан узақланған сайын кушлы екенлигин айрықша атап корсетип блай деп жазады:

«Орайдан узаған сайын дини фанатизмнинг пасейуи,— буида албетте бас рольди ойнайды»¹ Сондай-ақ автордын баян етуинен халклар арасындагы алакозлик «ени бай, қарақалпақлар арасында абройлы (яғни бай—И. Б.) адамларға» таны екенлиги-де айқын коринип турады.²

Усы фактлар тикарында Кунхожанынг халқты бирликке шақыру идеясы расми ханлық сиясат пенен расми устем дини-феодаллық идеологияға қарсы ҳақиқат халқылық ҳәм прогрессив козқарас еди.

Шаирдын озь елининг табиятын муҳаббатпенен суретлеуи-де онынг патриотлық сезимлерин баян етеди. Ел табияты—қанша қиыншылық корсе-де, шаирдын озь ели, балалығы, жаслығы откен жер, ата-анасы, туысқан-туғаны, халқы жайласқан жер, сонылықтан онынг корки, ҳар бир қы менен ойы, суы менен шоби шаирға саулатлы, суйкимли болып коринеди. Шаир ози суретлегендей-ақ «не қиын ислери бастан откен» Қзыл кумға-да мақтау ҳәм муҳаббатлы қатарлар бағышлайды.

«Мукарланып коринесенг алыстан...
Крымнын крымдай туринг Қзыл кум...
Қара таудан кени емес келбетинг,
Думанға тутылып турады шетинг...»³

А. Т. Б.

Кунхожа минеткеш массанынг аур турмысын суретлеп, халқты аур турмысқа тусирип отырған жағдайларды излеп ғана қойған жоқ, ол озинше халқтынг аур турмыстан қутылу жолын-да изледи. Ол озининг алдына халқтынг турмысы қандай, ким жақсы, ким жаман омир суреди, брейлер неге жақсы, брейлер неге жаман омир суреди деген сорауларменен бирге, қандай жолменен минеткеш халқтынг жақсы омирге жетуи мүмкин, турмыстынг треги неде? деген сорауларды-да қойды ҳәм озинше жуап берди. Бул бойынша онынг усы тема басқа қосықларға қарағанда арнаулы созь етилген «Елменен», «Неге керек» қосықлары аҳмиетли орын тутады. Бул еки қосығын-да

¹ А. В. Кауларс «Низовья Амударья...», стр. 529.

² Бул-да сонда, стр. 529.

³ Кунхожа, Тинглаулы қосықлары, 38-бет.

шаир Хиуа сапарынан қайтқаннан сонг ханға жуап спатында жазған сияқлы.

«Неге керек» қосығы насихатлық мазмуида жазылған болып, шаир бунынг дәслелки қатарларында турмыс, табият ҳадиселерининг, касипке, кункориске байланыслы затлардынг изамлылықларын созь ететуғын дидактикалық пикирлер айтады: ашылған гул сайраған булбилменен ҳәм мангиллик солмауыменен жақсы, аққан сулар егинди қандыруы, уақтында тасып, уақтында қайтуыменен жақсы, асқар таулар тобеси бултқа тиген бииклиги, ескен қатты самалыменен коркем, қара жамғыр керекли уақытта жауса ғана файдалы, кейиннен жадыраған жаз келтирип, жерди гуллетуименен жақсы, алдынан шыққан ауды алса, патленип қағып, жоқ жерден аяғ тапса ғана қаршығаны ҳәм тазыны мақтау орынлы, қос бедеудинг корки—жуйриклдигименен белгиленеди; шаирдынг пикиринше, қандай нарсени болса-да мақтау онынг адам турмысынынг талабын қалай қанаатландырағанына тикарлануы керек:

«Сарқыран суы ақласа,
Ескен егинлер қалбаса,
Уақтында тасып-тымбаса,
Аққан сулар неге керек?...

Жадыран жазы болмаса,
Шуақды коғал қылмаса,
Озь уақтында жуумаса,
Қара жамғыр неге керек? »¹

Брақ булар «Неге керек» қосығынынг тикарғы мазмуны емес, ал қосықтынг тикарғы мазмунына крис есабында хызмет ететуғын тусиндируши болим. Шаир қосықтынг тикарғы мазмуны етип, елдинг жақсы кунге шғуы ушын ел қорғайтуғын перзенттинг, ел басқаратуғын басшынынг, ел билеуши хан, катқудалардынг алдына қойылатуғын талапты созь етеди. Елдинг жақсы перзенти болатуғын адам батыр болсын, ҳешнарседен қорқпай, кун сайын, белли беккем бусын, ески кекти қусын, душпанға қарсы таймай гуреске туссин, буларды ислемесе ол елдинг ҳадал перзенти бола алмайды, дейди шаир. Буидағы шаирдынг «ески кек» деп отырғаны қарақалпақ халқынынг талай рет жасаған котерилисининг хан ҳәм билер тәрешпен қанлы турде бастырылуынан халқтынг жүрегинде киятыр-

¹ Кунхожа, Тинглаулы қосықлары, 1949-жыл, 22-бет.

ған ызалы кеклер, душпан деп отырғаны халқты кун сайын турли-турли булгиншиликке салатуғын урыспаз феодаллар хамь езушилер болып есапланады. Шаир батырлықтың шарты—тек кушшилих хамь қорқпаслық деп қарамайды, ал сол куш хамь жүреклиликті елди жаудан қорғауға жумсау, халқпенен дослық қатнаста болу деп қарайды, бундай етпеген батырды да, палуанды да шаир «Қорқақ палуан, қуры батыр» деп атайды. Шаир батырлықтың шарты етип ел хамь халқ үшін хызмет етуди, ата-ананы құрмет етуди, жақсы мнез-хулқлы болуды есаплайды:

«... Беллерин бөккем бумаса,
Откен ошлерди қумаса,
Анадан артық тумаса,
Пасық перзент неге керек?»

Бойы кун сайын өспесе,
Душпан көкейин кеспесе,
Таймай гүреске түспесе,
Қорқақ палуан неге керек?..

... Халққа сөзи жақпаса,
Дарьадай болып ақпаса,
Елди жаулардан бақпаса,
Қуры батыр неге керек?..»

Кунхожа тәрәпинен сол даурде-ақ ел перзентининг алдына қойылған бул дурыс талаптар бөинг бүгинги кунимизде-де озь кушин жойытыпған пкирлер болып есапланады.

Елдинг пухарасы-да, батыры-да, байы-да, катхудары-да, ханы-да бирге болсын, бирге ойнап-қулсин, бир-бирне қолқабыс тигізсин басшы бары-жоқты барлап, аштың нуҳалына қарасын, халқтың арын арласын, тахт неси халққа адил болсын, жлағанды жубатсын, халқтың татқанын татсын, ащы-душынны халқпенен бирге корсин, катхуда адил бийлик етсин, халқпенен бирге қайғырып, халқпенен бирге кулсин, дауагерге-де, айыпкерге-де теңг көзбенен қарап, ҳәрбир истинг ақ-қарасын айырып адил буйрық етсин, буны етпеген басшы «ауан басшы», ондай басшы-да, ондай хан-да, катхуда-да керек емес, дейди шаир:

«Халқтың арын арламаса,
Бары-жоқты барламаса,
Аш хамь тоқты қарамаса,
Ауан басшы неге керек?»

Халқына адил болмаса,
Жлағанды жубатпаса,
Халқ татқанды татпаса,
Тахт неси неге керек?»

Ени жақты теңг нормесе,
Дуры адиллик бермесе,
Халқпенен ойнап-қулмесе,
Катхударлар неге керек?»

Кунхожаның жамнетлик құрылыс ҳаққындағы сияси пкири усындай. Ол ханлардың, басшылардың, катхудардың алдына ел, халқпенен бирге болуды, адил болуды, халқтың тағдирин қайғыруды талап етип қояды, адил патша арқалы теңгликке, жақсы турмысқа ерису мүмкин деп есаплайды. Оның ел, халқпенен бирге болуды, ел хамь халқтың мамлекет тағдириндеги шешуши ролин корсетуи, адилликти қадирлеуи озь даури ушын созсиэ оғада прогрессив хамь демократиялық характерге не көз-қараслар болып есапланады. Брақ-та класслық жамнетте хамь оның мамлекетлик құралы болып есапланатуғын патша бар уақта адилликти кутуи, адил патша арқалы жақсы турмысқа шгу мүмкин деп есаплауы оның кемшилги. Кунхожа улума адил патша болмайтуғынын, класслық жамнетте теңгсизликти сапластыру мүмкин емеслигин, патша бар жерде адилликтинг болмайтуғынын, жақсы турмысқа тек революциялық гүреспенен жету мүмкинлигин, ҳақиқи халқ ҳукимети дузилген, қарама-қарсылықсыз жамнетте ғана адилликтинг, теңгликтинг иске асырылатуғынлығын түсинбеди. Буны түсинуге Кунхожа омир сурген XIX асирдеги қарақалпақ турмысында жеткиликли жағдай-да жоқ еди. Сонықтан-да Кунхожаның жоқарыдағы надурыс пкирлері оның саналы хатеси емес, даурге байланыссы кемшилги деймиз.

«Неге керек» қосығындағы Кунхожаның ел, халқ хамь адиллик ҳаққындағы пкирлері тағы-да конкрет турде хамь тағы-да кушлирек сезимменен оның «Елменен» деп аталатуғын үлкен көлемли дидактикалық қосығында баян етилген. Қосық соныңменен бирге халқ философиясының-да жуда жақсы үлгиси.

Барлық нарсениң корки ел, турмыстың ҳарекетке келтируши куши ел хамь халқ, дуниядағы ашылған гүлдер-де, қапестеги сайраушы булбилдер-де бағу-қарем, шаменлер-де халқтың дореткен нарселері хамь олар халқпенен ғана коркем коринетуғын нарселер, халқсыз,

елсиз, олар когермейди-де, коркем-де болмайды. Меруерттен салынган жайлар-да, газине толысы алтын акшалар-да, брейлердинг киш журген чамка паршалары-да, сандык-сандык алтынлары-да, хаули-хarem, баглар-да халктынг дореткени, халктынг манглай терининг натикеси, елсиз жерде, халксыз-ел-де хаттеки аспандагы айдынг-да дешкандай чымбаты жоқ:

«...Опасыз дуньяда ашылган гулдер,
Қанестеге сайрап турган булбулдер,
Дуньядагы багу-хarem шамелдер,
Аспанг рауиши, корки елменен...»

Шаир озининг «Елменен» қосыгында ел хамь халктынг мамлекет турмысындагы шешуши ролин, ел-халктынг жоқары қасиетин усылайынша философиялық хамь демократиялық сулу пикирлерменен суретлейди.

Улы пролетар жазушысы Максим Горькийдинг «Деревня тарихы» деген мақаласында откендеги халк турмысы хамь тарихы туралы мнадай жақсы пикирлер бар:

«...Минеткеш халк тарихты жасады, брақ ол оны жаза алмады, тарихты класслық жақтан оған жат хамь душпан адамлар жазды. Мне усы апуайы себетке байланыссы тарихты дузуши қара рабочий тарихи ктапларда гейде ғана хамь жақсы адамлардынг тишшылыгын бузушы, бунтовщик спатында қаралады. Материаллық маданияттынг дузушилери спатында диқан хамь рабочий тарихта жоқ. Ал нағыз солар феодал-дворянлардынг берк қорғанлары салды, қалаларды хамь ажайып храмларды салды, жоллар салды, батпақлықларды құрғатты, қзыл кендирди, зғырды, телетинди, жунди, арашты, металлды келе қылды, командалық етуши класстынг аяғын, усти-басын кийдирди, жасандырды»¹.

М. Горькийдинг бул айтқанлары Кунхожанынг «Елменен» қосығын оқып отырғанда албетте еске туседи хамь шаирдынг дунья козқарасынынг, турмыс хакқындагы тусинигининг бир характерли тарапин ашу ушында, шаирдынг творчествосынынг улкен бир тарихи ақминетин ашу ушында жуда баҳалы критерия болып есапланады.

Булар—бриши жағынан, шаирдынг барлық омирдинг дереги халқта екенлиги, барлық нарсени доретуши халк

¹ М. Горький, «О литературе», из-тво «Советский писатель», 1955 г., стр. 848.

екенлиги, барлық нарсенинг коркемлиги халкпенен екенлиги хакқындагы хакықатты дурыс тусинун болса, екнши жағынан, расми устем позицияға қарсы халктынг хызметин хамь ролин озь қосыгы арқалы тарихқа киргизун болып есапланады. Бул созсиз, XIX асирдеги артта қалган патриархаль-феодалық жамнетте жасаған шаир Кунхожа ушы улкен прогрессив козқарас хамь улкен тарихи хызмет еди.

Кунхожа барлық затты халк доретти деуменен ғана шекленип қалмайды, барлық адамлар халктынг арқасынан кун кореди, халк болмаса, елдеги кул болмаса халқты сорап отырған хан хамь патшалардан баслап халқты талап шалқыған, ойына не келсе соны ислеп, халққа қсым етип журген адамлар-да, малы қоп мунгсыз байлар-да, молла-ишанлар-да кун коре алмайды, олар ғарип-қасер елдинг, сорлы кулдынг минетин жатып ишип шалқыды, елсиз-халксыз ханнынг-да амелдарлардынг-да, законнынг-да, шарияттынг-да, молланын-да, ишанынын-да кереге жоқ, сонлықтан елдинг онгар жағын гозлеген адам барлық нарсени халкпенен ислесип халкпенен бригип туйин шешсин, ойткени, елге жақпаған, халққа суйенбеген батыр-да кушсиз деген пикирлерди илгерилетти.

«Атқа минг данғын кжеке жетирген,
Қсымлығын куиен-кунге отирген,
Озине жақсыкинг исли птирген,
Олардын-да кунг кешер елменен.

Газине толысы алтын акшанынг,
Хаули-хarem және багу-бацшанынг,
Халқты сорап турған хан хамь патшанынг,
Шалқығаны ғарип-қасер елменен.

Меруерттен салынган сарай жайлардынг,
...Малы қоп дуньяда мунгсыз байлардынг,
Шалжумна себеп сорлы кулменен...»

деген қатарларды оқу арқалы Кунхожанынг озь дауриндеги жамнетлик курылысты қаншелли дурыс суретлегенлигин коремиз.

Ал қосықтағы:

«Аспанға ушарсанг болса қанатын,
Шад боларсанг шадлы болса елатын,
Халқынменен болса мақсет-иурадынг,
Кеудинг шадланады узақ жылменен.»

деген қатарларда ел хамь халққа болған қаншелли қадир-леу сезимининг бар екеилигин тусинемиз. Шаир қаттеки турмыстынг қысқысынан иши қайғыға толып аур тунгалуге берилген уақытта-да халқты ядынан шғармайды, «олгенимше елменен ырзаласып кетермен» дейди; хешуақытта озин елден боек усламайды.

Кунхожа ел, халқты, адилликти қадирлеуменен бирге, егерде халқты сорайтуғын хан, амелдарлар залым болса халқтынг куни қайғыменен отеди дейди:

«Халқынғды сораса залым патшалар,
Қассап янғлы куни хешер дарменен»¹

деп ханды қассапқа тенгебди. онынг кунделикли касиби адам олтиру болады, себеби ондай патша:

«Адамға қаст етип мийрини келмес,
Ким жаман, ким жақсы парқыны билмес»²

деп корсетеди.

Кунхожа озининг «Елменен» қосығында «Неге керек» қосығына қарағанда пхир жағынан адеур илгерилей туседи. «Неге керек» қосығында жақсы турмысты тек адил патшадан кутуши шаир «Елменен» қосығында:

«Халқтынг адам болып халқ болуы,
Қаранғы тусектинг жарық болуы,
Кокрегининг шадлықтарға толуы,
Талап етсе, хужим етсе елменен»³

деп гуресшенглик мотив киргизеди, яғни қаранғы турмыстан жақтылы турмысқа шғу үшін халқтынг озин қол уласып хужим етуи, талап етуи керек деп халқты гуреске шақырады.

Сонынменен бирге шаир зулымнан кутылып бахытлы омирге жетудинг, озь созименен айтқанда «қара тунде жол табудынг» енг зарурли шарти спатында барлық ел болып, бир-бреуге туысқандық қол берип қарекет ету екенлигин корсетеди:

«...Бар-бреуге туысқандық берип қол,
Қара тунде сарыдар болып ташпақ жол,
Шғу үшін удайына онғыл-сол,
Ислеу керек барлық жағын елменен»⁴

¹ Кунхожа, Таңлаулы қосықтары, 1949-жыл, 30-бет.

² Бул-да сонда, 30-бет.

³ Бул-да сонда, 32-бет.

⁴ Бул-да сонда, 31-бет.

Бул қатарлар-да халқты озь бахты үшін бирлесип хужим етуге шақырудан ибарат гуресшенглик мотиви жағынан оғада улкен сияси ахметше ие.

Брақта, бул гуреске шақыру мотиви Кунхожанынг творчествосын тутасыменен характерлейтуғын мотив емес.

Кунхожа барлық эксплуататорларды қаншелли жек-коргенименен, халқты жамиятлик турмыста шешуши куш деп тусингенименен, барибир жамиятлик турмыстынг шешуши куши болған халқтынг-да озь бахытын, озь азатлығын қалайынша жетгип алуынынг жолын билмеди, азатлық үшін халқ массасынынг гуресининг ахметин. бул гурестеге халқтынг ролия, улума халқтынг азатлық үшін гуресининг мақсетин хамь ахметин тусинбеди. Кунхожанынг демократияшыл козқараслары саналы революционер-демократлар дәрежесине котериле алған жоқ, ал халқтынг стихиялық наразылығын, басында адил патша турған мамлекет дузу қаққандағы халқтынг арманын баянлаушы козқарас болды.

Озь козқарасы бойынша Кунхожа Орта Азия халқларынынг барлық адеби мйрасларына дерлик таны болған адил патша қаққандағы мотивтен ары отип кете алмады.

Кунхожанынг сияси программасы тутасыменен алғанда «адил патша» тлеуден ибарат болды. Онынг икрийнше: халқты аш-аптадалыққа, тенгсизлик жағдайға тусирип қойған, уэликсиз урыслар жургизип, пухараларына нахақ хамь жауылық жоллар қолланып отырған хандар, патшалар жоқ болып, олардын орнына бир адил ел басқарушы патшалар отырса—барлық класслық тенгсизликтер, зулым хамь урыслар, аур налоглар менен нахақ жазалаулар жоқ болып, гедейлер езушиликтен, еркисизликтен, зулымнан кутылуы мүмкин.

Кунхожанынг жамиятлик козқарасларындағы бул шекленушликтинг себебин дурыс тусинуде улты косемиз В. И. Лениннинг Л. Толстой, А. Герцен, Н. Чернышевский хамь басқа-да рус жазушылары қаққандағы пирилери басшы пирил болып хызмет етеди.

В. И. Ленин озининг белгилли «Лев Толстой рус революциясынынг айнасы спатында» деген мақаласында уллы жазушынынг жамиятлик-сияси козқарасларына таны болған кемшиликтер менен қарама-қарсылықларды белгилей отырып, онынг творчествосындағы бундай жағдайлар тосыннан болған нарсе емес, ал, XIX асирдинг сонғы 30 жылында (яғни Толстой творчествосынынг дауринде)

рус турмысы дус болған қарама-қарсылықтардың баян етилун екенлигин көрсетеди. Бул халқтағы өскен, қанасына сымай атылған наразылық пенен ел толық осип жетсе алмаған сананың озы-ара сайкес келмеуи еди. «Толстой— деп жазады В. И. Ленин,—қайнаған жөжорушиликти, псип жетискен жақсылыққа умтылушылықты, ескиден қутылу тлегин хамь қиялдың жетилеспегенлигин, сияси тарбияланбағанлықты, революциялық босанғылықты сауделендирди»¹.

В. И. Ленин ҳарбир жазушының идеялық қалпылесун ушын ол жасап турған даурдың тарихи,сияси, жамиятлик жағдайының шешуши ролин көрсетеди. Усы позициядан бақалағанда Қунхожаның жамиятлик көзқарасындағы шөклену—қарақалпақ халқының жамиятлик-экономикалық жақтан, сияси хамь мәдени жақтан артта қалуына, қарақалпақ халқының арасында реакцияшыл ислам динининг күшли тасирине, халқтың тегисимежен дерлик сауатсыз болуына, елде ири ондирис орынларының хамь ҳақиқат революцияшыл класс рабочий класының болмауына байланыслы болды.

Қунхожаның жамиятлик көзқарасы шөкленген характерге не болғаныменен озы даури ушын улкен аҳмиетке не болды. Ол озы творчествосында халқты аур кунге дүшар етип отырғанлардың кимлер екенлигин тусиндирип берди, халққа оның жамияттеги тутатуғын улкен орнын шып берди, халқта озы күшин тусину санасын оятуға жардемлесті.

Бул жағдайлардың халқты озы азатлығы ушын гүреске таярлауда улкен роль ойнағанлығы созсиз. Соңлықтан да Қунхожаның жамиятлик көзқараслары озы даури ушын ғана емес, бзинг заманымыз ушын да улкен аҳмиетке не болды деп қарауымыз керек.

Қунхожа адилликти, адил патшаның болуын жақтылы турмысқа шғу жолы деп есаплады дегенде, усы пжирлерди көрсетуге арналған қатарлардың озин шаирдың озы дауриндеги адилсизликти ашқаралауы хамь усы адилсизликке қарсы наразылығы екенлигин де ядта туту керек. Ойткени, Қунхожа озине заманлас ауан басшылардың, залым патшалардың, ҳужданыс катқудалардың елге сткен зиянын көре отырып, сол тажрибе тикарында олар

ды ел тағдири ушын керексиз деп есаплады, оларға пүткилдей қарама-қарсы болған дурыс басшыларды, адил патшаларды, ҳужданлы катқудаларды арьман етти.

Шаир жаман ел басқарушылардың халқ омирине зия тигизетуғынлығын озининг «Басты хор айлер» деген қосығында да:

«...Жақсының халқ ерер қалмай кейнине,
Жаманнан бас болса басты хор айлер»

деп атап көрсетеди.

Улума халқты езген залымларға апат тлеу, езилген халққа жақтылы заман, бахытлы омир тлеу — Қунхожаның енг тикарғы социаллық идеялы.

Шаир залымлардың жасауында заман тарлығын, халқтың аур турмысының, озы қайғысының себебин, ал залымлардың апатында озининг уақтыхошлығын көреді, озы мақсетининг иске асуын көреді:

«Бул заман тарылды кейн болмады,
Залымлардың қыл гүли солмады,
Кеуилмөнің уақты хош болмады,
Басқа ахырзаман тусти аранлар»

(«Олим»)

Залымлардың апатын тлеу шаирдың жарлылардың жақсы кунин тлеуименен байланыслы. Шаир залымлардың апатын тлегенде кейнги келешек аулад биз көрген азапты көрмесин деп тлейди:

«Залымлардың көз жасыны көрмесин,
Бунки арьман шалқып дауран сүрмесин,
Кейннге бундай азап бермесин.»

Улума озы дауриндеги адам шдамаслық аур жағдайларды суретлей келип шаирдың тлейтуғын улкен тлегининг бри—бундай даурдың келешек аулад басына туслеуи:

«Билердей болмағай қзың хамь улың,
Бир басқа бир заман болди аранлар».

Жумақлап айтқанда, Қунхожа озы творчествосында ел хамь халқты, адилликти қадирлеуди орайлық тематика етип жырлады, ол озы дауриндеги жамиятлик қурылыстың барлық майда-шуйделерине шөкем қалдырмай суретледі, озы елнининг аур турмысын көре отырып хамь

¹ В. И. Ленин. Сочинения, том 15, стр. 185.

жырлай отырып, усы аур турмыстан халқты қутқарудың жолын ізледі, озынше жуап-та тапты, брақ жақсы турмысты адил патшадан кутип, дурыс революциялық жолды тусине алмады.

Оның шғармаларындағы ел, халқ хамь адиллик тематикасы биз ушын Кунхожаның озь даурине жараса демократияшыллыгы, патриотлыгы, класслық айырмашылықтарды ашып корсете блуи, халқты бирликке, ел қорғауға шақыруыменен улкен аҳметке ие.

Кунхожаның шғармаларындағы гейпара қарама-қарсылықлар, олардың характери хамь дереклери. Алдын ала ескертуимиз керек: биз усылай атағанменен, тикарынан тек шаирдың келешекке коз қарасындағы қарама-қарсылықтарды ғана созь ете-миз. Ойткени, шаирдың творчествосындағы басқа маселелерде коринетуғын гейпара қарама-қарсылықтарды-да, кемшилликлерди-де, олардың себеп-ерин-де мүмкин болғанымша харь қайсысына озь тусымда тоқтадық.

Биз жоқарыда Кунхожаның халқтың аур турмысын, халқтың аур турмысына себепши болған жағдайларды коре алғанлығын хамь суретлей билгенлигин, таясалмастан халқ тарепинде турып халққа зулымлық еткен адамларды хамь тартиллерди аяусыз турде тартыпбай ашкаралағанлығын, халқ ушын жақсы турмыс, бахытлы турмыс тлегенлигин корип оттик.

Кунхожа усы ози арьман еткен хамь халқ ушын тлеген бахытлы заманның болуына қандай козқараста болды?

Бул сорауға дурыс жуап беру ушын Кунхожа шғармаларындағы бахытлы турмыстың орнауына болған оптимистлик хамь айрым пессимистлик қарама-қарсылықтарға бул қарама-қарсылықтардың оның шғармаларында орын алуына себепши болған жағдайларға. Кунхожа шғармаларындағы пессимизмнің характерине тоқталып оту керек.

Шаирдың «Жайлауым», «Умытпаспан», «Жарымдым», «Сазан ау» «Арьманда», «Елменен» қосықларын оқып отырғанда бул қосықтардың ишинен оның келешектеги жақсы турмысқа болған оптимистлик козқарастарын корсететуғын коп ғана қатарлар козге туседи.

Бул қатарлардың гейпарасында шаир бахытлы, еркин турмысқа шғу ушын не ислеу керек, қандай жолменен ба-

ру керек, бахытлы турмыс хакқындағы арьман қай уақытта, қандай жағдайда иске асады? деген сораулар қойып, буларға конкрет жуаплар бере алмаса-да, айтеуир, ақыр бир кун бахытлы турмыс орнайды, халқ шадлы турмысқа жетеди, деген исеним корсетеди:

«Сау болса ақыр адамның депи,
Саубет курар бирге оскен жайлауым...
Шакақ урар ақыр биркун қыз-жигит,
Арьманменен қайғы-да оскен жайлауым»

(„Жайлауым“)

«...Ақыр бир кун бизиң таллип келисер»

(„Сазан ау“)

Бул қатарларда бахытлы турмысқа жету конкрет фактларменен хамь оның жолларыменен тикарланып берилмесе-де, шаирдың бахытлы турмыс хакқындағы исеними ап-айқын коринип тур. «Сазан ау» қосығында:

«Ретинде жасықдарым тас кесер,
Сол уақытта гаухар жанар басымда...»

деп жазады.

Кунхожа халқтың турмысы хамь арзу-арьманларыменен тиккелей байланыссы қосықтарының халқ аузында қалатуғынлығына, келешек ауладларға-да барып жетип, олар тарепинен ядланып журетуғынына исенеди. Буны—озиниң орынланбай кеткен арьманының иске асуы деп тусинеди:

«...Қалғанлар қарар созьме,
Бунь-дағы умьтпаспан»

(„Умытпаспан“)

«Мен олермен, созим қалар кейнимде,
Созим журер нешелердинг тлинде...»

(„Сазан ау“)

Шаирдың озь қосықтарының халқ ядында сақланып журуине болған исеними, соьсиз, оның алдан куткен жақтылы турмысқа болған исенимине тиккелей байланыссы. Ойткени, адалатсыз заманда ози қудаланып, сози қаданған етилген шаирдың созлериниң халқ тлинде еркин журуине исеними ой — умити адил заманда ғана иске асатуғын нарсе еди.

Кунхожанын «Басты хор айлар» деген қосығы оның келешек турмысқа теренг оптимистлик көзқарасын белгілеуде кута характерли шғарма болып есапланады. Шаир бул қосықта озн жасап турған заманын халқ ушын тарлығын, зулымлықтың қалден зиятлығын айта келип, «келешектен умитпенен жасаған, кеудингди уайымнан аулақ таслап, жгерменен, қаддингди тик усласанг, биғайрат болмай, қарекет етсеңг, кушли боласанг, егерде дурыс жолға назер аудармай, бирдей уайымменен жасасанг коретуғын жабир-жапанг тағы-да коп болады» деген пикирди илгерилетеди. жақтылы кунинг албетте келетуғынлығына беккем исенимменен ҳамь образлы турде томендегнше баян етеди:

«..Ақыл жора бул созимди ндта тут,
Асману-заминди алса-да тунтирт,
Жел қуып думанам бир кун кетер буат.»¹

Қосықтағы «думанды жел қуып, булт кеткен кунде»ги адамлардың тағдири ҳаққында айтылған пикир-де кута теренг маниге ие:

«Бахыт ашылса солсанг-дағы жан берир,
Ай-гун блен нур саулели нур берир,
Харкимге мунасиа торде йол берир,
Анынг парқын билген уақтың хош айлар»².

Жарлы халқтың илажсыз «кок тайрақтың устинде турған» жағдайын суретлеген, теренг қайғылы мотивтеги «Ақ қамыс» қосығында-да шаир қандай илажсыз қалда болсанг-да, қиыншылықтан шғуға умтылу зарурлигин ескертеди: кураған қамысқа жашырағынның барлығы сартайған кок бреун жоқ, су ишинде турып шоллеп қурып-санг, сонша тамыр урсанг-да желдинг патнжен қайыса-санг, тамырларыңг беркинбеген, ескен шамал ер жетпей-ақ гумшангды тоғип, гулингди ушырыпты, бул турыстан сенниг коклеп — жасаратуғын, жақтыға шғатуғын кунинг жоқ» деп ундеу ете келип, қосықтың кейнин барибир:

«Қара берман қамыс сен-де,
Қурама су ишинде»

деп титкереди.

¹ Рукопись Ф—75, фонд КККНИИ.
² Бул-да сонда.

Шаир озининг гейпара қосымдары арқалы жақсы келешек ушын бирлесип қарекет ету зарурлигин-де ескертеди:

«Бир-бреуге тумсқанлық берип қол,
Қара тунде сарьдар болып таппақ жол,
Шту ушын удайыма онглы-сол,
Ислеу керек барлық жағын елменен.

Халқтың халқ болып адам болуы,
Қарангы тунектинг жарық болуы,
Кокрегиинг шадлықларға толуы,
Талап етсе, құжим етсе елменен»

(«Елменен»)

Шаир сондай-ақ халққа келетуғын усы жақты келешекте «шын жаннет» деп атайды, «шын жаннетке» душпанды қирату арқалы бару мүмкин, деп тусиндиреди, халққа усы «шын жаннетке» қарай журь, «бир-бреуди шақырып жол силте» деп ундеу етеди:

«Яранлар соь тынгла қулақ салмаға,
Каст еткен душпанын басын алмаға,
Шын жаннетке достыңменен бармаға,
Қолды бығаға, жолды силте яранлар»

(«Олям»)

Шаирдың қосымдарындағы айрым қатарларда озининг келешегине болған исенимин «бенделик бахытқа», «қудайлық жардемге» байланыстыру мотивлери-де гезлеседи. Мсалды, бул мотив оның белгилн — «Елменен» қосығындағы:

«Егер берсе бендесине заманлы,
Ели шалқыр омлоинше кунменен»

деген қатарларда айқын сезилип тур ҳамь бундай қатарлар айрым қатарлар спатында шаирдың басқа-да бирқанша қосығында ушрасады.

Бзингше озининг келешегине исенимин қудайға байланыстыру—дунья көзқарасы озь заманындағы устем дини идеологияның тасири натижесинде шекленген шаирдың кемшилги болғанменен, ол — ҳеш-те дини — реакциялық көзқарас болып есапланбайды. Ойткени, қудайдан кору, қудайдан куту халқтың аур ауқалының социаллық дереклерин ҳамь бул аур турмыстан қутылудың ҳақиқат

дурыс жолларын ҳартареплеме коре алмаудан келип шгады, халқтынг аур турмысын корип ойланган, оннан халқты қутылдыру жолын излеген, брақ оларды таба алмаган шаир озь заманынынг дини идеологиясы санага куйган дастурь бойынша кудайга ундеу етеди. «Егерде адам, — деп жазган еди белгилли марксист Скворцов—Степанов,—озь тлеклерининг иске асуунынг ҳақиқат реалъ қуралларын билсе, ол ҳешқандай кудайдынг ҳамь кудайлардынг барлығына исенбес еди»¹.

Усы айтқандай, Кунхожанынг қосықларындағы кудайга ундеу-де озь тлеклерининг иске асуунынг ҳақиқат реалъ қуралларын билмеуден келип шыққан.

Марксизм-ленинизм талиматынан белгилли болғанындай-ақ «...ҳарьқандай дин, демек ислам-да халқ ушын уу болып есапланады... ҳарьқандай дин... адамлардынг санасын қарангылық заҳарименен улайды, массаны жолдан аластырып эксплуататор класслардынг мапинне хызмет етеди... кенг массаны эксплуататор классларга тилсиз бағындыру ушын дин минеткешлерге кушсизлик және илажсызлық идеясын сингдиреди... адамды кудайдынг бандеси деп дағазалап оны актив искерликтен шетлетеди»².

Дин барлық нәрсени кудайлық тағдирге байланыстырып, минеткешлердинг жарлылығын қанша ҳарекет етсе-де қутылмас бәле деп, бай адамлардынг байлығын мангиге кетпес даулет деп, устем класслардынг байлығы жер, су, малға, властықа иелигинде, минеткешлердинг аур турмысы булардынг ҳешқайсысына не болмауында екенлигинен минеткешлердинг дыққатын шетлетип адамнынг озь бахты, озь правосы ушын ислейтуғын ҳарьқандай ҳарекети файдасыз деп тусиндиреди.

Кунхожа ози жасаган асирдинг перәенти спатында дини инанымларга, адам баласынынг омири және тағдирининг, бахытсызлық ҳамь бахыттынг «кудайдынг ихтиярынан» ғәрезиллигине исенди дегенде, ол усы шенгберден шықпай қалды деген пикирден путкиллеи аулақ болу керек.

¹ И. М. Скворцов — Степанов «Мысли о религии», Госполитиздат, 1954 г., стр. 34.

² И. Муминов, «Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане в конце XIX и начале XX в.» Госиздат УзССР, Ташкент, 1957 г., стр. 33.

Озь асирининг прогрессив адамы спатында озь халқынынг турмыс жағдайын, турмыстағы анау я мнау жағдайдынг орын алу себеплерин, халқтынг енг жақсы умтылулары менен тлеклеринь онынг усы тлеклер жолындағы гуреслерин, котерилислерди, булардынг объектив нәтижелерин (яғни женгилликке ушырағанменен ханды титиретип састырганлығын, халқтынг озь кушин сезинип, жәмленгенлигин) корип барған халқ котерилислерининг идеологларынан брейи спатында Кунхожа (созлердинг астын мен сыадым, бул атама профессор С. П. Толстовтики болып, биз-де озь тарепимизден буны куатлаймыз — И. Б.) барлық жағынан дини инанымдағы адамлар ҳеш-те айта алмайтуғын, онынг устине дини идеология қадаған ететуғын пикирлерди айтады.

Шаирдынг қосықларында дини-мистикалық адебиятынг уакилдеринде ямаса халқтынг санасын заҳерлеу ушын бәле горе-ақ фани (откиши), бақи (ҳақиқи) деп аталатуғын еки дунья бар емши. ҳазир биз жасап турған дунья паянсыз деп угитлеуши дини идеологларында ушырасатуғын омирден безикуте «ол дунья раҳатине» шақыру мотивлери ҳеш ушыраспайды. Шаир барлық жақсы нәрсени усы биз жасап турған ҳамь ҳақиқатында бирден-бир дунья болған усы дуньяда коргиси келеди, оинне-де, халққа-да бахытты усы дуньяда тлейди. Шаир омирди теренг суйеди, бул дуньяға келгенине, дуньяда омир сургенине ҳеш-те қапа емес, оны қаваландыратуғын заман, тенгсизликтен келип шғатуғын заман қайғылары:

Арманым жоқ бул дуньяға шыққан сонг,
Арманым көп қайғыға ишм толған сонг.

Бул арман, қайғылар шаирдынг жоқке басынынг ғана емес, жалпы халқтынг қайғысы, жалпы халқ арманы. Шаир озининг ҳарбир қосығында бул моментти айрықша белгилеп корсетип отырады.

Улуға алғанда залым ханлар менен жауз байлардынг ҳамь атқа мнерлердинг апатқа ушырауынан, сол арқалы езилген жарлыларға жақтылы кун келуинен ибарат озь идеалынинг келешекте қашан-да болса иске асуына оптимистлик козқарас — Кунхожа қосықларынынг тикарғы белгилеуши мазмуны болып есапланады.

Кунхожа шғармаларындағы бул оптимистлик пикирлердинг барлығы халқтынг еркиндик сезими, еркиндикти аң-

саған көтеріліспенг кейін, халқтың ізбе-із болып тұрған азатлық гуреслерининг Кунхожаға еткен кушли тасиринен келип шыққан нарселер болып есапланады.

Брақ-та Кунхожанын шғармаларында онынг беккем оптимистлик, қаттеки гуресшенглик козқарасларына қарама-қарсы мазмундағы қайғыға, уайымға, умитсизликке тусу мотивлери-де жиі ушырасты. Мсалы шаир озининг «Жарымадым», «Не болдым» қосықларында келешекке екиленип, гуманланып қарайды, бул екилену, гуманлануда келешекке, болған исенимнен горе келешекти ойлап қамығу дауазы кушли еситиледи, шаир қайғы батпағына батады бул батпақтан шғуға озин кушсиз сезеди, коз алды қайғы думапменен греуленип, жақтылықты коре алмайды:

«Козим тынды греуленип,
Ғаррылық ишаны енип,
Қабырғамды қайғы согып,
Қайғы қаппадм не болдым?»

(..Не болдым?)

«Бул дунья кейин бар-ма екен,
Яки буннан-да тар-ма екен?»

(..Жарымадым?)

Сырттан қарағанда жай бир картинаны, олип жатырған балықты суретдегендей болып коринетуғын «Олген балық» қосығы дақиқатын-да тутасыменен шаирдынг пессимистлик сезимлери баян етуши қосық болып козге туседи. Бул қосығында шаирдынг қайғы-уайымға берилу, кушсизликтен куйину, усылардынг натижесинде тунгилу сезимлери англасылады. Ол олген балықты «қалашы порсыған, окпесни дартлер болип жеткен, дузелмес ауруға дус болып, басынан бағы тайған, қабыршағы курап, денеси кол бойында сасыған, желкесинен шанышқы тиип, шекесинен миі аққан» етип суретлейди.

Қосықтағы қайғылы тунгилу тонынинг шаирдынг қаты тунгилушилик жағдайын баян етип тұрғанлығын айтапағанда-да усы олген балықты қосыққа объект етип алуынинг ҳамь оны жоқарыдағыша суретлеудинг озин шаирдынг кейини кута айқын корсетип турады.

Кунхожанын «Бара алмас» қосығында-да бахытлы турмысқа жету туралы тлектинг орылануына исенбеу сезими, усы себепди тунгилу сезими кушли еситиледи, яғни ол «бул дунья хайран етип тур, тлегим менинг бола

алмас» дейди «Олим» қосығында «заман тарылды, қын болды» деп шаир алдағы жақсы кунлерге-де гуманменен қарайды, қосықтың:

«Бул дуньянынг опасы жоқ билаян,
Ол сенинг озинге ауелден аян»

деген қатарларында озининг бул тунгилушилик сезимлерин теренглестиреди: бундай опасызлық етип қысқыға салып киятырған дуньянынг усы опасызлығыменен кететуғынлығы анық, малим нарсе деген жумаққа келеди. Шаир гейде озининг пессимистлик жумақларына халққа белгиле ири фигуралардынг ашы тағдирлеринен далилдер келтиреди, «қиядан жоллар салған Мақтымқулы-да дуньядан арьманменен отти, турмыстынг қаранғы тунегинде туншықты, бизлердинг тағдиримиз-де солай болуы мүмкин» дегендей пкирди айтады.

Кунхожа шғармаларындағы гейпара умитсизлик элементлердинг себеби неде?

Кунхожа творчествосындағы оптимизм, келешекке исеним сезимлери келтирип шғаруға езилген халқтың гуреслери, кейплери себепши болса, онынг творчествосындағы пессимизм элементлерининг келип шғуына-да езилген халқтың усы қарекетлерининг трагедиялық тағдири енг тикарғы себеп болды.

Адам шдамаслық аур турмыстағы минеткеш халқтың озь азатлықлары ушын алып барған узликсиз гуреслери улума прогрессшил шаир, жазушыларға табиғи тасир ететуғынлығы сияқты Кунхожаға-да кушли тасир тигизди, оған жгер берди, ғайратландырды, онда зулымлыққа қарсы гурес сезими пайда етті, гуреске шақырушы-да етип жетистирди. Ол гейде гуреске шақырса, гейде озь заманындағы дини идеологиянынг тасиринен шға алмай, «худа», «карамат» иелеринен-де жардем сорады, олардан езилгенлерге бахыт, езушилерге апат тледи, жамият халқында илми қалиплескен козқарасқа не болмаған шаир, гейде адил патшаларды, адил патшалардынг қайырхондығынан келуи керек адил заманды кокседи. Ол қалай етсе-де турмыс аурлығын көтерип жүрген кошшилик халқ массасы ушын жақсылық тледи, усыны кутти. Бунинг барлығы халқ қарекетининг тикелей тасиринен келип шықты.

Брақ, белгиле сияси мақсетке не болмаған, бир басшы орай атралына бирлеспеген, еле гуресте женгу ушын ке-

рекли жагдай таар болып жетпеген халқ котерилислери бастырылып барды, «адил патшалар», олар болдыратуғын «адил заманлар» орнамады, турмыс аурланған устине аурланды. Патша бар уақытта адилликтинг, адил заманынг болмайтуғынын, «қудай», «карамат иелерининг» жоқдығын тусинбеген шаир усындай аур жагдайларда кута дағдарысқа тусип, қаттеки озининг қате «қудайлық» умитлеринен-де умитин узип алып журди. Кунхожа шғармаларындағы пессимистлик элементлердинг келип шығуына тикарғы себеп болған жагдайлар—мне усылардан ибарат болды.

Ел тағдирлерин озь қолларына услаған хан, би, аталықлар халқтынг қаракетлерин бастыруменен ғана қоймады, оларды талады, ел басын бриктирушилери, адиллик, азатлыққа шақырушыларды, қаттеки адиллик, азатлық қаққында арман етушилери-де қуғынға ушыратты. Бул жагдай-да Кунхожанынг сезимине аур тасир етти, онынг қосықларында умитсизлену элементлерин, гурестен шетлену сезимлерин келтирип шғарды. Бул қаққында шаир озининг «Арманда» қосығында анық етип:

«Суйегингиз қалар манзал қияда,
Ундегеннен ундемеген зияда»

деп корсетеди.

Кунхожанынг шғармаларында айрым пессимистлик элементлердинг орын алуына онынг озь жеке омириндеги қархилы қиынлық, бахытсыздықлардын-да қосымша себеп болғанлығын бикарлауға болмайды. Корип откенимиздей-ақ шаирдынг ози жастан ата-анасынан жетим қалды, жасынан ки қолында жалланып иследи, кунтунь тынбай минет етсе-де я баслана жайға, я киер киимге, я ишер тамаққа жарымады, ашлықтынг салдарынан баласы олди, ози аурулы болды, бунынг устине халқтынг аур жагдайына куйину сезиминен қараған шаир дене азалларыменен бирге, есапсыз рухи азапларға-да душар болды, қудаланды, ғаррылық басты. Қысқасы омири бойы турмыстынг аур қысқысынынг астында турмыс кеширди. Бул жагдайлардынг шаирдынг умитсизлену сезимлерине себепши болғанлығын «Менинг балам», «Олим», «Не болдым» сияқлы бирқанша қосықларында шаирдынг өзи-де ескерткен. Мсалы, шаир озининг «Не болдым» деген қосығында:

«Козим тындам греулешп,
Ғаррылық ишаны ешип,
Қабырғамды қайғы согип,
Қайғы қаплады не болдым?»

деп жазса, тағы бир қосығында:

«Душьянынг жабри жаман-ды,
Душьянынг басы зман-ды,
Бай, патшалар зор заман-ды,
Сонлықтан жлап отермен,

Ажел келип жағам тутты,
Ждай-жлай омирим отти,
Душпанлар азап корсетти,
Енди арманда отермен».

деп жазады.

Кунхожанынг шғармаларындағы айрым пессимистлик элементлердинг усы себеплерин созь етуменен бирге, айрым адебиятшылардынг бурынғы минетлеринде ушырасқан гейпара пикирлердинг қате екенлигин-де ескерте кету керек.

Мсалы, мархум Н. Дауқараев 1939-жлы Қарақалпақстан совет жазушыларынынг еккинши съездинде қарақалпақ поэзиясы туралы жасаған докладында: «...Кунхожанынг шғармаларына туржменнинг атақлы шаиры Мақтымқулынынг тасири кушли болған, жлаушылыққа тусунде Мақтымқулынынг еткен тасири...»—деп жазады.

Тап усы пикирди сол жылларда басқа формилировкада адебиятшылар Қ. Аимбетов, О. Кожуров жолдаслар-да айтқан: «Кунхожа оле-олгенше туржменнинг шаиры Мақтымқулынынг тасирининг астында откен».¹

Бул келтирилген пикирлердинг кута ушқары айтылғанлығы қақиқатында далиллеусиз-ақ коринип тур. Ойткени, Кунхожада болғанындай Мақтымқулыда-да пессимистлик мотивлер гезлескенменен, ол қақиқат творчествосы бойынша-да, оған адебият тарихы беретугын характеристика бойынша-да ҳеш-те пессимистлик адебияттынг уакили емес, сол сияқлы биз-де Кунхожаны пессимистлик адебияттынг уакили деп есапламаймыз; еккиншиден, Мақтымқулы қаншелли улкен шаир болмасын, созсиз, тап сол сияқлы улкен шаир болған Кунхожанынг оле-олгенше

¹ Қ. Аимбетов, О. Кожуров, «Қарақалпақ адебиятынынг турлерин», мақала, «Қарақалпақстан адебияты ҳәм искусствосы» журналы № 2, 1940-жыл, 53-бет.

Мақтымқулының тасиринде болып улкен оригиналь шаир болуы мумкин емес.

Ал, белгили «Олим» қосығында-да шаир қатты қудалау хамь қадағалау астында жургенликтен айтарын айта алмай, уайымға, тунгилуге тускенлигин ескертеди:

«... Не пайда, жгитлер, айтқан сознигнен,
Қайтарады душпанларынг дзингнен...»

«Ким блер» деген қосығында-да шаир озиннинг ҳарь-қандай ойлану—толғануларға, қайғыға тусуининг себеби заман қсумети, уақыт аурлығы болғанын жазады:

«Аспан блен жерди-кокти
Мен сордынг зары гунгренгтти,
Миа заман ҳайран етти,
Ҳайран екенимди ким блер?»

Бердақ шаир Қарғабай улы-да озиннинг белгили «Заманда» қосығында даурдинг ақыллы адамларды улкен дағдарысқа салған ҳадден зият қиыншылығын суретлейди:

«Жылдан—жылға заман териске айналды,
Жол таба алмай ақыллылар ойланды,
Жуйрик шешен тиллеринен байланды,
Қараңғы қаплаган қайғы заманда»¹

Бердақтың «тлинен байланған жуйрик шешеннинг» бреуи, созсиз, Кунхожа болып есапланалды. Ал, Бердақ шаирдынг белгили «Коринди» деп аталатуғын қосығында Кунхожанынғ жоғарыда мсалға келтирилген «суйегингиз қалар манзил қияда» деген ойына путкиллеи сайкес қатарлар бар:

«Ойлан Бердимурат, қысқарт сознигди,
Қысқартпасанг толырақ басар жузянгда,
Залымлар корсетпес басқан изнигди,
Жаналынғ бир саат миман коринди»²

Брақ-та, бзингше, бул келтирилген узиндилер ҳақиқатында еки шаир ушын-да олардынғ творчествосынның мазмунын характерлейтуғын мотив емес, ал омирдеги шегинен шығп қиналған айрым моментлердеги кеул сезимининг кориниси болып сыртқа шыққан қатарлар ғана.

¹ Бердақ, Таңтлаулы шғармалары, 1956 жыл, 49-бет.
² Бул-да сонда, 47-бет.

Кунхожа шғармаларында пессимистлик элементлер ушырасады дегенде миа жағдайларды-да есапқа алу керек.

Кунхожа шғармаларындағы пессимизм турмыстағы аурлыларды коре сала шошынп кеткен, адамларды омир суруди таслауға шақыратуғын пассив пессимизм емес, сондай-ақ, «дуњьянынғ жалғанлығы», ол дуњьядағы рахатли турмыс ҳаққында уаз айтып, жар салып журетуғын суфылық, турмыстан бас тартушылық сияқлы дини мистика-да емес. Кунхожа омир суруди суйди, омирдинг тенгликли адил болуын, халқтынғ жақсы омир кешируини тледи, гуреске-де шақырды, бул тлектинг ноке асуы ушын озь созименен айтқанда «харь нарселерди ойлады», «(Не болдым» қосығы), жол изледи, жол баслайтуғын адам изледи, жоқлас изледи. Бул арьманлары шаирдынғ омиринде иске аслады. Сондай жағдайларда шаир тунгилуге, халқ гуресининг ахыры бир жетгетуғынына беккем синбеушликке, басшынынғ-да, жолдынғ-да, жолдастынғ-да табылатуғынына озинде берк исеним болдыра алмаушылыққа тусти. Онынғ «Жарымадым», «Олим», Арьманда» қосықларындағы:

«...Биз сорлыға ҳешким келип жол салмас...»
«...Жолды таба алмадым барьға умтылып...»
«...Бул Хорезмди изледим,
Ашна тауып жарымадым»

— деген сияқды қатарларда шаирдынғ жақты турмыс ушын умтылуы, брақ соған куши жетпегенликтен ғана умтисизликке берилуи коринип тур. Бул ҳаққында шаир озининг «Жарымадым» деген қосығында:

«Ҳешварсе келмес қолымнан,
Келсе бир ис қтар едим»

дел ашық корсетеди.

Максим Горький Лермонтовтынғ шғармаларында ушырасатуғын пессимизм туралы «...Лермонтовта пессимизм белгилери бар, брақ Лермонтовтағы пессимизм — жанлы сезим, бул пессимизмде заманлас турмысқа жекхорушилик хамь оны бихарлау, гурести ангсау хамь қайғы, жалғызлығын мойындаудан хамь кушсизлигин мойындаудан умтисизлену айқын есгилди. Онынғ пессимизми тутасыменен ақ суйеклер жамиятине қарсы қаратылған еди»

деп корсеткен еді.¹ М. Горькийдің бұл айтқанлары Кунхожа творчествосында ушырасатуғын пессимистлик элементлердің характерин тусиндируде улкен жардем етеди.

Лермонтов декабристлер харекети бастырылғаннан сонғы аур реакция жылларында прогрессив адамлардың кушли қудалануынан азатлық ҳаққында ашық пикирлесетуғын адамлар таппай пессимизмге туссе, брақ-та азатлық тәрепдарларын қуғынға, қысқыға ушыратқан реакцияшыл топарларменен ҳешқандай келсимге бармай, оларға кушли ошпенлилик ҳәм жек корушлилик билдирсе, гуресшенлик кейпинен қайтпай гурестеге жалғызлығынан налынып қапаланса, кушсизлигин саналы турде мойынласа, усы жағдай Кунхожада-да ушырасады. М. Ю. Лермонтовтың рус тарихының айрықша аур ҳәм қатал бир дауринде омир сурип, озь творчествосын дореткени сияқлы Кунхожа-да қарақалпақ халқы тарихының усындай бир даурин озь басынан откерди.

Бриншиден Кунхожа қарақалпақ халқының Хорезмге кошип келип, турмыс дерзекесининг бурынғыдан-да аурласқан дауринде, қарақалпақлар милли-сияси жақтан бротала Хиуа ханының қол астына қараған дауринде омир сурген енг бринши шаир болды, ол усы турмысты бринши рет жырлады. Бул даурде халқ турмысын жырлаған шаир бурынғы халқтың езилуининг устине, халқтың милли-сияси ерктен айрылуын-да қосып жырлауы керек еди. Усы аурлықты бринши жырлау Кунхожаның улесине тиди ҳәм оған аур тасир етти. Бзингше, Кунхожаны пессимизмге суйреуши бир жағдай усы аурманлық ҳәм бул қиын шараятта жол таба алмай қиналу болды.

Екиншиден, қарақалпақ халқы милли-сияси еркинлиги ушын-да, класслық еркинлиги ушын-да стихиялық гуреслер алып барып отырды. брақ бул гуреслер жонгиликке ушырады. Гуреслердинг бастырылуы еркинлик ушын гуресушилердинг адам шдамаслық қуғынға ушырауын келтирип шғарды. Усыған байланыссы халқтың гуресшенлик кейпи белгили уақытлар арасында путкылдей жасырын турде жасады, олар ашық турде озь-ара жкирлесе алмады, куш қоса алмады. Мие усы шараятта қалған Кунхожа ҳешкимменен ашық ойласа алмады.

Бундай жағдайда халқтың жақсы келешегин тлеген,

¹ М. Горький, «История русской литературы» Гослитиздат, Москва, 1939 г., стр. 165.

сол ушын гуреске шақырған шаирдың пессимизмге тусун, жалғызлықтан қайғыға берилуи, кушсизлигин саналы турде мойынлауы, ози жасаған даурге қарсы ошпенлилик, наразылық билдируменен шегараланып қалуы-да табиғи еди.

Кунхожа мие усындай болды.

Кунхожаның дуньядан тунгилген дауринде-де халқты ядынан шғармауы, халққа болған тлеклеслигине, суошлигине садық болып қалуы-оның пессимизмининг-турмысты суибе алмайтуғын пассив пессимизм емес, ал ози ушын, халқ ушын жақсы омирди тлеп, хорлықлы омирди ғана жеккоретуғын, жақсы омирге жете алмағанын саналы мойынлап, қайғыланатуғын, адилсизликке, езушиликке қарсы наразылық протест билдиретуғын пессимизм болып коринеди.

Тағы бир характерли жери шаир қандай тунгилуге тускенде-де елден-халқтан қол узбейди, удайы озине «елменен бол, халқпенен бол» деп ескертип отырады, соныңменен бирге озин тунгилуден, умитсизликтен-де қайтарып мартликке шақырып отырады.

Бул жағынан оның томендеги созлери кута характерли:

«Кел-кел Хожа озинге кел,
Намартисенг, бидартисенг,
Намарть болсанг ялар откел,
Сен-де елмисенг, журттысанг?»¹

Жумақлап айтқанда, Кунхожа шғармалары оның алдағы турмысқа исеними жағынан гейпара қарама-қарсылыққа не. Гейде оның оптимистлик пикирлери менен пессимистлик пикирлери шатасып жатады; ол минеткеш халқтың аур турмысын дурыс корип, ҳеш қорықтастан озь омирининг ахырына шекем солардың тәрепинде турды, езушилерди ашкаралады, минеткеш халқ ушын бахытлы турмыс тледи, озь тусинун бойынша гуреске шақырды. Брақ ол гейде қайғы-уайымға, умитсизликке-де тусти. Ол адил патшалар, адил патшалар орнатқан адил нзам, адил заманлар кутти, гейде «худайдың жардемнен-де» даме-ли болды.

Булар албетте XIX асир перзенти Кунхожаның саналы хатеси-де емес, халқты кейнге тарту ниети-де емес, ал

¹ ҚККНИ-ның фонды, Қолжазба А-36, 84-бет.

озь даурине, сол даурдеги озь халқының сяси-экономикалық жағдайларына байланысты келип шыққан кемшилги болып есапланады.

Кунхожаның шғармаларында тезлесетуғын гейпара пессимистлик элементлерди созь еткенде, айрым изертлеулерде шаирдың гейпара қосықларына орынсыз пессимистлик мазмун берушиликтиң болғанлығын-да айтпай кетуге болмайды. Мсалы, Қ. Анхбетов, О. Кожуров жолдаслар шаирдың пессимистлик характердеги қосықларының улгисен снатында оның «Кун қайда», «Жайлауым» қосықларын корсетеди.¹ Аты аталып отырған қосықлардың ҳақиқат мазмуны менен конкрет тексти бундай баҳаның тутасыменен адил емеслигин айқын далиллеп турады. «Жайлауым» қосығының терент патриотлық сезим менен ҳамь оптимистлик рухпенен жазылған шғарма екенлигин биз жоқарыда бирнеше мартебе конкрет мсалларда созь еттик. Ал, жалшылардың аур минети, мутажлық омирин суретлейтуғын «Кун қайда?» қосығында-да пессимистлик мазмун жоқ. Қосықтың ҳарбир куплетининг кейнинде қайталанатуғын «...Бул журистен енди бизге кун қайда?» деген қатар турмыстың қиыншылығын айрықша атап корсету ушын риторикалық сорау усылында қолланылған болып, бул сорауды қою арқалы шаир ҳешқандай-да «енди барлығы тамам, бул дуньяда ҳешнарсе жоқ» деген пикирди айтпайды.

Кунхожаның белгили «Неге керек?» қосығындағы:

«Гулдей болып жайнамаса,
Булбил болып сайрамаса,
Куанып ойнамаса,
Ку омирлер неге керек?»—

деген қатарлар-да риторикалық сорау приемы менен жазылған болып, бул қатарлар шаирдың омирди суймеуин емес, ал, бахытсыз омирге наразылығын баян етеди. Мие усы қатарлар жин-жин мархум Н. Дауқараев тарепинен Кунхожаны пессимист шаир снатында характерлеуге себепши болған еди. Тарих илимлерининг кандидаты С. Камаловтың бул қатарлардан бундай жумақ шғарудың

¹ Қ. Анхбетов, О. Кожуров, «Қарақалпақ әдебиятының турлерин» «Қарақалпақстан әдебияты ҳамь искусствосы», № 2, 1940-жыл, 55-бет.

шыңлыққа жатпайтуғынлығы ҳаққында айтқан пикирин¹ биз-де озь тарепимизден қуатлаймыз.

Кунхожаны орынсыз пессимист деп характерлеген пикирлер туралы бирнеше рет ескертулер жасап отырғанымыздың себеби шаирды адил емес турде пессимист снатында баҳалаушылық браз жайылып кетти. Ал, гейпара әдебиятшылар болса, оны пессимист деп атап, сол ушын әдебият классиги дэмивен оширу тенденциясында тусты.² Бул, албетте, турпайы хате болып есапланады. Бундай козқарасларға шаирдың озининг қалемине тиисли болған томендеги еки қатар қосықпенен жуап қайтару кута орынлы:

«Мениң созим яғаншыда мунғамдур,
Мунғам болса-да жуда онғамдур.»³

¹ С. Камалов, «Қарақалпақ халқының Хиуа ханларына қарсы XIX асирдеги халқ азатлық гуреслерин», 60-бет.

² Х. Сенгов, «Қарақалпақ әдебиятының мектеби Бердақтың атрапында болды», мақала «Қамл Қарақалпақстан» газетасы 14-май, 1948-ж, № 94 (4770).

³ Кунхожа. Танглаулы қосықлар топламы, 1949-жыл, 47-бет.

КУНХОЖА ТВОРЧЕСТВОСЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Кунхожа творчествосының толық көркемлік характеристикасын беру озы алдына арнаулы ізертлеуді талап етеді.

Сондықтан биз Кунхожа творчествосының көркемлік характеристикасына қысқаша ғана түрде тоқталып, шаирдың суретлеу приемлары, шғармаларының көркемлеу құраллары қосық құрылысы қаққында енгі характерли болған гейпара моментлерди ашуменен шекленемиз.

Кунхожа творчествосының идеялық мазмунында болғаны сияқты көркемлігінің барлық тарапына характерли болған енгі тикарғы белги — бул айқын демократиялық, халқлық бағдар болып есапланады. Адеби творчествосының жамнетлик-социаллық хызметин «шаир халқтыңг созин айтар» деп белгилеген, усы халқтыңг созин халқтыңг тлименен, тусиниклерименен баян етуди, халққа жақын идеяларды халққа жақын, халққа тусиникли формаменен баян етуди шаир озы шғармаларында тикарғы творчестволық принцип етип устайды. Шаирдың қосықлары үшін оның гейпара заманластарының, атап айтқанда феодаллық—дини бағдардағы адебиаттыңг уакиллерининг шғармаларына характерли болған идеясыз ғайрынақшлар, жылтырақ сулулықлар, қосық лексикасының халққа тусиниксизлиги сияқты белгилер жат. Шаир ҳарбир суретлеуин, көркемлеу құралларын халқтыңг озы турмысынан, озы тусиниклеринен алады, барынша оны апуайы, айқын тусиникли етуге ҳарехет етеди. Бул жағдай оның творчестволық принципининг халқлық характерин ғана болдырып қоймастан, соныңменен бирге реалистлик спатында ку-

шейтип турады. «Халқ үшін шғармалар озы халқты билген ҳәм халқпенен жасайтуғын жазушыларда жақсы болып шғады»¹—деп жазады Л. Н. Толстой диқанлардан шыққан С. Т. Семенов деген жазушыға. Тап усындай пикирди ол М. Горькийге-де жазған еди: «Мужиклердинг жазғанларын қараңыз.—дейди ол,—барлығы апуайы. са-да, аз, ал сезимлери—көп».²

Кунхожаның қайсы қосығын қарасаң-да бул критерияға толық жуап береді. Кунхожа қосықлары суретлейтуғын объектлери бойынша-да, суретлеу приемлары ҳәм тли бойынша-да халққа жақын, апуайы, брақ мазмунлы, олардың созлери аз болса-да, сезимлери көп. Мишекей «Неге керек?» қосығынан еки мсал:

1. « Узақтан көзге түспесе,
Шамалы қатты еспесе,
Тобеси булқа тимесе,
Асқар таулар неге керек?..»

2. « Халққа сози жақпаса,
Дарьдай болып ақпаса,
Елди жаулардан бақпаса,
Қури батыр неге керек?..»

Бринши мсалда ушы қатар қосықта-ақ асқар таудың барлық белгилери кута апуайы ҳәм кута қысқа, брақ оның енгі характерли спатларыменен және реаль түрде баян етилген. Онда барлығы: асқар таудың бииклиги-де, оның тобесине тиип отип тұрған бултлар-да, оның ескен қатты самалы-да бар. Тағы-да қосықтағы ҳарбир созы халққа жуда тусиникли, ол созлерде баян етилген ҳарбир картина халқтыңг күнде корип журген таныс суретлери. Шаир нағыз мие усындайларды танлап алған ҳәм оларды поэтикалық жақтан шебер жамлей алған.

Екинши мсалда-да усы жағдайды көремиз. Бир куплет қосықтыңг ишинде ҳақиқат батырдың спатыда-халқпенен байланысылық, ғайратлылық, жгерлилик, уазипасы-да—елди душпиннан бағу анық, тасирли түрде корсетилген.

Шаирдың «Орақшылар» қосығының барлық көлеми қырқ қатар. Усы қырқ қатардың ишинде кунликашлик турмыстың барлық картинасы, оған қоса шаирдың ози-

¹ «Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников». Гослитиздат, Москва, 1955 г. Т. I, стр. 340.

² Бул-да сонда, стр. 237.

нинг кунликшилерге козқарасы толық озы суретленуи тапқан. Шаир қосықта кунликшилердинг аур минетин-де, сергизданлық омирин-де, хуқуқсызлық жағдайын-да, туылған елге болған суюшилк сағынушылық сезимлерин ҳамь барлық нарселерден жуда болған илажсызлық кунин-де, олардынг минетининг арзанлығын-да, кемситулерден аурған кеулин-де хаттеки ислеп атырған жұмысларының турь-спатын-да қалдырмай суретлейди. Соныңменен бирге қырқ қатар қосықтың ишинде:

«Аулға аман қайтқайсыз,
Балларынғды қуаңтқайсыз,
Душманларды муағайтқайсыз,
Хош аман бол орақшылар»—

деп оларға деген озининг жақсы тлегин-де билдирип улгереди. Усы торть қатардынг ишинде қанша мазмун бар ҳамь ҳарбир қатарда айтылған тлек шаирдынг суретлеп отырған адамларының, олардан-да басқа солардай кунликшилердинг жүрегин мынг толғатып жүрген ойлар менен созлер болып есапланады.

Шаирдынг басқа қосықтары ушын-да бул жағдай енг характерли белги болып есапланады.

Кунхожанынғ бизге келип жеткен адеби мирасы— тутасыменен алғанда қысқа лирикалық қосықлардан ибарат. Олардынг ишинде «Жайлауым», «Умытпаспан», «Олим», «Арьманда» сияқлы бирқанша узақ қосықлар-да бар. Буларда шаир кобинше озы басынан откен уақиялардынг, ози жасаған, корген-билген жерлердинг толық суретлеуи береди, таза лирикалық моментлерге қоса айрым сюжетлер-де береди. Олардынг колемининг басқа қосықларменен салыстырғандағы сезилерлик дәрежеде улкенлиги-де усы жағдайларға байланысты келип шығп отырады. Мсалы: шаирдынг «Суға кетти» қосығы алтыс қатар, «Умытпаспан» қосығы бир жузь торть қатар, «Жарымадым» қосығы сексен қатар, «Жайлауым» қосығы сексен қатар, «Арьманда» қосығы сексен сегиз қатар ал «Олим» қосығы еки жузь қырқ торть қатардан ибарат. Булардан «Суға кетти» қосығы сюжетли қосық, онда шаир даслеп байлық—феодаллық қатал тартиплердинг қудалауыменен бир-брине еркин қосыла алмай еки жастынг суға кету уақиясын қысқа сюжетте суретлей келип, сонг қосыққа таза лирикалық момент—еки жастынг зары менен наразылығын киргизеди. «Умытпаспан» қосығында

болса, шаир озининг Хиуа саларының қалай болғандығын онынг жеке детальлери ҳамь эпизодларыменен баян етеди, солай етип бул қосықта-да лирикалық болеклерден басқа озиншелик бир сюжет бар. «Арьманда», «Жарымадым», «Жайлауда» қосықларында болса, шаир озы омирининг коп жыллық кеширмелерин баянлайды. Колеми бойынша айрықша айрымланып туратуғын «Олим» қосығын алатуғын болсақ, бул қосық-та озы дузилиси бойынша «Арьманда», «Жарымадым», «Жайлауым» қосықлары сияқлы; бул қосықта-да шаирдынг коп жыллық омирининг суретленуи, онынг устине бул кобинше майда деталь ҳамь эпизодлар келтиру арқалы-да бериледи. Тағы бир жағдай бул қосықтың шаирдынг жаслық дауринде-де, сонг қартайған дауринде-де жазылған болимлери бар.

Мсалы қосықтағы:

«Ата-анам олды, туысқан қалды,
Бул палек басына аламан салды,
Ағалар бул олим ақлимды алды,
Кейинме тусыз Сул залым олим...

Зар жлап отырған уйымна? иши,
Менин жайым жер толенинг мүйези,
Еки ул бар аға озимнен иши,
Не қаларман енди бүгин ағалар»—

деген қатарлар шаирдынг жаслық жылларында, яғни шаир жастаң «қанғғырған жетим» болған жылларында жазылған болса, ал:

«Айра тустим туып-оскен елимнен,
Қартайдым, дмарым кетти белимнен,
Жрақ болып турғаным жоқ олимнен,
Бир басқа бир сууда болды иранлар»—

деген қатарлар шаирдынг таррылық жылларында жазылған. Мие усы турли жыллардынг қосығының бир жамленуи-де бул қосықтың басқа қосықлардан адеуир колемлигини келтирип шығарады.

Солай етип шаирдынг аты аталған қосықларында лирикалық момент пенен қоса эпикалық моментлер-де аралас келип отырады-да, лирикалық момент жетекши рольди иелейди. Бул қасиет шаирдынг басқа қосықтарына-да коп тараплеме таны. Шаир суретлеген нарселерине озы қатнасын ямаса озы кеулининг жағдайын баянлап ғана қоймайды, керек жерлеринде озининг жеккорушилгин,

ғазебин яки симпатиясын, қанаатлануын, қайғысын яки қуанышын келтиріп шғарған уақиғаларды-да сойлеп береді.

Мысалы, «Умытпаспан» қосығының кейіні:

«Қайтып Хиуаға келмеспен,
Сөз айтты ера демеспен,
Оз еркамда дөш бермеспен,
Хорлықтарын умытпаспан,
Хорлығы отты озиме,
Жаслар толтырды козиме...»

деген шаирдың ызасын, кегіні, ашуын, ғазелленгенлігін хамь басқа-да усындай сезімлерін баянлайтуғын қатарларменен тамамланады.

Шаир бреді жек корсе тек жек корген сезимін яма-са жақсы корсе, тек жақсы корген сезимін ғана баян етуменен шекленіп қалмайды албетте оның себеллерін-де қоса тусиндирип береді. Мысалы: «Бай баласы» қосығында шаир бай баласын жек корушилықпенен суретлейді, шаирдың оған деген антипатиясы да дегеннен-ақ көзге тасланып турады. Шаирдың оны жек коретуғынлығының себебі: ол менмен, жуенсіз, адамларға кемситип қарап оскен, оның «іші толған қара тшир», арданглап, ойына келгенін ислейді, басқалардың сезиміменен есапласпайды, енг тикарғысы—бай баласының омири-ис—хәрежети шаир ушын социаллық тенгсізліктің айқын бир кориниси, шаир жрын жырлаған жарлылардың езилуи есабынан жастан-ақ паразитлік омир суруши. Мие усы ушын оны жеркенишпенен суретлейді хамь оған озиннің усы сезимін барынша анық баян ете алатуғын сөзлер, бояулар қолланады:

«Болса-дағы мурны пушиқ,
Мылғ-мылғ етип айтар қосық,
Келбетін қарасаң пасық,
Сонда-да зор бай баласы...»

Болса-да еки кози соқыр,
Етсе-дағы мурны пыр-пыр,
Тойда корсөң алдында тур,
Сондай уллы бай баласы...» з, т. б.

Мие усы бояулардың астында шаирдың бай баласына қолданған «жақсы сөзлері»— де терис мани берип келеді. Мысалы:

«Сондай уллы бай баласы»

деген қатарда, болмаса:

«Астына миии жорғаны,
Кипти онкей торғаны...»

деген қатарларда бул жағдай кута анық коринип тур.

Буған қарама-қарсы шаирдың «Изимбет» қосығын алайық: қосықтың дәслепки «аяғында етиги жоқ, уйінде хөш жетиги жоқ» деген қатарларын оқи баслағаннан шаирдың оған деген симпатиясын сезиміз. Ойткени, шаирдың жарлы Изимбеттің аур жағдайына байланыс-лы алушылық сезими, оның хәқ кеуиллилик миез-худқы-на болған силасық сезиміменен қосылып оған деген терең симпатияға айналады. Шаирдың мие усы сезимінің тасиріменен қосықтағы «арқасында толаны бар, жалғыз жаман шапаны бар» деген суретлеулер Изимбеттің образындағы суйкимлиликти тағы-да кушейтип турады.

Солай етип биз шаирдың лирикалық суретлеулерінің далили, терең мазмунлы, анық, откир болып келгенлігін хамь буған оның көп жағдайларда лирикалық суретлеу менен эпикалық баянлауды шебер байланыстыру арқалы ерискенлігін кореміз. Шаирдың «Сок санар», «Ешқим бар», «Меннің балам», «Жетімнің хәқын-жел қойма» з, т. б. көплеген қосықтарында-да бул жалдай айқын коринеди.

Кунхожа творчествосында дидактикалық поэзия-да белгилі орын тутады.

Дидактикалық поэзия, бурыннан қарақалпақ омирінде улкен орын иелейді. Халқ озиннің турмыс тажрибелерін, жас ауладқа айтажақ ақыл-насиятын усы дидактикалық поэзияда баян еткен. Барлық жағынан нағыз қосықтар сияқты шын поэзия болмаса-да, озиннің қурылыс, уйқас, ырақ озгешеликтері бойынша поэзияға кута жақын, сонлықтан-да бирқатар адебиат теоретиктері тарапынен поэзияға жатқарылып жүрген нақыл, мақаллар-да, қарақалпақ аузекі халқ творчествосында кута кенг таралған мазмунлары бойынша нақыл-мақаллардың жиынтығы спатында көзге тусетуғын, брақ оларға қарағанда қосықлық спаты жан-жақлама басым термелер-де дидактикалық поэзияның айқын улгиси болып есапланады. Дидактикалық поэзия—қарақалпақ аузекі халқ творчествосының басқа-да майда турлерінде-де, сол сияқты эпосларда-да кута жии қолланылатуғын прием.

Гейде айрым адебиатшыларымызда конкрет талғаусыз дидактикалық поэзияны жалпыламай кемситип қарау тен-

денциясы кориниш қалып журь- Жай мораль оқудан ибарат құрғақ дидактика, албетте, мақтарлық прием емес. Брақ-та барлық дидактикалық поэзияны усы тарезиге салып олшеуге болмайды. Қарбир шғарманынг мазмун кушин, философиялық тереңлигин конкрет есапқа алып, дореген дауринде тутқан орныменен қоса тексеру керек.

Қарьқандай шғарманынг идеялық мазмунын поэтикалық образ арқалы ашу енг тикарғы прием болып отырған қарақалпақ поэзиясыныннг қазирги рауажлану басқышында айрықша аҳметли роль ойнамайтуғын дидактикалық поэзия Кунхожа заманындағы расми адебиятта устемлик еткен формалистлик поэзияменен салыстырғанда оғада улкен прогрессив характерге ие болған творчестволық прием еди. Ойткени ол, идеясыз құрғақ риторикаға ямаса дини мистиканы угитлеуге қурылған формалистлик поэзияға қарама-қарсы терең мазмуны, халққа жақсы—жаманды, турмыс тажрибелерин тусиндиретуғын поэзия болды. Тек Кунхожа творчествосындағы ғана емес, ал, жалпы қарақалпақ классик поэзиясындағы дидактикалық приемды усы тарихи козқарастан бақалау керек. «Насият қосықпенен айтылса тиимли болады» дейди екен Кунхожа, Бердақ, Ажиниязлардыннг поэтикалық традициясын бзинг дауиримизде дауам еттирген қарақалпақ халқ шаиры Аяпберген Мусаев.¹ Бунда дидактикалық поэзияныннг мақсетинде аҳметли-де айқын баянланып тур.

Кунхожа дидактикалық поэзия приемын шебер файдалана отырып жуда коплеген афористлик (хисметли) пкирлер айтады, оларда шаир угит-насият береди, турмысты тусиндиреди. Қосықпенен айтылған бул афоризмлер оқушыға, тынглаушыға шынан-да тиимли, олар кушли тасир етеди, бақшам және мазмуны, есте сақлауға-да, озлестирип угынуға-да қолайлы. Кунхожа афоризмлерининнг тағы бир ҳамь енг тикарғы бақалылыгы — олар турмысқа халқтынг төклерин менен ой-пкирлерин баян етеди.

Усындай конкрет бақалау — дидактикалық приемды Кунхожа поэзиясынныннг жақсы белгилеринен бреун етип танытады.

Кунхожанынг творчествосында орайлық орын иелейтуғын «Неге керек?», «Елменен» қосықлары, сондай-ақ, «Басты хор айлер», «Корерсенг» сияқты қосықлары ди-

дактикалық поэзия приемьменен жазылған.
«Елменен» қосығынан улгилер:

«Адамға қаст етип мийрим келмес,
Кям жаман, ким жақсы парқын билмес,
Жласанг-да коздинг жасыны кормес,
Патшанг жаман болса куинг зарменен.

«Опасыз дуньада ашылған гуллер,
Қапестеге сайрап турған булбилдер,
Дуньадағы бағу—дарем шамелер,
Анынг рауиши, корки елменен...»

«Ғазиле толысы алтын ақшанынг,
Қаули-дарем және бағу-бақшанынг,
Халқты сорап турған хан ҳамь патшанынг,
Шалқығаны тарип-қасер елменен...» қ. т. б.

Қосықтынг барлық мазмуны және қурылысы усылай болып келе береди. Олар құрғақ насияттан, уаздан ибарат емес, ал турмыс тажрибелери жумақланып айтылған терең ақыл және қағидадан ибарат. Енг тикарғысы—қосықта шғарылған жумақ пенен айтылған ақыл турмыс шынылығына толық сайкес келеди ҳамь турмысқа деген қақиқат халқлық ҳамь прогрессив козқарасларды баян етеди. Дидактикалық поэзия приемы дини-феодаллық бағдардағы адебиятта-да кута жин қолланылады. Мсалы жраулар айтатуғын:

«Аллағиан буйрық белгенде,
Геуденген шғар ширин жан,
Омирдинг шешпей жапасын,
Откен жоқ хешким алғаннан...»

Ямаса:

«Қаткуда, би мақтанса,
Қамтысыныннг зоры бар,
Байбатшелер мақтанса,
Ғазиледе хоры бар,
Жарлы адам мақтанса,
Манғайшыннг соры бар...»¹

деген қосықлар бар.

Брақ булардыннг сайлап алатуғын объекти, тусиндирудин талап етип қоятуғын мақсетлери Кунхожанынг, бир Кунхожанынг ғана емес, жалпы халқлық демократиялық адебияттыннг дидактикалық поэзиясыменен салыстыр-

¹ 1956-жылғы адеби экспедиция материаллары, автордыннг озь дала жазулары.

¹ Адамлар аузынан автордыннг озь жазып алған.

ганда туткылдай басқа, басқа ғана емес, тикелей қарама-қарсы. Мсалы жоғарыда келтирилген бринши узиндиде козде тутылған мақсет—дини-мистикалық позициядан тынглаушыға олимди елеслетип шошындырып қою, барлық нарсени қудайдың қолында деп мийге синдиру, бул дунья—демек қудайдың ҳамири бойынша жабир орны, ол ҳамменниг басында бар ҳәм басынан отетуғын «нзамлы» «қубылыс», оған налынудың, оған қарсы ҳарекет етудинг зарурлиги жоқ, деп уғындырудан ибарат. Қосықта усы куплеттен кейи Мухаммед пайғамбердинг брейге жалшы болып жалланғанлығы, коп азап-ақырет, қиынлық коргенлиги ҳаққында гурринг дауам ететуғынлығын айтсақ, қосықтың дини-мистикалық, эксплуататорлық манғызы тағы-да айқынласады. Екинши узиндиде шынан-да турмыс ҳақиқатлығы бар, брақ оны шғарушы феодал шаир устем топарлардың күшлилигин, езушилердинг ҳалсизлигин, олардың харьқандай ҳарекети натижесиз деп атап корсету, халқ санасына синдиру мақсетин козде тутқан. Кунхожанын «Елменен» қосығында келтирилген узиндиден арнаулы тусиндирусиз-ақ айқын коринип турғанындай бир жағынан залым патшалардың халқ басына салатуғын жан туршигерлик зулымлығы, екнши жағынан, халқтың барлық омирдеги аҳметли орны тусиндирилин тур. Қосықтағы ҳарбир деталь ҳарбир жу-мақ халқтың күндеги корип-блип отырған ҳадиселери менен ойлап отырған ойлары.

Кунхожа халқтың басындағы бар жардайды дурыс баянлай отырып, онын адам шдамаслық характерин дурыс аша отырып, халққа озь тусингинше нағыз адамшылық омирге жету жолын-да нусқайды:

«Халқтың халқ болып, адам болуы,
Қарангы тужектың жарық болуы,
Кокрегининг шадлықларға толум,
Талап етсе, ҳужим етсе елменен...»

Содай етип, Кунхожа творчествосында дидактикалық поэзия омир ҳаққындағы озиншелик бир поэтикалық илим ҳәм адамларды омир суруге уйрететуғын озиншелик бир поэтикалық устав.

Сондықтан-да Кунхожанын

«Аспанға ушарсанг болса қанатың,
Шаз боларсанг шадлы болса елатың».

деген сияқты коп ғана қосық қатарларының халқ нақыл-мақалларына айналып кеткенлиги толық законлы нарсе.

Кунхожанын дидактикалық қосықларын халққа жақын ҳәм қадирли ететуғын тағы бир жақсы қасиет—олар шаирдың қандай аур қайғылы сезимлерин, ҳаттеки тунгилулерин баян етпесин, халқлық оптимизменен бай болып келеди. Бул қасиет шаирдың тикарғы приемларынан брейи болған дидактикалық поэзияға ғана емес, жалпы барлық қосықларына тағы қасиет. Анау я мнау қосықтағы харьқандай элегиялық басламалар яки қосықтағы ара-арасында коринип қалатуғын элегиялық моментлер жинжин оптимистлик жумақларменен алмасып турады ҳәм енг ахырында усы оптимистлик тон қосықтың тикарғы мазмунын белгилеп кетеди. Мсалы, «Елменен» қосығын озининг перзентсизлик мунғын баян ететуғын:

«Перзентсиз муҳминге тил тагабендер,
Перзентсиздинг куш кетер зарменен»

деген қатарлардан баслайды. Қосықта:

«Мен жалап кимлерге налыс етермен,
Бул дуньяда бул қасиети нетермен».

деген теренг қайғылы қатарлар-да гезлеседи.

Булардың ҳешқайсысы қосықтың характерлеуши мотиви емес, қосықтың характерлеуши мотиви—елменен халқпенен, онын жақсы тлеклерименен, омирменен тғыз байланыслылық болып есапланады.

Озининг оптимистлик мазмунын бойынша шаирдың «Басты хор айлер» қосығы айрықша күшли. Шаир бул қосығында халқ басындағы оғада аур, қарангы тунеклик омирди онын барлық коринислерименен суретлеп келип:

«Асману-заминди алса-да тунгирт,
Жел куш думанды бир куш кетер булт...»—

деп жумақ жасайды.

Кунхожанын гейпара дидактикалық қосықлары риторикалық сорау приемименен жазылған. Шаир поэтикалық прием спатында риторикалық сорауды басқа қосықларын-да-да қолланады. Риторикалық сорау приема шаирдың қосықларына озинше бир айрықша тасирлилик, откирлик ол айтқан ақыл-насиятқа узил-кесил дурыслық бағыш-

лап турады. Мсалы «Неге керек» қосығында шаир табиат құбылыслары, жамиятлик турмыс ҳаққында жири журғизгенде оларды жақсы етуге тишли белгилерди дзил санап келеди-де, бул белгилер болмаса, олардың неге керекги бар, ҳеш керекги жоқ деп узил-кесил жумақ шғарып бара береди:

«Сайраған булбил болмаса,
Иши ҳауазға толмаса,
Барқулла жайнап турмаса,
Ашылған гул неге керек?...
Еки жақты тенг көрмесе,
Дуры адиллик бермесе,
Халқпенен ойлап-кулмесе,
Катқудалар неге керек?..»

Шаирдың «Кун қайда?», «Қашан көрермен?», «Болар-ма өкен?», «Ким единг?», «Ким блер?», «Не болдым?» сияқлы басқа-да бирқэшиша қосықлары усы риторикалық сорау приемыменен жазылған.

Шаир озь сөзин тынглаушыға тикелей қаратып айтады, онынменен сырласып, муңгласып, шын жүректен сойлесип, мапъ, тлек-арзуларын айтысып отырады. Шаирдың басқа брейлерге арнау характерине ие қосықларында ғана емес, ози туралы, озь басының қайғылары туралы жазған қосықларында-да усы тикелей ундеу етип баян ету приемын жири-жири ушыратамыз. Бундай стиль — аузеки халқ творчествосында жуда жири қолланылатуғын приемлардан болып есапланады. Аузеки халқ творчествосының халққа таралу өзгешелигининг ози коп жағдайда тынглаушыменен тикелей сойлесуди талап етеди. Шаир тарелпинен жазба адебиятта-да кута шебер, сондай-ақ бэингше, законлы және орынлы қолланылған бул прием ҳақиқатында шаирдың стилине откирлик, оқушыменен жанлы байланыс, оқушыға мақсималь тасирлилик бағышлап турады.

Шаирдың қосықларында:

«...Сөзимди тынгла халайық,
Усы-ма бизге ылайық,
Ортаға сөзди салайық...»

Ямаса:

«...Қаранғлар мешинг жүзиме...»

Ямаса:

«...Перзентсиз муҳминге тил тигизбегилер»

Ямаса:

«...Заман тар агалар қулақ салсаңыз...»
«...Жлай-жлай сорлы куни кешеди...»
«Не қламаң енди бүгги яранлар?..»

деген сияқлы қатарлар жири-жири ушырасып отырады ҳәм булар ҳарь қайсысы озинше жоқарыда айтқанымздай-ақ шаирдың қосықларына файдалы эффект берип турады: я кушли тасирлендиреди, яки оқушыменен байланыстырады, я оқушының дыққатын шаирдың ози ушын кута аҳметли деген маселенинг устине айрықша жамлейди, оқушыны ойлануға мажбурлейди. Мсалы: бринши мсалда шаир халқтың аур турмысын, ҳуқықсызлығын, физикалық қиналуы менен рухи езилуин баянлап айтып-айтып келип, «қанекей халқ, ауҳал усы, ҳал усы, усы ҳал— ауҳалға қалайынша адам көнер, усы маселени шынлап бир ақылласып көрейик» деп қосықта халққа айтайын деген пикирининг туйинини тубеди, ал, еккинши узиндиде шаир оқушының дыққатын жарлылардың бир уакили болған озининг ҳал-ауҳалын таныстыруға аударып алып, соннан кейи избе-из баянлауға отеди. Шаир қосықта озининг жардылық ауҳалын айтып ғана қоймастан, жарлылар жыри жырлаған шаир спатында куғындағы ауҳалын-да айтады. Шаирдың бул приемменен жазылған басқа қосықларының-да ҳарьқайсысының озининг конкрет мазмуны бар болғаныменен, жалпы характери усындай болып келе береди.

Кунхожа, уақияны бринши беттен биографиялық баянлау характериндеги приемды жири-жири қолланады. Бунда шаир ямаса конкрет озь коргенлерин, озь басынан откен уақияларын, озь кеулининг муң ҳәм сырларын ямаса озиндей басқалардың басынан откен уақияларды-да озь басынан откен уақия спатында сойлеп береди. Бул еки жағдайдың қайсысында болмасын, баян етилген мазмун сырттан шаирдың озь биографиясы болып корингелменен, ҳақиқатында оқушыға жалпы минеткешлер массасының биографиясы болып тусиниледи. Буны шаир халқтың турмысындағы енг типичный, енг улумалық ҳәм енг

характерли спатқа не турмыслық фактларды дурыс жамлеп, дурыс жумақ жасай алуы арқалы иске асырып отырады.

Лирикадағы автордың жеке озь кеширмесининг тутатуғын орны ҳамь жамнетлик роли ҳаққында маркслик-ленинлик эстетиканын улкен бир теоретиги А. В. Луначарский блай деп жазған еди:

«Жамнетлик козқарастан лиристинг уазипасы — енг ахырына шекем жеке адам болып қалудан, ози ҳамь озининг кеширмелери ҳаққында жеке озиники спатында айтудан ҳамь сол уақыттынг озинде бул кеширмелерди жамнетлик манили етуден ибарат. Кеширмелери ҳешқандай жамнетлик аҳметке не болмаған лириклер улума адабияттынг есапларынан шғарып тасланады. Озининг лирикасына жеке қызғынын путкиллей киргизбеген лирик омьрсизликке ҳамь аспесе лирикаға таь болған нағыз куштен айрылып қалуға душар болады»¹.

Усы критериядан баҳалайтуғын болсақ, Қунхожа қосықларындағы биографиялық, озь басының кеширмелерин баян ету моментлерининг ҳақиқат лириканын талапларына толық жуап беретугынымын көремиз.

Қунхожанын биографиялық баянлау характериндеги поэтикалық приемларының ишинде жол очерки характериндеги қосықларды да ушыратамыз. Буларда шаир озь басына тускен уақияларды ямаса озь козименен корген басқалардынг басындағы жағдайларды суретлей отырып, турмыстағы қарама-қарсылықларды, устем топарлардынг аулымлығын, олардын жаузылық законлары менен тартиплерин, минет адамларының ҳуқуқсызлық ауҳалларын ашады. Шаирдынг атақлы «Умытпаспан», «Орақшылар», «Қашан корермен», «Болар-ма екен?» сияқлы бириқанша қосықтары усы жол очерклерин спатында жазылған. «Умытпаспан» қосығында шаир избе-из турде оны басқа бақсы, шаирларменен бирге ханнын Хиуаға қалай шақыртып, қалайыша зорлықпенен барғанлығын, жолда, хандықтың пайтахты Хиуа қаласында корген небир жаузылықлары менен жан туршигерлик картиналарын, ханнын алдында қосық айтқызудынг қалайыша откерилгенлигин баяндап суретлеп береді. Усыларды суретлеу арқалы халқтың аур турмысын, жазықсыздан аур жазалауға

гриптар етилуин, ханнын дарында қурбан болуын ашып, ханнын зорлық, адилсизлик ҳамь жыртқышлық ислерин, паразитлик омирин ҳамь даңқпаразлығын ашқаралайды. Шаир озининг «Орақшылар» қосығында да усы Хиуа сапарынан киятырып, жол бойы куликшилик етип журген қарақалпақ жгитлерин корип жазған. Ал, «Қашан корермен?» , «Болар-ма екен» қосықларында шаир озининг басқаларменен бирге гриптар болған аур куликшилик омирин, елден узақ жерлерде журип корген азап-ақыретлерин суретлейди.

Шаирдынг жол очерклерин характерине не бул адеби приемлары қарақалпақ классик поэзиясында жанғалық еди. Даслеп Жиеңде-де ушрасқан бул прием сонг Бердақтың, Ажинияздын, Омардын бириқанша қосықларында да қолланылды. Мсалы, Бердақтың «Тары», «Улик маҳрем», Ажинияздын «Шықты жан», «Яранлар», Омардын «Не пайда», «Бар екен» сияқлы қосықларында усы прием бар.

Қунхожа творчествосында юмор ҳамь сатира да улкен орын иелейди.

Бир жағынан қарағанда шаирдынг озь дауриндеги турмыстынг ҳамь тартиптердинг барлық аурманлықларын ҳамь ипласлықларын аяусыз ашқаралаған тутас творчествосын, мейли олар қандай поэтикалық приемменен жазылса да, озине заманлас феодаллық жамнетке откир сатира деп баҳалауға болады. Н. В. Гоголь, атақлы рус драматурглерин Фонвизининг «Наресте» («Недоросль»), Грибоедовтын «Ақылдан бале» пьесалары туралы пикир жургизе келип, «Булардағы жамнеттинг ерси гареплерин устинең жеңил кулу емес, ал бизинг жамнетимиздинг жаралары ҳамь аурулары...»¹ деп жазған еди.

Жамнеттеги жараларға ҳамь ауруларға реимсиз қараған уллы жазушының озь шғармалары да оқушыларға оған заманлас жамнет ҳаққында тал усындай тусиңик береді. Бул бойынша Гогольдинг озининг мна бир еске тусирун характерли. Ол «Оли жанлар» поэмасының даслепки балларын А. С. Пушкинге оқып бергенлигин антти-ме ете келип: «Оқу тоқталған уақта ол муңлы дауспенен: «Япырмай, бизинг Россиямыз қандай қайғылы еди!» деди», — деп жазады.

Қунхожанын юмор-сатираменен жазылмаған басқа

¹ А. С. Пушкин в русской критике» сборник статей. Москва, 1953 г., стр. 57.

¹ Гоголь, «О литературе» Гослитиздат, Москва, 1952 г., стр., 194.

қосықтарын да оқып отырып, биз шаир жасаған даурдинг барлық «жаралары менен ауруларын» айқын көріп, откендеги қарақалпақ турмысы «қандай қайғылы еді» деген сезімге келеміз.

Қуңхожа нағыз юмор-сатира туринде жазған қосықтарында юмордан көре-де сатираны көбірек қолланады. Хаттеки юмор туринде жазылған қосықтарының озинде-де сатиралақ зил басым болып отырады. Бул шаирдың юмор-сатиралақ қосықтарының барлығының дерлік үлкен социаллық мотивлерге арналғанлығынан, ал ози объект етип алған нарселерге, адамларға шаирдың жеккорушилиқ газебининг күшлилігивен келип шығып отырады. Мсалы: шаирдың «Түйе екенсенг» қосығы блай қарағанда таза юмор. Бул қосықты шаир ханның оны мазақлағысы келип берген түйесине шғарған. Тикарынан шаир ханның берген «сауғаты» слатында түйенинги минлерин: «көп жасаған» гаррылығын, олимптик арықлығын, ҳеш дартке аспас соқырлық, аурулығын суретлейди. Түйенинги аса гаррылығын көрсету үшін «ханның жети атасын», хаттеки легендалық патша «Судейманды блермисенг?» деп сорау қояды, түйенинги арықлығын, «озинг арық арқанг жаур» деп суретлейди, онынг ҳеш дартке аспағанлығын, «тобелеп ет қлып сойсам, наспай пулы болармысанг?» — деп көрсетеди. Брақ түйе туралы усылардың барин айтып-айтып келип, шаир таяқтың бир үшін, яғни откир үшін ханның озине тигізеди:

«Мадемни ханның бас малы» — деп жазады. Қосықтың тутас мазмунында шаир «малға дусмалы усаған» бул түйени-ханның дурыслықты айтқан адамларды маасқарауының символы слатында жумақ шғарады, ким дурыслықты айтса, хан усылайынша хорлап, мазақлайды демекли болады шаир. Қосықта тағы да мнандай куплет бар:

«Патшалық жол бузған қалған,
Қусты жинап зауал салған,
Жер жузыне патша болған,
Судейманды блермисенг?»

Бул қатарлар оқушыға ауел-ахырында патшалардың еткен иси халқты хорлау, зорлық, жаузлық, талаушылық болды, сол патша ханлардың бреуи болған Хиуа ханларының иси-де усындай деген тусиник берип турады

Солай етип шаирдың таза юмор болып көринетуғын түйе ҳаққындағы қосығы, суретлеуде ҳазиллик тошпын үлкен орын иелегенлиги болмаса, Хиуа ханларының зулымлығын ашкаралайтуғын күшли сатира болып шыққашлығын көреміз.

Шаирдың «Арба» типиндеги қосығын юмор деп қарауға болады. Шаир бул қосығында халқтың мутажын жойлеп қанаатландыра алмайтуғын арбаның устинен күледи, оны «огиздинг мойнын талдырасанг, ыргатылып жолды алып, жолды да булдиресенг, дгиршегинг дрилдеп, май жақласа уай-уайлайсанг, сысанг жолда қаласанг, ҳаслың ағаш» деп суретлейди. Егерде қосыққа теренгирек унгиліп қарасанг, кулжининг астында шаирдың үлкен қиналуы, халқтың мутажын питкерерлик арбадан жақсырақ даскенинг жоқлығына куйинуи жатырған сияқлы. Усы қосықты оқып отырғанда тағы бир ойландырып, шамалау пайда ететуғын мнандай қатарларды ушырата-санг:

«Огиз жексе зорға жүрген...»
«Огиз қоспай айналмайсанг...»
«Озинг блии қозғалмайсанг...»

Ғақиқатында да бул қатарларды оқып отырып шаир бул қатарлар арқалы сол уақта қарақалпақ турмысында жоқ болса-да басқа орайлық жерлерде орын алған поезд, пароход сияқты коликсиз «ози жүретуғын» транспорт құралларын козде тутпадыма екен деген шамалауға келесенг. Қуңхожаның басқа жерлерде пароходты, поезды көре алуы, енг болмаса есите алуы мүмкин жағдай еди. Ойтжени ол қарақалпақ жеринен сыртта-да көп жерлерде болған.

Қуңхожаның «Сок санар», «Бай баласы» сияқты қосықлары откир сатираның үлгилери болып есапланады.

Атақты рус сатириги М. Э. Салтыков-Щедрин блай деп жавған еди: «Сатира ҳақиқаттан-да сатира болып, озы мақсетине жету үшін, ол, бриншиден, доретушининг қайсы идеядан рухланғанлығын оқушыға уғындыра блуи керек, ал, екншиден, ол захарининг иеге қарсы қаратылғанын толық ҳамь анық турде блуи керек»¹.

«Бай баласы» қосығында Қуңхожа турмыстағы социаллық тенгсизликтинг бир көриниси слатында бай ба-

¹ Салтыков-Щедрин «О литературе», Москва, 1952 г., стр. 408.

ласының ҳешнарсә менен шекленбеген омирин суретлеуде мақсет этип қояды: бай баласының қандай кемиси болса-да билинбейди, оның басқада болғанда бақырайып туратуғын ҳамь феодалистлик жамнетте кемситилетуғын ҳешқандай мии коринбейди. Ол «жаман болса-да жақсыдай», «аяғы қисық болса-да дузу саяли», «пасық болса-да зор», ойына не келсе соны ислейди, оған так дейтуғын адам жоқ, болыс-та соның жлауында, порқан-да соның жлауында жүреди. Булардың барин шаир озь созиниң «заҳарин неге қарсы қаратқанлығын», кимниң тарапни алып отырғанлығын (яғни Щедрин созименен айтқанда «қайсы идеядан рухланғанлығын») айқын көрсете отырып баянлайды. «Сок санар» қосығында шаир дуняхор, пейли тар сутхор, смилтир байдың образы жасайды. Қосықтың атынан баслап-ақ сутхордың характери, айқын коринип тур. Ол ҳаттеки кута усақ сокти-де санайды, ол бар болса-да жоқтан жаман, ксиге қайыр ету дегенинги билмейди, ҳешкимге қарыз-да бермейди, барын жоқ деп мың рет антхорлық студен-де тайыпбайды.

«Сонша малың бар қорада,
Түйенг жайылар сорада,
Коп даниң бар урада...
Анау қойың орис-орис,
Спырың журь грес-грес,
Түбе деген ол бир ырыс...
Анау атларың уйирде,
Қос оспалеринг егинде...»

Кунхожа дуньяпаразлардың бир уақили арқалы олардың образы аша отырып, тек ашкаралауменен шекленип қалмайды оған деген жек корушлик сезимин-де ашық баян етеди.

Кунхожаның «Жау торғай», «Азулы» типиндеги қосықлары тымсал менен лириканың озиншелик бир шебер араласпасы спатында козге түседи. Бул қосықларда шаир жау торғай ҳамь азулылар арқалы бир жағынан минеткеш халқтың жауз душпанларын тымсаллап көрсете отырып, усы ҳайуанатларға таны болған жаман қасиетлер арқалы езуши класс уакиллериниң халққа ететуғын жабирлериниң ҳарь турли тараплерин ашкаралайды, еккинши жағынан, шаир усы тымсаллаудың жардемименен ашкаралаған адамларына ҳақиқат лирикалық приемменен озиниң ызалану ҳамь жеккорушлик сезимлерин ашық баян етеди.

Кунхожаның езуши класс уакиллерин азулы, жау торғай туринде тымсаллап берген бундай қосықларын толық тымсал приемменен жазылған шғармаларменен, мсалы бринши қарақалпақ тымсалшы шаирь Сарыбайдың «Жарғанатпенен айтас», «Шымшықпенен айтас» шғармалары менен салыстырып қарау бул қосықлардың жоқарыда биз айтқан қасиетин тағы да айқынырақ көрсетеди.

Бундай прием, озбек классик адебиятында-да ушырасқан жардай болды. Лирик шаирлар Мухимидиң «Шбын», «Арбанг», Зауқидың, «Пешелер» сияқты қосықлары тымсалшы Гулханидың мсалларыменен салыстырғанда, бозинше жоқарыдағыны байқау мумкин. Мсалы, Зауқидың «Пешелер» қосығындағы адамға тынышлық бермейтуғын пешелерди суретлеу арқалы сол даурдеги ипласлық, жаузлық ҳамь паразитлик турмыс кеширушилер устинен кулушлик¹ Кунхожаның «Азулы», «Жау торғай» қосықларындағы мотив ҳамь приемлар менен жуда ғана ұқсас.

Кунхожа суретлеу приемы спатында сирек-те болса пейзажды-да қолланады. Мсалы, шаирдың «Қзыл қум», «Қара тас» сияқты қосықлары усындай. Бундай қосықларында шаир туылып-оскен жерге болған муҳаббатын баян етеди. Бир белгилейтуғын нарсе шаир ушын туылған жердинг табияты сулу болса-да, сулу болмаса-да қадирли ҳамь суйикли; шаир туылып-оскен жериниң сулулығын айтуды емес, озиниң оған болған жыллы суюшилик сезимин айтуды мақсет этип қояды, сонлықтан, ол суретлеген тумалған жер табияты сулу болсын, болмасын шаирдың оған қарата баян еткен жыллы сезиминиң тасирине боленип оқушыға-да суйикли болып коринеди. Қзыл қумның табияттың сулу орны емес екенлиги белгили нарсе. Ол—тербелген егислик, шайқалған бағ бақша, кубылған гудзар мақаны емес, ал асқар қум, қақсыған шоль, тунерген думан, уйтқыған дубелей мақаны. Оның осимликлер дуньясы-да жарлы және кориксиз болды. Кунхожа-да озиниң «Қзыл қум» қосығында Қзыл қумның усы барын суретлейди.

«Басында сексеул, малыш, шенгел,
Жингылың тағы бар сенинг Қзыл қум...
Думанменен толаш турады шетинг
Урғи урип, оған буралса бетинг...» х. т. б.

¹ К. Разаков «Жизнь и творчество Заки», автореферат, Ташкент, изд-во АНУзССР, стр. 4.

Брақ, усыған қармастан, Қыл құмның бұл жарлылығын шаирдың оған баян еткен бай ықласы менен мұхаббаты жауып кетип, Қыл құм оқушының көз алдында кута сулу, кута сүйкімлі пейзаж беріп тұрады. Шаир усы жарлы Қыл құмға:

«Мунараһып көрмесенг алыстан,
Қызының қыядай туринг Қыл құм...»

деп ундеу етеди.

Шаирдың «Жайлауым» қосығында-да айқын түрде берілмеген болса-да пейзажлық элементтер бар. Бұнда-да шаир ози туылып-оскен жерининг бар табиятын қалай бар болса, оның қолын-де, қамысын-да, тенгизин-де, балығын-да, сусызлық, егінсізлік жағдайын-да қеш көтермелемей суретлейди, ондағы халқтың қасибин-де, машақатлы турмысын-да көрсетеди. Брақта қандай жарлы болса-да, қандай машақатлы болса-да туылып-оскен жайлауы-шаир үшін қадирли ҳамь сүйкімлі.

«Қозиме тотия туған жайлауым» деген бірқатар қосықта-ақ шаирдың бұл сезими кута айқын, кута теренг баян етилип тур.

Шаирдың «Ақ қамыс» деген қосығында-да пейзажлық элементтер бар. Ол құрап қалған қамысты жапрақларының жасылы кетип сарғышланып кеткен, су ишинде батып-шумип, желден қалтырап тұрған, өскен шамал белди қайыстырып тұрған, бри ұзын, бри қысқа болып шоллеп тұрған етип суретлейди. Брақ, булардың барлығы шаирдың қамыстың бұл жағдайын суретлеуде алға қойған мақсети. қосық арқалы баян еткен идеясы бойынша тикарынан пейзажлық хызметти атқармайды, ал, символикалық маниге не. Барлық жапрағы сарғайған, су ишинде тұрса-да шоллеген, тамыры беркинбегенликтен өскен желменен қалтырап бүгилген, ер жетпестен ғұмшасы ушқан ақ қамыс арқалы шаир барлық нарсени жетистирсе-де, соған ози жалшылмаған, хуқуқсызлық, социаллық тенгсізликтинг себебинен аур турмыстының реимсіз айдауыз тускен, жүдеген жарлылардың символикалық образын жасаудың көркемлеу құралы болып хызмет еткен.

Озининг «Менинг қуни» деген қосығында болса, шаир қаранғы туы, қар, урғи, думанды ҳамь усындай «қауа райынан» (бул қостырнақтағы атаманы шартли түрде

алдық — Б. И.) пайда болған озы кейпименен қосым суретлеу арқалы аур ҳамь машақатлы турмыстың символикалық образын жасайды:

«Қаранғы кеш қайғыменен өлерген,
Турштинг ҳамь менинг кеулим туерген.
Менинг қуни қаранғылық ҳамьде туы,
Ай, жулдыз-да нур сәулесин берметен:...

Қар ушқаны урип аспан-жерлерге,
Зиянын тигизди ашқ еллерге,
Қаранғылық қара думан және туы,
Ашқ нурын тусирмейди бизлерге...»¹

Улума символикалық образ Қунхожаның жин қолланатуғын приемларының бреуи ҳамь буны ол тек пейзаж арқалы ғана жасамайды. Мсалы, «Өлген балық» қосығын алайық; бул қосықта шаир ауға тусип, желкесинен шашқы тиип көл бойында қалашынан порсып олипатырған балықты суретлегени менен, биз қосықтан шаирдың балықтың усы жағдайына болған кейпин тусинбеймиз, ал, олар ҳаққында қосықта бир ауз созы болмаса-да ҳақиқат адам тағдирин, шаирдың жәрлылық, хуқуқсызлық турмыстың мынглаған құрбайларының аухалына байланысты туылған аур кейпин тусинемиз.

Қунхожа шғармалары көркемлеу құралларына-да бай. Шаир халқтың аузөки сойлеу тлиндеги, аузөки халқ творчествосындағы жин қолланылатуғын көркемлеу құралларының байлықтарын озы шғармаларында пухталықпенен файдаланған. Ози-де қоллеген оригиналь көркемлеу құралларын дореткен.

Шында, тилдеги сөзлерди көркемлеу құраллары болатуғын сөзлер, көркемлеу құраллары болмайтуғын сөзлер деп болу оғада қиын, ҳаттеки орынсыз. Ғарбир созы әдеби шғарманың ишине киргеннен кейн, тұрған орнына, автордың қалай қоллануына қарай көркем шғарманың составында белгили бир поэтикалық хызмет атқарады, көркемлеу құралы болады. Тек ғана шаир ғарбир сөзди озы орнын-да шебер файдалана блуи, ғарбир сөзге поэтикалық нагрузка бере блуи керек. Қунхожа-да озы қосықларына кирген сөзлерди усылайышша шебер файдалану арқалы халқтың сойлеу тлиндеги қолланылатуғын созы байлықтарын, суретлейжақ ҳадисенин, адамларының, уақияларының, образларының, сезим ҳамь кейплерининг

¹ Қунхожа, Қосықлары, 1949-жыл, 37—38-бетлер.

характеріне байланысы өзі жасаған сөз дизбектерін көркемлеу құралларына айландырған. Сонымен-ақ шаирдың қосықтарына қирген қарбір сөз олардың турған орнына, асиресе шаир тарапынан жүктелген поэтикалық уәзіпаға қарай көркемлеу құралы болып есепланады. Усыған байланысы шаир творчествосындағы барлық көркемлеу құралларына баспа-бас таллау жасау мүмкін-де емес, зарур-де емес хамь шаирдың қосықтарында ушырасатуғын көркемлеу құралларының анау я мнау турине мсаллар келтирсек, олар тек мсаллар болып есеп-ланады және шаир творчествосындағы көркемлеу құрал-ларының тикарғы белгилерін ғана баян ете алады.

Бұл тикарғы белгилер мсалардан ибарат:

Шаир озы творчествосының тематикасы, идеялық маз-муны бойынша ғана емес, барлық көркемлік өзгешелік-лери, тли бойынша-да минеткешлер массасының турмы-сыменен ттыз байланысы. Шаир озы шғармаларының барлық тематикасы менен идеяларын алғаны сияқты, тлин-де, көркемлеу құралларын-да халқ турмысынан, халқ тлинің бай ғазилерінен алған, шаирдың шғармалар-ының идеялық мазмуны сияқты көркемлік белгилері-де халқ рухын, айқын халқлық бағдарды көрсетип турады.

Шаир үлкен сөз, шебері спатында аузекі халқ твор-чествосынан файдаланған көркемлеу құралларында бол-сын, халқтың аузекі сойлеу тлиндегі актив сөзлерден алып файдаланған көркемлеу құралларында ямаса өзі жасаған оригиналь көркемлеу құралларында болсын халқ турмысын махсималь дәрежеде дурыс және реаль халққа тусиникли етип аша алуды тикарғы критерия етип ту-тады.

Расми дини-феодалдық идеологияға хамь сол уақытта-ғы үстем топтар тарапынан қуатланған расми дини-фео-далдық бағдардағы адебиеттің принциптеріне қарама-қарсы шаирдың қалеген қарбір қосығында көринеуінің озы шғармаларының тикарғы тил материалы етип халқ тлинің байлықтарын алуы, қарбір көркемлеу құралы-ның откирлігі, анықтығы, халққа тусиниклилігі үшін пухта ис алып баруы оның творчествосының жоқарыда-ғы белгилерін анық далилдеп турады.

Шаир халқ тлиндегі идиомалық сөзлерди, фразеоло-гиялық оборотларды шеберлікпен творчестволық турде файдаланады.

Миекей, гейпара мсаллар:

«...Ақелди алдыма түбе,
Жағмады бетіме күйе...
...Хиуа хал келди қасыма,
Салды заулимди басыма...»

(„Умытпаспан“)

Танде жаным қиналады,
Жипсіз кби байланады...

(„Орақшлар“)

...Аузы қисық болса-лағы...
Дузу санли бай баласым...
...Қол сөзім ушқан ғазларға...

(„Бай баласым“)

«...Дуньяның таттың дузымы...
Думан қаппап жер жузыны...
Куйкиппенен ағарды шаш...»

(„Жармадым“)

«...Шғып дуьыға не кордим,
Қайғы қаппады, жер болдым...
...Томым диеме жетпеди,
Жламай кушим отпеди»

(„Не болдым?“)

«...Аспанға ушарсанг болса қанатың,
Шад боларсанг шаллы болса салатың...»

(“Елменек“)

«...Басына урса билмеген,
Айтқанды еске илмеген...»

(„Берман қара“)

«Мен қайтып келгенше азып хамь тозба,
Аспандағы айға қолыңды сөзба...»

(„Ярым лаш енди“)

Жоқарыда келтирилген көркемлеу құралларының барлығы халқтың сойлеу тлинде актив қолланылатуғын сөз дизбеклери. Олар анау я мнау хадисенің характе-рин ақшам, қута көркем хамь айқын баян етеди, халқтың тлинде бекем қалиплесип кеткен сөз дизбеклери болған-лықтан олар халққа жуда тусиникли-де. Мие усындай сөз-лерди тауып алып хамь қосыққа киргизип, орыслы турде поэтикалық нағрузқа бергенліктен, олар шғармада мах-сималь көркемлікті болдырып тур хамь сөзлери суретлей-туғын тусинилерди, хадиселерди махсималь дәрежеде ай-қын тусиндирип турады. Булардың bazı бреулерін шаир халқ тлиндегіни улгисінен азып-аулақ өзгертип-те файда-ланған. Мсалы: «Аузы қисық болса-да байдың улы сой-лесин» деген халқ нақылын шаир тағы-да кенгейтингки-

реп қолланады, ал «Күс қанатыменен ушып, құйрығыменен қонады» деген халқ нақылы «Аспанға ұшарсант болса қанатың» деп өзгертіп қолланады.

Күнхожа творчествосындағы көркемлеу құралларының тағы бір жақсы жағы-онда милли колорит, көркемлеу құралларының халқтың турмысыменен тғыз байланысты айқын көзге-тасланып тұрады.

Бұған-да гейпара мсаллар:

1. «Залымның ушқыны юминиг ушрамы,
Қожсингвез арьманда шаншур шаншқыны...»
(«Олим»)
2. «...Қара берман қамыс сен-де,
Қурама су ишинде,
Сендей болыл турман мен-де...
Кок тайғақтың устинде»
(«Ақ қамыс»)
3. «Сарқырып сум ақпаса,
Еккен егинлер қанбаса,
Уақтында тасып-тынбаса,
Аққан сулар неге керек?»
(«Неге керек»)

Жоқарыда келтирилген бриши хамь екинши узиндилер-де қарақалпақ халқының теңіз жағалап кун кеширген омирине, балықшылық касибине байланыслы колорит айқын коринип тур. Ал, үшінши мсалда шаир судың қунын белгилегенде бир жағынан егинди қандырып, екинши жағынан оның уақтында тасып, уақтында тнуын критерия етип услайды. Блайынша суретлеу, созсиз, қарақалпақ халқының откен даурде судың бресе жеткиликсиз болып, бресе басып кетип корген азабының тасирменен келип шығал отыр.

Күнхожаның қосықларында бұлардан-да басқа коп гана оригиналь көркемлеу құраллары ушырасады. Олар қарақалпақ классик поэзиясында бриши мартебе Күнхожа тәрәпинен файдаланылған хамь оннан сонғы қарақалпақ шаирлары тәрәпинен-де кент қолланылған. Мсалы, «Ушь ағаш»—қарақалпақ классик поэзиясында Күнхожаның «Умытпаспан» қосығынан баслап дардың теңгеуи болып қалды;

«... Ушь ағаш түр кент майданда,
Ориаласып қыл қаңға...
Буд дар еди коринген...»
(«Күнхожа, Умытпаспан»)

Буд теңгеу сонғы уақытларда басқа шаирлар тәрәпинен кута жин қолланылды. Мсалы:

«Хиуа ханнан келди былл Жанибек,
Ушь ағашын қурамы, салық оидирмек,
Адамды асуға болды қол комек,
Қошымның хорлығын айтпасам болмас»—

деп жазды Омар шаир «Айтпасам болмас» деген қосығында.¹

«... Ерназар дарьдай тасты,
Ушь ағаш қурып кси асты,
Арзы қосқа адам қосты...»—

деп жазды Бердақ шаир «Болған емес» деген қосығында.²

«Жаз» хамь «жайнап-жаснар кун» —жақсы тлектинг кориниси спатында Күнхожа шғармаларында жин-жин қолланылады. Бұған қарама-қарсы шаир жаман турмысты, қйыншылықты, қаранғы тунек, қыс хамь гузекке теңгел корсетеди.

Мсалы:

«Жаз кунлерим болды гузек»—

дейди шаир Хиуа ханы шақырып қосық айттырғанда корген аур қсымын баян етип, ал, халқтың аур турмысын суретлей келип, жақсы турмыс қаққындағы арзу-арьманың-да жазғы кундей кулип-жайнауға байланыстырады;

«Жадырап жазы болмаса...
Кундей кулип-жайнамаса,
Ку омирлер неге керек?»
(«Неге керек?»)

Ал, «Бай баласы» қосығында бай баласының қызларға беретұғын ызасын:

«Салқынни тусирип жазларға»

«Кун қайда» қосығында:

«Не жаманлар байы олип қалды туд,
Елди буган жайнап-жаснар кун қайда?»³
«Жол тап, жан шрағым, сынбасын сақтың,
Жайнап-жаснап туратуғын кун қайда?»⁴

¹ «Адеби альманах», бриши ктап, 1938-жыл, 64-бет.

² Бердақ «Толық жинақ», 1940-жыл, 182-бет.

³ «Адеби альманах» бриши ктап, 1938-жыл, 62-бет.

⁴ Бұл-да сонда, 63-бет.

дейди шаир бирге бастан отжерипатырған кунликшилик аур турмысын избе-из баян етип қасындағы жолдасына. Бул еки жағдайда-да «жайнап-жаснаған кун»—шаирдың бахытлы турмыс ҳақындағы идеалының турақты тенгеуи болып көзге түседі.

Кунхожаның бул «жаз», «жайнап-жаснаған кун», «қыс», «гуз» тенгеулері-де қарақалпақ классик шаирлары тарапынан жуда жиі-жиі қайдаланылды. Бұған бир Бердақ шаирдың озинен бирнеше мсал келтируге болады:

«...Я болмаса гуз келер-ме?
Я болмаса қыс келер-ме?
Жайма шуақ жаз келер-ме?..
Сауда тустилер басыма,
Жайнап-жаснар кун болмады..
Шалқып айтар заманы жоқ,
Жайнап-жаснар кун болмады...»

(„Болмады“)

«...Жаз кунлери қыстай болып кориди»

(„Кориди“)

Жазды жақсы турмыстың тенгеуи спатында Бердақтың «Халққа қадирлидур сазим» деген қосығында-да ушаратамыз.

«...Жазым сумақта айналып,
Қысқа донди гузим менинг»

Жазды-халқ алдан куткен бахытлы кунинг тенгеуи спатында Отеш шаир-да кута жиі қолланады.

«...Коп узамас, қыс кетер, из келер..
Тезлемесе тезден журмешинг дарькар..
Жайна қанат қағып гулленип жаздай...»
«Сегизден келди тоғызға,
Журдим йошып келсем жазға...»
«Заман келсе бахыт келер қызларға,
Қыс кунлери айналады язларға...»

«Жайнап-жаснаған кун»—Ажинияз Қосыбай улының қосықтарында-да бар.

«Сорлы пухара халққа,
Қол созы барыда жарыққа,
Көнбей бирнеше салыққа,
Жайнап-жаснар заман керек».

Ал, Ажинияз «жаз» ды —басқашарақ оттенкаменен де қолланады, бәри-бир ол унамлы образ берип турады.

«Ышқы змыстаным мисли жаз етип,
Журисин мсалы губба газ етип...»

Кунхожаның «ушь ағаш», «жаз», оның қарама-қарсысы «қыс» сияқты көркемлеу құраллары қазирги заман қарақалпақ совет халқ шаирларының творчествосына-да өткенлигин көремиз. Мсалы, қарақалпақ совет халқ шаиры Садық Нурымбетов Қарақалпақстанның 20 жыллығына арнап жазған бир қосығында, қарақалпақ халқының өткендеги өмири туралы айта келип:

«Қахарли қыс кби, заманлар өткен
Қайғыдан сарғайып адамлар өткен...»
«Ушь ағашини қурып Хауа хавлары,
Қайуандай жумсалып адам баллары...»¹

деп жазады.

Барлық шаирларда болатуғыны сияқты Кунхожа шағармаларында-да енг көп ушырасатуғын көркемлеу құраллары—алдыменен, тенгеуі хамь эпитетлер болып есепланады.

Шаир тенгеулерди-де, эпитетлерди-де озининг класслық көзқарасына, анау я мнау социаллық топарларға болған озининг симпатиясына яки антипатиясына бағындырып таңғлайды және қолланады. Мсалы устем топарларды шижаралауда олардың зулымлығын, жаузылығын, ипласлығын ашатуғын, оларға деген озининг жөкжорушлик және ғазеп сезимлерин баян етеуғын сатиралық көркемлеу құралларын ал минеткеш халқтың уакиллерин суретлегенде олардың аур турмысын, жақсы адамгершлик миезлерин аша алатуғын, оларға деген озининг ауышылық, тлеклеслик сезимлерин баян ете алатуғын тенгеулер менен эпитетлерди таңғлайды. Шаирдың басқа-да көркемлеу құралларын пайдаланудағы принциптері-де усындай.

Төмендеги мсалларға кеул аударайық:

«...Халқыңды сораға залым патшалар,
Қаслап инглам кунинг кешер дарменен...»
«...Менинг куним жақтылығын оширди,
Жаан сорып сау депемди ксирди...»

¹ Н. Дауқараев, рукопись, том 9, фонд ККНИИ стр. 11.

- «...Қан қалмай сарғайып қызы жуында...»
 «...Қанлы жас қалпаған екі козында...»
 «...Жетім болып шарға болған бойлары,
 Артық хаммелерден аңыл-ойлары...» х. т. б.

Келтірілген мсалларда шаир патшаларға, үстем топтардың басқа-да уақылдеріне «залым», «қассап янғлы», «жлан сорып» сияқты эпитет, тенгеу, метафораларды қолланса, минеткеш класстың уақылдеріне, шаирдың оларға деген жақсы қозқарасын баян ететугын эпитеттер қолланып отыр. Улума шаир халқ деп езілген минеткешлер массасын айтады-да, қартурли звенодағы эксплуататорларды аңлату үшін турақлы түрде «душпан», «қан ншер», «жлан-шаян», «жаллат», «қассап», «азулы», «жау торғай» сияқты сөзлерди қолланады. Бул көркемлеу құраллары Кунхожадан сонғы қарақалпақ классик шаирлары, асиресе Бердақ хамь Омар шаирлар тәрепинен жин қолланылды.

Кунхожаның шғармаларында көркемлеу құралларының қалеген түріне, қаттеки тенгеулерге қарағанда-да эпитеттер айрықша көп гезлеседи. Булардың ишинде «қызыл», «қара», сияқты турақлы эпитеттер-де, сондай-ақ қарбир конкрет жағдайға қолланылатуғын эпитеттер-де бар болып, сонғысы тикарғы орынды нелефди.

Бундай эпитеттердин құрылыслары-да, жасау жоллары-да турли-турли.

1. Жайылған байлардың сансыз қойлары...
2. Хақиқат жайлауым болмады менің...
3. Хиуа ханнан адам келди,
Қайыстырды мықлы бөдди...
4. Қолдик атақлы қалаға...
5. Қолдарында өткір пішәк,
Жаллаттарын ұмытпаспан...
6. Кми-жаман, кми-жақсы...
7. Қотыр түйе байрақ берди...
8. Полат орағы қолында...
9. Асқар құмлардан өте алмай...
10. Жапрағың жасыл емес,
Бойларың-да біртең емес...
11. Арманлы адамның ренгі жоқ болар,
Армансыз құп-қунақ хамь-де шоқ болар.

Бул эпитеттер қарбир конкрет жағдайды баянлау үшін шаир тәрепинен жуда орынлы таңлап алынуменен

бирге, көпшилги хақиқат жайлауым, атақлы қалаға, полат орақ, асқар құм, жасыл емес, бойлары бир тең емес жапрақ, ренгі жоқ, арманлы адам, құп-қунақ, шоқ, армансыз адам шаирдың таңхә озы бақлауларының жемиси болып дореген.

Шаирдың қосықларында бирнеше сөзлерден жасалу-туғын эпитеттер, қатар келетуғын құрамалы эпитеттер-де үлкен орын туталы. ал, гейпара қосықларында тутас қатарлар құрамалы эпитеттер болып келеди:

1. Ойнап қатар өскен, қалың жайлауым...
2. Тенгилерде ауқат еткен, жайлауым...
3. Арманменен қайғыда өткен жайлауым...
4. Козиме тоғия туған жайлауым...
5. Түйе болсаң малдан озған,
Бура көрсенг арқан қозған,
Шилле-шилле козың тозған...
6. Қуртлар жеген, қатпа бауыр,
Озың арық арқан жауыр...
7. Оспей-шықпай қалған жуыңың,
Озы жасық арық етінг,
Харам олып дузде козыңың,
Қалатуғын түйе ексенг.

Жоқарыда келтирилген биринши, алтынши мсалларда бир сөзден хамь оннан көп сөзлерден-де жасалған эпитеттер қатар келип тур, екінши, үшінши, төртінши мсалларда бир эпитеттинг озы бирнеше сөзлерден жасалып тур, ал бесінши, жетінши мсалларда тутас қатарлар эпитет қызметин атқарып, қарь куплет қосықтың кейинидегі төртінши қатарды спатлап тур.

Кунхожа шғармаларындағы тенгеулер-де жалпы қарақалпақ поэзиясында жин ушырасатуғын үлгиде «тай-тей», «ай-дей» сияқты жалғаулардың, «кби», «янғлы» сияқты сөзлердинг жардемименен жасалады.

- «...Мажнуи кби арманда өткен жайлауым...»
 «...Мақтықулы мағриптей алдыңды болжи...»
 «...Ашлық болып гүлдей солды...»
 «...Қрымның қрындай қорыңг Қызл құм...»

- «...Оң қолың түрп сұғынған
Жаллат кби берман қара...»
 «...Билердей болмағай қзың хамь ұлың...»
 «...Тилсиздей телмирип телбөзер болдым...»

«...Қус туткендей тилким-тилким еглері
Азапта шта алмай жүрген шоввалар...»

«...Саурмын көрсенг қалақтай,
Оқпеси іскен талақтай;
Сути теудағы булақтай,
Рези аға бир ешеним бар...»
«Аға снырдай бир ешеним бар...»
Жалғыз болса-да мыңдай маған...» х, т. 6.

Шаир гейпара тенгеулерди жоқарыда келтирген адеттеги жалғау сөзлерден басқа сөзлерди қолдану арқалы болмаса жадғаусыз-ақ жасайды. Мсалы: «Алмас болып ҳамь көсесенг» деген қатардағы «алмас болып» деген созь ҳақиқатында «алмастай» деген маниши англлатып тур ҳамь озининг грамматикалық мазмуны жағынан-да, поэтикалық нағрузкасы жағынан-да нағыз тенгеу болып тур. Тағы бир мсал:

«Көрсет қудай бар болсангыз карамат,
Сенде бир лайлисенг козге көринбес...»

деген қатардағы «лайлисенг» деген созь формасы жағынан метафорадай болып турғаныменен «лайлидейсенг» деген маниши англлатып, тенгеу болып тур. Ҳақиқатында тенгеу менен метафора кута жақын, гейпара адебиат теоретиклери айтқандай-ақ «метафора-қысқартылған тенгеу»¹ болып есапланады. Соған қарамастанда «лайлисенг» деген сөзди тенгеу деп атау дурыс болады.

Қуиохожа метафораларды-да жин қолланады. Шаирдың метафоралары-да оның эпитет, тенгеулері сияқлы ози характерлеген ҳадисени, затты, кейити ҳамь тағы басқаларды максимум дәрежеде анық ҳамь халқ тусинигице жақын етип баянлап турады.

Қуиохожа шармаларындағы метафораларға мсаллар:

1. Адам олген жайыл қушақ,
Коздинг жасы моншақ-моншақ...»
2. «...Болдым сонда жетим гожек...»
3. Аспандағы айға қолынғды сөзбе...»
4. «...Болсанг-да сорлы жолбарыс,
Армысан екенимди ким блер?...»
5. «...Тулпарлардан, ябылардың озғаны,
Ажеп-таур азия болды кранлар...»
6. «...Менинг ишим болды тутин,
Ишкенлерим болды иринг,
Жегенлерим болды желим...»

¹ Ж. Вандриес, «Язык», Москва, 1937 г. стр. 170.

Бул метафораға келтирилген мсаллардан Қуиохожа шармаларындағы тенгеу ҳамь метафоралардың айырмашылығы-да кута айқын көринип турыпты. Адетте, тенгеу-де бир нарсенинг бир нарсеге уқаслығы, жақынлығы «сондай», «соған қусаған», «сол сияқлы» формасында тенгелип баян етилсе, метафорада «мнау дегенимиз нағыз сол» деп уқаслық, жақынлық кесип айтылады. Мсалы, егерде биринши мсалдағы «моншақ-моншақ», «моншақтай» еккинши мсалдағы «жетим гожек»-ти, алтыншы мсалдағы «тутин болды», «иринг болды», «желим болды» ларды «тутиндей болды», «ирингдей болды», «желимдей болды» деп келтирсек тенгеу болар еди, ал, ҳазирги турасында метафора болып тур. Буларды шаир тек форма ушын гана емес, ал, айтажақ пириин, баянлайжақ жағдайын метафоралық бояуменен тағы-да кенгейтипиреп беру ушын қолланған. Ал, алтыншы мсалдағы созь дизбеклери «ишим тутин, сырым путин», «ишкеним иринг, жегеним желим» туринде халқ арасында кенг мани беретугын бидхам созь дизбегі ҳамь идеома спатында қалип-лесип кеткен. Бесинши мсалда Қуиохожа шаирлар ҳаққын-да созь жургизилип, озь заманындағы дурыслықты айтқан жақсы шаирлардың қудаланып, жағымпазлық өткен жаман шаирлардың мартебе алып жургенлигин айтқан. Егерде мсалларға келтирилген қатарлардағы «тулпарлардың», «ябылардың» деген метафоралардың орнына «тулпардай шаирлардан», «ябыдай шаирлардың озғаны» делиссе, луткиллей ерси болар еди: шаир сонлықтан тенгеу қолланбастан, тулпар менен ябының жуфриклиги жағынан болған парқын салыстыра отырып, жақсы шаирдың орнына — тулпарды, жаман шаирдың орнына — ябыны қойып, метафоралық суретлеуди қолланған. Бунаи биз коркемлеу хуралының анау я мнау турин қолданудың поэтикалық зарурликке тикарланғанын көремиз.

Қуиохожа тропалардың метаномия турлерин-де жин пайдаланды.

«...Кобейип тур арамздан қан ишер,
Жетим жлап, ызақ мантрап кун кешер...»
«...Омиримде бир ис кордим,
Оны дешуақ умытпасман,
Жаяға едим ҳамь гонердим,
Буны дешуақ умытпасман...»
«...Сонгты куни келди гезек,
Жаз кунлерим болды тузек...»

«...Гуадинг шақасына булбұл қондырма...
Кетсем тез келермен қрым хош енді...»
« Алла бизди енгретти, жлатты,
Сау денемди теспей балым қанатты...
Жлай-жлай шрақларым ошеди...»

Бұл келтірген үзінділерден асты сызылған қатарлар метаномниялық суретлеулер болып есапланады.

Шаир гипербола («козден қол-дарья болып ақтылар жасым», «дарьяда сулар жоқ, ағар қзыл қан», «қзыл құм сел болып коздинг жасынан...»), литота («жетпей тапқаным жұтымға»), ирония («патшаның сенсенг бас малы, ұқсаған малға дусмалы...») хамь басқалар сияқты көркемлеу құралдарын-да пайдаланған.

Шаир алуайы сөзлерди-ақ шебер хамь озы орнында қолдану арқалы-да озының айтажақ пікірлерининг айрықша тасирлидинг болдырып отырады. Мсалы, шаир озының кинмсізлігин, тамақсызлығын, тосексізлігин ускенсізлігин, коліксізлігин жай баяндай келип:

«...Үйімде бар жаман тулып,
Тулыпқа-да жарымадым...
Атамнан қалған жуны шанап,
Шанапқа-да жарымадым...»

деп жазады.

Бұл қатарларды оқып отырып оқушы-да мал-дуньяның енг құрығаны-тулып пенен шанапқа жарымаған болса, абден гедей екен деген тусиних озынен-озы туылады.

Тағы-да бир мсал: шаир «Олим» деген қосығында ашаршылықтың қадден зият, шектен шыққанлығын тусиндиру үшін алуайы ғана:

«Не бир адамларын ала алмас миман,
Ашаршылық заман болды яришлар...»

деп қоя қояды.

Кунхожа поэтикалық портрет жасаудың айрықша шебері спатында көзге туседи. Шаирдың бир ғана «Шопанлар» қосығының ози оған усы бақаны алуға право берди.

Портрет деп, әдебиет теориясында тикарынан «...көркем шғармада адамның сыртқы коринисия, оның бет жузия, кинмлерин хамь тағы сондайларын суретлеуди ай-

тады.¹ Сондай-ақ әдебиет теориясында гейде «геройдың ишки портрети» деген термин-де қолланады. Буннан шғармада адамның характер спатларының жумағы, оның ишки кеширмелер дуньясы тусиниледи.²

Ал Кунхожаның «Шопанлар» қосығында геройлардың бет-жузи, кинмлерин, характер белгилерин, ишки кеширмелерин ғана емес олардың ис-харекетлерин, барлық журис-турысы, омир суру шараяты, минетининг аур жардайы, шегин журген машақатлары хамь усылардан келип шғатуғын тула бойындағы журегіндеги барлық физикалық, моральлик характеристикасы толығыменен бериледи. Шында, қосықта қаттеки суретшининг сурет арқалы көрсете алуы гуман картиналардың барлығы бар. Қосықтың бул қасиетин қысқартып озлестирип толық туринде баян етудинг қиынлығынан хамь жақсы портретлик қосықтың улгиси спатында қосықтың текстин толық келтирген мақұл деп есаплаймыз:

«Сарылып кун-тун қойдың изинде,
Қан қалмай сарғайып қыл жузияде,
Қанды жас қапанып еки козінде,
Қула дузде журген мнау шопанлар,

Ийинде жұмыры салынған торға,
Меслерин арқалап қозғалып зорға,
Тослерин қайқайып шға алмай қырға,
Асқар құмды аралаған шопанлар,

Шарықтан шырмалып еки аяғы,
Аур болып талдан кескен таяғы,
Аур сөзге хамь сарсылып қулағы,
Қула дузде қайғы-да жури шопанлар,

Устінде шаланы битлерин ағып,
Қанын сорып, арқасына от жағып,
Тхен ирип аяғынан қан ағып,
Етиксиз тоғайда журген шопанлар,

Кининг арқасын таяқлар тилген,
Бразының қолы отларға куйтген,
Жасы жетпей қыпша белги бутылген,
Савсиз қой кейинде журген шопанлар,

Ата-аналары олип жасынан,
Таз болып торағы ағып басыман,
Қыл құм сел болып коздинг жасынан,
Жай табалмай журген мнау шопанлар,

¹ Л. Тимофеев и Н. Вейгерев «Краткий словарь литературоведческих терминов», Учпедгиз, Москва, 1955 стр. 106.

² Бул-да сонда, стр. 107.

Аш болса кейинге ермей иштерин,
Тарыққаннан тарғыл болып бетлері,
Қус тутқандай тилігім-тилжим етлері,
Азаттан шғалмай жүрген шопанлар,

Жетім болып шарға болған бойлары,
Артық дәмелерден ақма-ойлары,
Қайысып баққаны байдың қойлары,
Бір ылаққа ұш жыл жүрген шопанлар,

Қайнаған ысымда құмтарды басып,
Аланлап көзлері ақылдан сасып,
Қойы жайылғақта арқасын қасып,
Қуш ұшын жүрген ғарип шопанлар,

Бедлері бугылып, көзлері тымп,
Жатаалмай дем алып бір майдан жымы,
Топраққа былтанып терлері агып,
Тосемесін далада жатқан шопанлар».

Тусиндирусиз-ақ коринип турғанындай, «Шопанлар» қосығының жоқары поэтикалық спаты, оның қосық геройларының портретін оғада толық хамь реаль жасай алғандығында ғана емес, ал усы портреттинг кута шебер жасалғандығында, сол арқалы қосықтың оғада жоқары коркемлігінде.

«Коркемлик-деп жазған еди Н. Г. Чернышевский, -- ҳарбир создинг озь орнында туруынан ғана емес, оның зарурлигинен, сонысыз мүмкин емеслигинен хамь мүмкин болғанынша создинг аз болуынан ибарат»¹ Усы айтқандай-ақ қосықта ҳарбир созь орнында ғана болуменен бирге ҳарбир созь заруди хызметти орынап, қысқа турде кенг мазмун баянлап тур.

Қунхожаның «Орақшылар», «Бай баласы», «Мениң балам» сияқлы қосықларында-да унамлы хамь унамсыз геройлардың — шайрдың тлеклес және жек корген адамларының шебер портретлери жасалған.

Қунхожаның қосықлары қурылыс жағынан созь еткенде алдыменен көзге тусетуғын нарсе-оның қосықларында ҳарбир созь, ҳарбир қатар еркин орналасқан, зорлап оларды тықпалау жоқ, музыкалық және интонациялық тасирлидиги күшли болып келеди. Хаттеки, қарақалпақ тили билмеген адам-да қосықлардағы интонациялық

¹ Н. Г. Чернышевский «Полное собрание сочинений» том VII, стр. 452.

жүркемликти, бай уйқасықты, ритмалық анықлықты еминеркип сазинип отырады.

Ал, шайрдың қосықларының ритма, рифма қурылыстарын, буын қатар, куплет хамь басқа-да детальларының системаларын ашу арнаулы изертлесуди талап етеди. Бул тараудағы Қунхожаның өзгешелигин ашу үшін мәселени тутас қарақалпақ фольклорының, революцияға шекемги хамь революциядан сонғы қарақалпақ поэзиясының мұғдарында алып созь ету талап етиледі. Бул уазипаны шешуди мобынға алмастан, жалпы бақтау нәтижесинде келген жумақ спатында-ақ албетте айтылуы керек бир нарсе: Қунхожа қосықларының қурылысы-усы уаққа деин революцияға шекемги қарақалпақ қосығының қурылысы хәққинда айтылып жүрген икирлерден¹ алле қайда кенг болып көзге туседи.

Бул жағдайды корсету үшін биз Қунхожа шғармаларының қосық қурылысы жағынан формалық байлығын корсететуғын мсаллар келтируменен шекленемиз.

Шайрдың енг жиш қолланатуғын қосық қурылыстарынан брейун-даслепки куплети абаб, ал қалған куплетлери аааб уйқасында келетуғын 8 буынлы ямаса аралас 7 — 8 буынлы хамь 11 буынлы қосықлар болып есапланады. Бундай қурылыстағы қосықларда қосықтың даслепки куплетининг бринши хамь ушинши қатарлары екинши хамь тортинши қатарлары озь-ара уйқасып келеди-де, қалған куплетлерде даслепки ушь қатар бир уйқасады, ал тортинши қатар болса даслепки куплетлердинг тортинши қатарыменен уйқасып бара береді.

Мсалы «Жайлауым» қосығын алайық:

1. Ата жұрты Түркістаннан келгели-а
Ата-бабам қоныс басқан жайлауым-б
Ачылдан туылғали, есим билгели-а
Ойнап қатар өскен, қалың жайлауым-б

2. Қоя бойына байыр етип турақам-а
Мен кетермен арымменен жрақам-а
Қимыс орып алтау-жетеу орақам-а
Терис тобе, Узын қайыр жайлауым-б

¹ Қоранты: Қ. Ашметов «Қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы», «Жас Ленинші» газетасы, 23-август 1951-жыл, № 68 (1903); И. Сағитов «Бердақтың творчествосы», ҚКМБ, 1958-жыл; С. Ахметов «Қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы туралы», «Жас Ленинші» газетасы, август 1957-жыл № 67, 68, 69, 70, х. т. б.

Бул келтирилген еки мсалдың бриншиси-қосықтың бринши куплеті, ал, екншиси-сонғы куплетлеринен бреун. Бундай құрылыстағы басқа қосықларда тек бринши куплет ғана бринши мсалда келтирилгендей уйқаста келеди-де, қалған куплетлери қанша болса-да екнши мсалдағы улгіде уйқасып бара береді. Қунхожаның «Қаратас», «Сок санар», «Берман қара», «Ярым хош енди», «Неге көрек?», «Олген балық», «Бай баласы», «Жарымады», «Елменен», «Қзыл қум», «Туйе екенсенг», «Орақшыл-ар», «Шопанлар» сияқлы көптеген қосықлары усы ааб уйқасыменен жазылған.

Брақта булардан «Қара тас», «Сок санар», «Ярым хош енди», «Арба», «Қзыл қум», «Неге көрек?», «Шопанлар», «Бай баласы», «Олген балық» қосықларында даслепки куплеттинг абаб уйқасы сақланбайды. Қосықтың басы

Полат орағы қолында-а
Журген таланттың жолында-а
Атыдың онғы-солында-а
Жура кун-тун орақшылар-б

болып басланып кете береді.

«Не болдым» қосығында-да усындай айрым шетлену бар.

Мсалы: қосықтың даслепки куплеті:

Шықтым дуньяға не кордым,
Жасап дуньяда не болдым,
Кайғы қапалады жер болдым,
Қсым болды шбын жанға.

—деп басланады. Коршип турғанындай-ақ бул куплетте басқа қосықлардың даслепки қатарларында сақланатуғына абаб тартибининг-де, кейнги куплеттинг ааб тартибининг-де сақланбағандығын коремиз, яғни даслепки куплеттинг ози ааб, қаттеки ааб тартибменен басланған. Ал, кейнги куплетлерде ааб уйқасы дауам етеди.

Гейде бул беккем тартип мазмун талап еткен жерде бузылады-да Мсалы «Умытпаспан» қосығы-да тутас алғанда ааб (даслепки куплеті абаб) уйқаста келген; қосықтың бирқанша куплетлери уйқастың бул тартибинен шығып яғни даслепки ушы-қатардың ааб уйқасы сақланғанменен, куплеттинг жумақлаушы тортнши қатары пуккилдей өзгериске ұшыраған. Қосықтағы бул өзгерис 13-куплеттен басланып 18-куплетке шекем, оннан кейн

20-нши куплеттен басланып 23-куплетке шекем дауам етеди. Бул куплетлердинг уйқас тартибин томендегнше белгилеу мүмкин:

13-куплет-аааа
14-куплет-аааг
15-куплет-аааг
16-куплет-аааг
17-куплет-ааад
18-куплет-аааг
19-куплет-ааае
20-куплет-аааг
21-куплет-аааг

Қосықтағы бундай уйқаслық өзгерис мазмунның талап етуменен келип шыққан. Шаир турақлы турде ааб уйқасын сақтау мазмунға зиян келтиретуғын болған жерде, формаль турде ол тартипке бағынып отырмаған. Қосықтың жалпы коркемлігі хамь уйқастың мазмунға ылайық орында өзгертилун қосыққа хешқандайда-да снық келтермейди.

Қунхожаның «Ақ қамыс» қосығы бастан-аяқ абаб уйқасы менен, яғни қарбир куплеттинг бринши хамь ушнши қатарларының бир турли болып, ал, екнши хамь тортнши қатарларының бир турли болып уйқасып келуменен дузилген.

Жайрағың сартышланып-а
Кориведи көзиме,-б
Қайғыменен көп қиналып,-а
Уқсатамай озиме-б.

Қосықтың қалған куплетлери-де усылайынша дауам етип кете береді.

Шаирдың «Менннг куним» қосығының уйқасы бастан-аяқ ааб уйқасы туринде, яғни қарбир куплеттинг бринши, екнши хамь тортнши қатарлары бир уйқасып келип, ушнши қатардың уйқасқа қосылмауы туринде дузилген. Мсалы:

«Менннг куним жақтыдығын кеширди,-а
Жалл сорып, сау денемди исерди,-а
Жанған отқа денем менннг дағланып,-б
Қайнатып, жайратып қаруақ исерди,-а»

Бул құрылыстағы 8 ямаса 11 буынлы қосықларда қарбир қатардағы сөзлер тнхарынан $4+4=8$ туриндегі ырғақпенен (егер сегиз буын болса), $4+4+3=11$ ямаса

6+5=11 туриндеги ырғақ пенен орналасады, гейде булар аралас-та келе береді.

Оңбир буынлы қосықтардың қосық қатарында 4+4+3=11, 6+5=11 туриндеги ырғақпенен орналасуы гейде бір қосықтың озы ишинде-де, қаттеки дара куплетлер ишинде-де араласып келе береді.

Мсалы шаирдың белгили «Кун қайда?» қосығынан томендеги еки куплетти алайық:

	4	4	4	3
1. Кун-тун /ордақ ишен/, салыны,	4	4	4	3
Туадың кун /жидық нисен/ тарыны	4	4	4	3
Омиринше /бир тойнаған/ қарыны,	4	4	4	3
Аш-жалаңаш /биз сорлыта/ кун қайда?	6		5	
2. Не пайда жгитлер /жалаңашы дунья,	6		5	
Алдады бизлерди/ жол салып қия	4	4	4	3
Қара басқа /бул не деген/ уақия,	4	4	4	3
Бул журистен /енан бизге/ кун қайда?				

Бул жағдайды 8 буынлы қосықтарда-да гезлестиремиз. Бундайда олардың ырғақ тартиби 5+3 яки 3+2+2 туринде келеди.

Кунхожаның гейтара қосықтарын алатуғын болсақ, қартули колемдеги ырғақ тартибининг араласуынан ғана емес, ал 7—8 буынлы қосықтар менен 11 буынлы қосықтардың араласпасынан дузылгенлигин-де коремиз. Шаирдың «Сазан ау», «Суға кетти» сияқлы бирқанша қосықтары усындай. Мсалы: «Сазан ау» қосығының ба-сы:

«Салдым сени колге апарып-8 (9),
Туссе-ме деп сазанлар-7,
Табанымды тас цопарып-8,
Қайнар-ма деп қазанлар-7».

деп басланады-да, кениги жағы:

«Ахыр бир кун башт талап келсез-11,
Сазан ауым қала гоьсе артымда-11,
Ретинде жасықларым тас кесер-11 (10),
Сол уақытта гаухар жанар алдымда-11

деген куплет пенен птеди.

Қосықтардың бундай аралас қурылысын революция-

ға шекемги басқа шаирларда ҳеш ушыратпаймыз яки ку-та сирек ушыратамыз.

Озлерининг қурылысы бойынша шаирдың «Менинг балам», «Балам олгенде» сияқлы қосықтары дыққатты айрықша озине тартады. Бул қосықтардың қатарлары хеш-те музыкаға емес, тутас интонацияға бағындырылып қурылған. Бундай қосық қурылысын биз революцияға ше-кемги қарақалмақ шаирларынан тек Кунхожаның озинде ғана гезлестиремиз.

Бул қосықтардың қурылыс улгиси томендегине бо-лып келеди.

«...Менинг балам-4
Олип кетти-4
Дедигине жете алмай-8,
Омир жасым қысқа етти-8
Адым атып жүре алмай-8
Балам олди-4,
Қайғырды журт-4
Жласты-3,
Баурластар-4
Коп сарсылып шуласты-7,
Балам олди-4,
Белим сонда қайысты-7,
Алеп-жалеп болып-6,
Кеулим хабарды-5 х. т. б.

Кунхожаның шғармаларында терме қосық турлерин-де ушырасады. Бундай термелердинг улгиси мнадай:

«Бир гош йигит туса керек,
Омир жасм узақ болсын,
Ханға, беске соьз айтаға,
Шоқ қатере жузи болсын,
Шундақ ердинг арқасында
Бес-он аламан керек,
Заманын жоқ заман керек,
Журтқа бир адил хан керек,
Сол дегеним болмаған соьз,
Болдым десенг алған керек...
Ханлыққа торты ишан керек...»¹

Улума алғанда, Кунхожа шғармаларының қосық қу-рылысы-да озининг формалық байлығыменен айрылып турады. Енг тикарғы бир нарсе—шаир ҳарбир қосық қу-рылысын тек формалық байлық ушын ғана ойлап таппа-ған ямаса қолланбаған, ал, ҳарбир қосықтың мазмунын тусиникли және теренг аша алуды мақсет етип козде тут-қан.

¹ ҚҰҚИИ-нинг фонды, қолжазба А-36, 85-бет.

8. ЖУМАҚ

Кунхожа озининг барлық омири, барлық творчествосы, барлық тлеклери және арьманлары бойынша мннеткеш халқпенен трыз байланысқан ҳақиқат халқ шаиры, ози жасаған даурдеги жәмметлик турмыстынг енг характерли шынылықларын коре алған ҳамь суретлей алған улкен реалист халқтынг турмысында және санасында туылып, жетилип атырған алдыңғы қатарлы идеяларды баян еткен озь заманынынг прогрессив адамы, озь творчествосыменен халқтынг, елдинг мунгын мунглап, жрын жырлаган жалыялы демократ және патриот болып есапланады. Онынг творчествосынынг характерлеуши белгилери де онынг шғармаларында жасаған заманына ылайық орын алған ҳарьқандай кемшилик яки шекленулерге қарамастан мие усы халқшылық, демократиялық, патриотлық мотивлер менен прогрессив, реалистлик бағдар болды.

Сонлықтан да Кунхожа озининг творчествосыменен қарақалпақ классик поэзиясынынг қалиплесуине ҳамь рауажлануына, жалпы қарақалпақ халқынынг сана-сезимининг, рухи омирининг осуине улкен улес қоса отырып, революцияға шекемги коп ғана қарақалпақ шаирларынынг устазы, тек қарақалпақ халқынынг ғана емес, қарақалпақ халқына қонгсылас отырған, шаир озь творчествосыменен хызмет еткен, ози арасында болып танылған басқа да туысқан халқлардынг суйикли шаиры спатында болды.

Кунхожаныннг халқ арасындағы шаирлық данғқын ҳамь оған деген халқтынг суйиспеншилик хурметин айқын корсететуғын бир қанша характерли мсаллар келтиребик: сонғы уақытларда халқ арасынан жазып алынған Бердақ шғармаларыннынг ишинде: «Қалынг малсыз» деп ата-

латуғын бир қосық бар. Мазмунына қарағанда бул Бердақтынг жас жгитлик жылларында, онынг шаиршылығынынг енг даслепки басланған уақытларында жазылған. Қосықта созь етилун бойынша Бердақ (Бердимурат) озин бир қызға шаирман деп таныстырады. Сонда қыз оған:

«Кунхожаныннг созин халқым жаратты,
Ажинияздын-да данғқын қосық таратты,
Брақ билмес едик Бердимуратты,
Бул билгев болған жолында сенинг».¹

— деген сорауды қояды. Ал, Бердақ озин абден шаир етип корсету ушын томендеги жуапты айтады:

«Токсенимде манглайдан тер,
Шарханамадан онеди зер,
Жиреншедей созге шебер
Кунхожа деп қарағайсанг»²

Бул келтирилген узиндилерден бир жағынан халқтынг Кунхожа созлерин жақсы блип ғана қоймастан, унатып тынглағаны, қадирлеп сақлағанлығы коринип турса, екинши жағынан Кунхожаныннг атақлы қарақалпақ шаирлары тарепинен шаирлық данғқтынг жоқары критериясы етип усланғанлығы коринип тур. Бердақ Кунхожаны қарақалпақ қазақ, қырғыз халқларынынг аузекли творчествосында халқ даналығынынг кориниси болып есапланатуғын Жиреншеменен тең-қатар қояды, сол арқалы оны дана шаир спатында бақалайды.

Бердақ озининг «Болмады» деген қосығында да Жиреншене журттан озған созь шебери спатында тилге алады.

Егер Бердақтынг усы созлерин қарақалпақ совет шаиры Аялберген Мусаевтыннг белгиле «Тарип» қосығындағы «Мир Алишер, Жиреншеге тақаббил, атақлы шаирлар қарақалпақта» деген қатарлар менен байланыстырсақ, Аялбергеннинг сол атақлы шаирларынынг бреун спатында, созсиз, ози шғармаларын суйип оқыған ҳамь суйикли устаз деп билген Кунхожаны козде тутқанлығы ап айқын болады.

¹ Бердақтынг 1958-жыл Т. Абдимуратов тарепинен жиналған қосықларынан, ҚҚКНИ-нынг фонды, қолжазба, 25-бет.

² Бул да сонда, 35-бет.

Белгилі қарақалпақ классик шаиры Отеш Алшығбай улы озининг «Дуньядан отти» деген қосығында Жиен жраудан берги барлық атақлы қарақалпақ шаирларының биографиялық хамь творчестволық характеристикасын берип, оларға болған халқтың қатнасын баян еткен. Ол усы қосығында Қунхожаны, «шаирлықта созлери кута жоқары еди, заманының жағдайын дурыс корсетти» деп характерлеп, оның олимние халқтың қатты қайтырғанын жазады:

«...Халқ жлады сорды Хожа олгенде...
Намазына халқ қалмай жиналды,
Қарақалпақ, қазағы-да қиналды,
Табыты шакирти қалмай айналды
Арманменен Қунхожа отти дуньядан...»¹

Қақиқатында халққа усындай суйикли болған Қунхожа соныңменен бирге ози сияқлы халққа суйикли басқа шаирлардың улкен устазы-да болды. Аспесе оның атақлы қарақалпақ классик шаиры Бердақ Қарғабай улына устазлық роли кушли болған.

Бердақ озининг коп гана шғармаларында Қунхожаны теренг хурметпенен талапшанг және гамхор устаз спатында тилге алады. Бердақ озинен бурынғы откен улкен шаирлардан Жиен жраудың созлериен-де улги алған (Отеш шаирдың жоқарыдағы «Дуньядан отти» қосығындағы «Улги алды Жиен жраудың созинен» деген қатарды қарангыз), Ажинияздың-да созин еситкен, бирге журген, ал Қунхожадан тиккелей сабақ алған, шғармаларының кемис жерлерин онглапқан, қақиқат шакиртилик қатнаста болған. Бул туралы Бердақ озининг «Омирим» қосығында:

«Белгилі халққа ишаны,
Ялымда тур харь қашаны,
Қартайғанда Қунхожаны,
Корген кунлерим, кунлерим,

Айтып созлери тынглапты,
Кемис жерлерин хамь онглапты,
Енр арым ай бирге жатып,
Хазь етип откен кунлерим»²

¹ Қосықтың тексти толық туринде жазушы А. Бағимовтың уй архивинде.

² Бердақ, Таңламанлы шғармалари, 1956-жыл, 18—19-бетлер.

—деп жазады. Сонылықтан-да адебиятшыларымыздың Бердақтың улкен шаир болып жетисип шғуында басқа шаирларға қарағанда-да Қунхожаның айрықша аҳмиети болғанлығы туралы тастықлаулары жуда адил икпир болып есапланады. Мсалы Бердақ творчествосы ҳаққын-дағы арнаулы изертлеуинде филология илимдерининг хандидаты И. Сағитов Бердақ творчествосының улкен бар дереги XVIII—XIX асир қарақалпақ классик шаирлары Жиен жрау, Ажинияз, Қунхожалардың демократиялық, халқшыллық идеялары, екенлигин кута дурыс айта келип «бул шаирлардан Бердаққа идеялық жақтан аспиресе жақын турған шаир Қунхожа екенлигин корсетип кету керек»¹ деп жазады. Соныңменен бирге И. Сағитов конкрет турде Қунхожаның «Жарымадым», «Не болдым», «Елменен», «Неге керек?» деген қосықларының Бердақтың «Омирим», «Билмедим», «Халқ ушын», «Ким айтар» деген қосықларыменен тиккелей идеялық, мазмунлық жақынлыққа не екенлигин корсетеди.²

Еки улкен шаирдың идеялық жақынлығына конкрет мсал болып хызмет етеуғын бундай шғармалардың димни тағы-да толықтыру мүмкин. Сондай-ақ озь творчествосыменен Қунхожа тасир тигизген хамь тиккелей устаздық еткен шаирлардың димни-де толықтыру мүмкин.

Бердақ сияқлы Отеш Алшығбай улы-да Қунхожаға шакиртилик қатнаста болған. Оның озининг атақлы «Бердаққа жуал» қосығын Қунхожаның тапсыруы хамь кенгесименен жазуы-бул еки шаир арасындағы қатнасты белгилі дәрежеде улы рут жазушылары А. С. Пушкин менен Н. В. Гоголь арасындағы қатнасқа ұқсатады. Ойткени, белгилі болғанындай-ақ Н. В. Гоголь озининг ажайып «Ревизор» комедиясын А. С. Пушкиннинг кенгеси хамь берген сюжети бойынша жазған.

Тағы бир атақлы қарақалпақ шаиры Омар Сугиримбет улы-да Қунхожаның жерлесі хамь рухи шакиртилеринен брей болды.

Омар Сугиримбет улының атақлы «Не пайда?» қосығы тематикасы бойынша-да мазмуны, суретлеу приемлары бойынша-да Қунхожаның «Қун қайда?» қосығыменен жуда жақын уилес. Шаирдың басқа қосықларында-да Қунхожа творчествосыменен рухи жақынлық байқалады.

Омар Сугиримбет улы менен қатарлас омир сурген

¹ И. Сағитов, «Бердақтың творчествосы», 25-бет.

² Бул-да сонда, 26-бет.

Аннакул шаирдың (1860—1916 жыллары) творчествосында да, әсіресе, оның «Кетермен», «Қазуда» сияқты қосықтарында озыннен бұрын өткен Қунхожа хамь Бердақлардың традициялары кута айқын көзге түседі.

Тағы бир қыық жери—«Кок озек бойы» деген қосығына қарағанда Аннакул—Қунхожаның жерлеси де болған. Оның устине қосықтың мазмуны озиннің оригиналдылығын сақлай отырып, Қунхожаның белгилі «Жайлауым» қосығының мазмуныменен кута уилес.

Бул қосықтағы:

«Ананьмазди туып камалга келген,
Тингланып жақсы хамь жаманды былген,
Алгана омирде дауранлар сурген,
Козиме мн-исық Кок озек бойы...»
«...Қунне бес жузь бау шеклер орған...»
«...Он алты жасымда бузаулар баққан...»—

деген сондай алуайы, брақ сондай жыллы қатарлар Қунхожаның «Жайлауым» қосығын ғана емес, ал, сол қосықта суретленген жерлерди, сол жерлерге болған еки шаирдың перзентлик мухаббатын еркисиз есинге бирге қосып тусиреди.

Улкен халқ шаиры спатында Қунхожаның шғармалары озь дауринде халқтың-да, халқ шаирларының-да суйикли ғазинелери бола отырып, усы ахметименен сонғы ауладқа-да қалды. Заманлас халқ шаирлары сияқты сонғы ауладтағы халқ шаирлары-да Қунхожаға улкен устаз, атақты созь шебери спатында қатнас жасады, халқ енг бахалы ғазине спатында оның шғармаларын сақлады, ядлады, манине қолланды.

✓ Қунхожа шғармаларының басқа-да халқ манин жырлаған шаирлардың шғармаларыменен бирге халққа қандай рухи азық, моральлик суйеу болғанлығын, оларды халқтың қалайынша жоқары бахалап, қадирлеп қолданғанлығын қарақалпақ совет жазушысы М. Дарибает озиннің «Мынғлардың бри» деген повестинде жуда реаль суретлейди. Повестьтинг усы жеринен узинди келтирейик: «...Ерполат ақ таяқты дутар етип қолға алып, уша-жақ қустай комланып «Қунхожа» деген намаға Қунхожа шаирдың «Шопанлар» атлы қосығынан озиннің блетуғын жерлерин айтты...»

...Бул қосықтан Қунхожа усы шопанлардың омирининг суретин, коринисин корип отырып жазғандай болып коринди.

— Айтайын деген ойын сулу созбенен қисынын келтирип, қиюлап тоқсан турлендирип, қырқ кубылдырып, жанға жағымлы етип шғаратуғын шаирлардың-да арьманы бар-ма екен?—деди қосықты қунығып тынглап отырған Жиемурад.

— Шаир қзыл тилдинг дарьясы-ғой... Озиннинг омири бойынша жарлылардың омири, турмысын жырлаған шаирлардың атын халқ деспбир умытпайды. Жиен, Қунхожа, Отеш, Бердақ, Ажинияз, сияқты шаирлардың атағын қарақалпақ минеткешлери мудама тариплейди...¹

Бул келтирилген узиндиде қарақалпақ жарлыларының Уллы Октябрь революциясы алдындағы аур турмысы суретленген. Буннан биз аур турмыс жағдайында журген жарлылардың Қунхожа шғармаларының мазмунын озь турмысларының суретленуи деп уғынғанлығын, минеткеш халқ жрын жырлаған шаирдың усы озн жыршысы болған минеткеш халқ арасындағы улкен шаирлық данғын коремиз. Ал, Октябрь революциясынан кейин шаирдың:

«Мен олермен, созим қалар кейнимде,
Созим журер нешелердинг тлинде»

деген теренг оптимизмменен айтқан пикири толығыменен иске асты. Бұрын баспасоздинг жоқлығынан, устем топарлардың узликсиз қудалауынан, усы устем топарлар тарапынен халқлар арасындағы мадени байланысқа жасалған тосқынлықтан басқа туысқан халқлар тусе, озь халқының арасында кенг таралу мүмкиншидигине не болмаған Қунхожаның творчествосы хазир жылдан-жылға кенг белгилі болмақта. Оның творчествосы республикамыздың мектептеринде хамь жоқары оқу оринларында уйренилмекте, шаирдың бирқанша шғармалары рус, озбек тиллерине аударылды, сондай-ақ оның аты қарақалпақ халқының улкен классик шаирларынан брейи спатында қазақ туримен хамь басқа туысқан халқларда-да белгилі.

✓ Солай етип, Қунхожа творчествосын изертлеуден шғатуғын бир жумақ—Қунхожаның улкен устаз хамь суйикли халқ жыршысы спатындағы кем-кемнен кенг таралып атырған шаирлық данқы болып есапланады.

✓ Қунхожа творчествосын уйренуден шғатуғын тағы бир ахметли жумақ—Қунхожа творчествосы улума қарақалпақ классик шаирларының, сондай-ақ Орта Азия халқла-

¹ М. Дарибает «Шғармалары», 1958-жыл, ҚКМБ, 33—34-бет.

ры уллы шаирларының творчестволарыменен қосылып, бул халқлардың бай мәдениетін бикарлап желген өткендеги буржуазиялық илимге-де, оның қазіргі замандағы коринислеріне-де қатты соққы береді. Буржуазиялық илимнің бундай бикарлаушылық қатнастарына қарсы Орта Азия хамь Қазақстанның алдыңғы қатарлы адам-лары еле өткен асирлерде-ақ күшли протест биадирип, бул халқлардың бай мәдениетқа, соның ишинде аде-биятқа не екенлігін айтқан еді. Бул бойынша атақлы қа-зақ илимпазы Чохан Уалихановтың төмендегі сөзі жуда характерли:

«Копшели уру-қаумлер туралы, — деп жазған еди ол,—Европада усы кунге шекем бир надурис тусиник бар: оларды қатал, жонь билмейтуғын, жабайы деп қарайды... Хәқиқатында усы надан, жабайы халқлардың кобиннің жазба, аузекі адебияты бар...»¹ Орта Азия халқларының адеби байлықтарға иелигине шек келтату, оларды мәдениетсыз спатында тусвну хамь тусиндиру, мәдениеттың барлығын айтқанда-да оған кемситип қарлу тенденциясы тек Чохан Уалиханов даурине шекем ғана болып қалмастан, буржуазиялық илимде сонғы уақыт-ларға шекем орын алып келди. Мсалы, Миллий Достоевский деген автор озиннің «Россияның мәдени ғазинеси» деген серияменен уллы Октябрь революциясының алдын-да ғана басылып шыққан ктабында блай деп жазады:

«Ол — (Хиуа сзбеклери дегени —И. Б.) тал озиннің атрапындағы копшелилер сияқлы жабайы».² Оның кта-бының 55—59-бетлеринде «Орта Азияның адебияты» деген арнаулы болым бар. Брак, автор бул бойынша айрықша ҳешнарсе кормейди. Озине шекемги хамь озь дауриндеги буржуазиялық илими топарлар арасында қа-липлескен пириди характерлеп «...биз шғыс хамь цивили-зация—бир-брине ҳеш уйлеспейтуғын тусиник деп ойлау-ға уйренип кеткенбиз...»³—дейди ол. Автор усы тусиникке дузету, толықтыру киргизбекши болып, Орта Азия халқ-лары арасында поэзия барлығын айтқанының озинде-де, оның социаллық аҳиети менен коркемлик қасиетлерин кемситип тусиндиреди.

Бундай қате пикирлер Совет Шғысы халқларының өткендеги мәдениеті туралы буржуазиялық адебият или-ми тарапинен қазіргі уақта-да айтылмақта хамь Совет шғысының халқларына душпанлық осектиң улкен бир болеги болып хызмет етпекте.

Уллы Октябрь революциясының жеңгиси арқалы озь халқларыменен бирге жанга хамь хәқиқат өмирге не бо-лып отырған Совет шғысының уллы адебият уакиллерин-нің қатарында Кунхожа творчествосы-да буржуазиялық-реакциялық қозқарасларды хамь душпанлық осеклерди пыт-шыт етуде улкен адеби материал болып хызмет ете-ди.

Жолдас Н. А. Мухитдинов шғысты изертлеушилердинг 1957-жлы июнь айында Ташкент қаласында болып өткен бринши Путкилсоюзлық конференциясында блай деген еди:

«Коп асирлер дауамында Шғыстың халқлары адам-затқа коркем созь шғармаларының ажайып улгилерин берди. Қтайдың хамь Индияның, Орта Азияның хамь Закавказьениң алдыңғы қатарлы ойшылары озь шғар-маларында гуманизм, адиллик, тышлық хамь дослық идеяларын котерип шықты. Бул доретпелер батыс халқла-рының енг жақсы доретпелеріменен бирге жержузиллик адебияттың осунне унамлы тасир тигизип асирлер бойы жасайды».¹ Кунхожа-да өзбек Науайы, Фурқат, Муқимий, қазақ Абай, Ибраим Алтынсарин, азербайжан Мырза Фа-тали Ахундов, туркмен Махтымқулы хамь Кемине және басқалар сияқлы усындай коркем созь шғармаларының ажайып улгилерин берген. оларда адамзаттың енг жақсы идеяларын котерип шыққан улкен адебият искерлериннің брейи болып есапланады.

А. В. Луначарский озиннің бир мақаласында украин халқының уллы революцион-демократ шаиры Шевченко-ның жамнет алдындағы кута улкен, хызметин жоқары бақалай келип, блай деп жазған еди:

«...Брак, ол коп нарсени жаза алмай кетти. Оның бо-йындағы коп қасиетлерди заман тушпықтырып таслады. Озин азапқа салды. Соғтин оның қанатын жеңг силтеп ушуына мүмкиншиллик бермеді.»²

¹ Ч. Ч. Уалиханов, Сочинения, 1904 г., стр. 193.

² Миллий Достоевский «Старина, и бытъ Средней Азии» из-тво «Образование», Москва, 1917 г., стр. 17.

³ Бул-ла сонда, стр. 55.

¹ «Правда Востока» газетасы, 12-июнь, 1957-жыл.

² А. В. Луначарский, «А. М. Горький туралы», шпата «Қазақ адебиеті» газетасы бойынша алынды 28-март, 1958-жыл № 13.

Тап усы сияқлы Кунхожа-да ози жасаган қаранғы тунек заманда қанатын кеңг силтей алмай, көп нарселерди дорете алмай кетти. Оның устине шаирдың көп яна доретпелери феодал устем топарлар тәрпинен ози сияқлы қатты қуғынға ушырап, бәниг дауримизге келип жете алмады.

Соған қарамастан бәниг қолымыздағы әдеби мирасларының ози-ақ Кунхожаны адамзат мәдениятының рази-несине жуда бағалы улеслер қосқан улкен шаир спатында таныта алады.

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ
ДЕТСКАЯ БИБЛИОТЕКА
г. Нукуо. 22792

2002.

М А З М У Н Ы

	Бети
Крису	3
Кунхожа—карақалшақ классик поэзиясының көркемди уақыли	19
Кунхожа творчествосын изертлеудинг дзирги жағдайы	27
Кунхожанынги омири хақында мағлұматлар	49
Кунхожа жасаган даурдинг тарихи-әдеби характеристикасы	93
Кунхожа творчествосының иезилык характеристикасы	133
Кунхожа творчествосының көркеманк характеристикасы	238
Жумак	276

На каракалпакском языке

КАРАКАЛПАКСКИЙ ФИЛИАЛ АНУзССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(БАБАШ ИСМАИЛОВ)

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО КУНХОДЖИ

Редактор *А. Каримов*
Карап шартган *Ж. Каипов*
Тех. редактор *Н. Сапарниязов*

Теруге берилген уакты 10/X-1960 ж.
Басуға рухсат этилген уакты 20/1-1961 ж. РК 25006
Казат форматы 84x108^{1/2} мм. Колеми 17,75 баспа табак.
14,55 шартли баспа табак 15,0 есаи баспа табак.
Тиражи 2000. Баҳаси 65 т. мукабаси 15.

КАРАКАЛПАК МАМЛЕКЕТ БАСПАСЫ
Нижис кзласы, Кара Маркс кошеси, 3.

КҚАССР МАДЕНИЯТ МИНИСТРЛИГИ
Нижис полиграфкомбинаты. Заказ 280

Баҳаси 80 т.